

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

Охріменко Олександр Святославович

УДК 94(420)«1066/1307»

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСТ АНГЛІЇ ХІ-ХІІІ СТ.

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник

кандидат історичних наук, доцент

Рудь Микола Олексійович

Київ – 2016

Зміст

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	15
1.1. <i>СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ.....</i>	<i>15</i>
2.2. <i>ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА РОБОТИ</i>	<i>43</i>
РОЗДІЛ 2. МАТЕРІАЛЬНИЙ ПОБУТ МІСТ АНГЛІЇ ХІ-ХІІІ СТ.....	62
2.1. <i>БУДИНОК АНГЛІЙСЬКОГО БЮРГЕРСТВА.....</i>	<i>62</i>
2.2. <i>МІСЬКИЙ РАЦІОН</i>	<i>74</i>
2.3. <i>СОЦІАЛЬНІ КОДИ ОДЯГУ</i>	<i>86</i>
РОЗДІЛ 3. ХРОНОТОП ПОВСЯКДЕННЯ АНГЛІЙСЬКИХ МІСТ ХІ-ХІІІ СТ.....	100
3.1. <i>ЧАСОВІ УЯВЛЕННЯ ЖИТЕЛІВ МІСТ</i>	<i>100</i>
3.2. <i>ПРОСТОРОВІ СТРУКТУРИ В УЯВЛЕННЯХ БЮРГЕРСТВА</i>	<i>112</i>
3.3. <i>ПРАЦЯ ТА ВІДПОЧИНОК</i>	<i>122</i>
3.4. <i>МІСЬКА КОМУНІКАЦІЯ</i>	<i>132</i>
РОЗДІЛ 4. ПУБЛІЧНЕ ТА ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ МІСТ АНГЛІЇ ДОБИ РОЗВИНУТОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	147
4.1. <i>СИСТЕМА САМОВРЯДУВАННЯ</i>	<i>148</i>
4.2. <i>МІСЬКІ КОРПОРАЦІЇ.....</i>	<i>159</i>
4.3. <i>ШЛЮБ І СІМ'Я.....</i>	<i>170</i>
4.4. <i>СТАНОВЛЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ В МІСТАХ АНГЛІЇ</i>	<i>180</i>
ВИСНОВКИ	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	197
ДОДАТКИ.....	244

Перелік умовних скорочень

- ASC – All Souls College – Коледж Всіх Святих (Оксфорд, Великобританія)
- BL – British Library – Британська бібліотека (Лондон, Великобританія)
- BM – Bibliotheque Mazarine – Бібліотека Мазаріні (Париж, Франція)
- BNF – Bibliotheque Nationale de France – Національна бібліотека Франції (Париж, Франція)
- Bodl – Bodleian – Бодліанська (збірка рукописів)
- Bodl L – Bodleian Library – Бодліанська бібліотека (Оксфорд, Великобританія)
- BSG – Bibliotheque Seinte-Genevieve – Бібліотека Святої Женев'єви (Париж, Франція)
- CC – Corpus Christy – [Коледж] Тіла Христового (Кембридж, Великобританія)
- CVMA – Corpus Vitrearum Medii Aevi – збірка вітражів середніх віків
- FWM – FitzWilliam Museum – Музей Фітц-Вільяма
- ML&M – Morgan Library and Museum – Бібліотека та музей Морган (Нью-Йорк, США)
- MS, MSS – Manuscript, Manuscripts – рукопис, рукописи
- NLoM – National Library of Medicine – Національна бібліотека медицини (Бетесда, Меріленд, США)
- SJC – St. John's College – Коледж Святого Іоанна (Кембридж, Великобританія)
- TC – Trinity College – Коледж Трійці (Кембридж, Великобританія)
- TNA – The National Archive – Національний архів (Лондон, Великобританія)
- UL – University Library – університетська бібліотека
- V&AM – Victoria and Albert Museum – Музей Вікторії та Альберта (Лондон, Великобританія)

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена значенням міста як центру життя середньовічного суспільства, його ролі як адміністративного, громадського, економічного та культурного осередку, з котрого виходили основні імпульси розвитку та зміни тогочасного життя. У добу високого середньовіччя в Англії підвищуються темпи урбанізації. Проте зростання ролі міст в Альбїоні XI-XIII ст. не може бути пов'язане виключно з політичними, соціально-економічними чи культурними процесами. Це також зумовлено збільшенням привабливості міського життя, що проявилось у покращенні матеріального становища, значній ролі громадських корпорацій та особливостях ментальності самих міщан.

Використання автором при дослідженні архівних матеріалів, ілюмінованих манускриптів, колекцій музеїв, вітражів, що стали доступними саме зараз завдяки новітнім технологіям онлайн збірок, дозволяє переглянути ряд стереотипів, що стосуються повсякденного життя міст Англії XI-XIII ст.

Першовідкривачем у вивченні англійської урбаністики в українській історіографії став на початку XX ст. дослідник з Новоросійського (Одеського) університету І.М. Бондаренко. В радянський час проблема генези англійського середньовічного міста ґрунтовно була розглянута Я.О. Левицьким. Однак після появи його праць до теми англійських міст XI-XIII ст. за останні тридцять років вітчизняні історики спеціально не зверталися. Охочіше медієвісти працювали над різними аспектами розвитку міст Англії доби пізнього середньовіччя, що значно краще забезпечені джерельними матеріалами. Тож цілком логічним є намагання автора доповнити доробок вітчизняної історичної науки у цьому сегменті на основі нового прочитання та осмислення першоджерел.

Крім цього, дослідження повсякденного життя міст Англії XI-XIII ст. розкриває проблему урбанізаційних процесів середніх віків на макрорівні, що є новітнім підходом до вивчення середньовічного міста та стосується

матеріального побуту, ускладнення соціальної структури та ментальних рис міщан.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в контексті розробки науково-дослідної теми кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина» (номер державної реєстрації 0116U007146).

Об'єктом дослідження є середньовічні міста Англії як особлива форма існування середньовічного суспільства, для котрої характерний свій соціально-політичний, економічний та культурний розвиток.

Предметом дослідження є повсякденне життя англійських міщан в XI-XIII ст., структури повсякденності, системи побуту, форм поведінки.

Метою роботи є дослідження на основі джерел та спеціальної історичної літератури повсякденного міського життя Англії XI-XIII ст.

Досягнення мети реалізовано через вирішення наступних **завдань**:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми та її джерельну базу;
- проаналізувати систему матеріального побуту (будинки, раціон, одяг) англійських міст XI-XIII ст.;
- охарактеризувати особливості часово-просторових уявлень середньовічного англійського бюргерства;
- дослідити зміну ставлення до праці та відпочинку в урбанізованому англійському просторі XI-XIII ст.;
- розкрити специфіку міст Англії доби високого середньовіччя як центрів комунікації;
- визначити характерні риси сфер публічного (громадські корпорації, система самоврядування) та приватного (шлюб, сім'я, індивідуальність) життя жителів англійських міст високого середньовіччя.

Хронологічні межі роботи охоплюють XI-XIII ст. – період розвинутого середньовіччя, коли в англійському суспільстві відбулися глибокі соціально-

економічні, політичні і культурні перетворення. Впродовж цієї доби англійські міста подолали шлях від зародження до становлення, було створено підґрунтя для подальших урбанізаційних процесів, закладено початки сучасного адміністративного поділу країни. Нижня хронологічна межа у конкретно-історичному вимірі пов'язана з Нормандським завоюванням (від 1066 р.), що заклало основи середньовічної урбанізації в Англії. Верхня хронологічна межа роботи співпадає з кінцем XIII ст., коли відбувається трансформація англійського міста у пізньосередньовічне.

Географічні межі дослідження окреслюються основною частиною острова Великобританія – Англією доби розвинутого середньовіччя, без князівства Уельс на заході, королівства Шотландія на півночі та європейських континентальних володінь англійських королів цієї доби.

Методи дослідження та сучасні підходи до вивчення історії повсякдення. Враховуючи складність історичних процесів, сучасний стан розвитку науки вимагає застосування комплексу методів. Вони базуються на принципах історизму та науковості. Принцип історизму передбачає розгляд всіх історичних фактів, явищ та подій відповідно до конкретно-історичних обставин, в їхньому взаємозв'язку та взаємообумовленості. Будь-яке історичне явище слід вивчати в розвитку, тобто від виникнення до кінцевого результату, включаючи всі етапи становлення.

У дисертаційній роботі були використані як загальнонаукові (аналіз-синтез, індукція-дедукція), так і загальноісторичні (порівняльно-історичний, порівняльно-хронологічний, ретроспективний) методи. Кількісний (математичний) метод застосований при дослідженні міської сім'ї в Англії для встановлення її середнього розміру та при аналізі календарів XI-XIII ст. для відтворення співвідношення робочих та вихідних днів року. Біографічний та просопографічний методи використано при дослідженні представників міських корпорацій Англії доби розвинутого середньовіччя для відтворення повсякденного життя окремих груп населення. За допомогою соціально-психологічного методу були досліджені ментальні уявлення англійських

міщан. Метод картографування допоміг у створенні металевих карт Лондона та Честера досліджуваного періоду. При роботі з історичними джерелами використані всі необхідні інструментарії – палеографічний та іконографічний – для роботи з рукописами та візуальним матеріалом, критичний, співставлення – при аналізі текстів чи артефактів тощо.

Фокус історика повсякдення – це вивчення соціального з точки зору індивіда, не просто побут, а щоденна свідомість і поведінка. Соціальні історики, подібно до соціальних антропологів, мають відтворити латентні (приховані) правила повсякденного життя і розповісти своїм читачам, що значить бути батьком чи донькою, правителем чи святим у певній культурі¹.

Перспективність антропологічного підходу у вивченні історії задовго до сучасних концепцій історії повсякдення «відчули» французи М. Блок і Л. Февр². Вони вбачали в реконструкції «повсякденного» елемент відтворення її цілісності. Це завдання успішно виконували їх прибічники і послідовники, об'єднані навколо створеного ними журналу «Аннали».

Одним із провідних теоретиків історії повсякдення вважають Ж. Ле Гоффа. У своїй статті «Історик та людина повсякденна» він показує тенденцію «етнологізації» історії, що спонукає дослідження «неподієвої історії». «В такому зверненні до повсякденної людини історична етнологія природно приводить до вивчення ментальностей, що розглядаються як «те, що змінюється в найменшій мірі» в ході історичної еволюції... Ментальні «ножиці» примушують історика ставати етнологом», – пише французький

¹ Берк П. Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 19.

² Однак, як зазначає В. Головка, проблема історії повсякдення як такої не стояла в центрі уваги М. Блока та Л. Февра, вони лише наголошували на необхідності антропологізації історичних досліджень. Таке ж традиційне для історіографії визначення «батьків» даного напрямку лише ускладнює визначення кола питань історії повсякдення.

Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напрямку // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – №17. – С. 92.

вчений³. Він відзначає, що етнологи схиляються до дослідження сільського простору, що є архаїчнішим у своїй основі. Натомість історики досліджують й «мінливі суспільства, які піддаються моді міщан»⁴.

Історія повсякдення розглядається як напрям соціальної історії, як свого роду бачення «всієї історії» крізь призму повсякденного досвіду людини. При цьому береться цілісне сприйняття життя людини – від народження до смерті, від ранку до вечора. Це стосується здебільшого французької та англійської історичної науки.

Висхідним принципом історичного аналізу й синтезу в історії повсякдення є методичний плюралізм⁵. Постійні і послідовні контакти історії з соціальними і гуманітарними дисциплінами модифікують обличчя історії, дають їй можливість потрапити в раніше закриті для неї сфери знання, використати нові методи, експериментувати з історичним матеріалом. Завдяки такому синтезу історія відповідає своєму часу⁶.

Першочергово історики, розглядаючи повсякденне життя, досліджують матеріальну культуру, беручи за приклад дослідження Ф. Броделя. Проте вивчення побуту є лише попередньою, хоч і необхідною, умовою дослідження. Наступний крок – осягнення повсякденних турбот, тривог, надій людей епохи, що досліджується. Деталі одягу, особливості поведінки тощо дозволяють розшифрувати скритий за ними культурний код і тим самим зрозуміти суспільну позицію даної людини, її місце в соціальній структурі.

³ Ле Гофф Ж. Историк и человек повседневный // Ле Гофф. Ж. Другое средневековье: Время, труд и культура Запада. – Екатеринбург, 2000. – С.204.

⁴ Там само. – С. 203.

⁵ Коляструк О. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): В 2 ч. – Ч. 1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – С. 18; Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства// Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Т.2. – С. 286-313.

⁶ Савельева И., Полетаев А. История как теоретическое знание // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2000. – Вып. 3. – С. 32.

Як зазначає О. Колястрок, історія побуту показує з усією очевидністю зв'язок багатьох форм побуту зі світом ідей, інтелектуальними, моральними, релігійними та іншими цінностями⁷. Так виникла семіотика повсякденності. У цьому напрямі побутові речі, костюм, тіло, побутова поведінка розглядається з огляду на їх значення, семантику.

Предмет побуту належить до сфери людської життєдіяльності, її практичних передумов, її раціоналізації, комфорту, задоволення життєвих потреб. Побут, у свою чергу, невід'ємний від соціально-політичних та ідеологічних процесів, тому що вся семантика щоденних форм поведінки, побутових речей, матеріально-просторового середовища, їх стилю і моди, засновується на суспільному досвіді. Проблема розкриття внутрішнього боку людських дій і стереотипів поведінки належить до сфери соціальної психології, ментальності⁸, що є прерогативою культурології.

При реконструюванні повсякденного життя не можна обійтися без філософського аналізу, що допомагає історії у визначенні світоглядних, методологічних і теоретичних аспектів. Соціологія разом з економікою дають можливість орієнтуватися в закономірностях розвитку суспільства і змінах ролі людини в соціальних і економічних процесах.

Однією з найпомітніших рис історіографії останніх років є зацікавлення аналізом мови⁹. «Лінгвістичний поворот» пов'язаний з іменами М. Фуко та

⁷ Колястрок О. Теоретико-методологічні аспекти... – С. 28.

⁸ Поняття «ментальність» від самого початку і до цього часу залишається досить невизначеним, там само як немає чіткого розмежування історії повсякдення та історії ментальностей. Досліджуючи цю проблему, О. Колястрок зазначає, що на сьогодні більшість повсякденників вважають за обов'язкове вивчення ментальних характеристик.

Колястрок О. Теоретико-методологічні аспекти... – С. 29.

Історична ментальність – це набір способів і змістів мислення та сприйняття, які типові для відповідного колективу у відповідний період.

Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера. – Львів: Літопис, 2004. – С. 21.

⁹ Честнов И. Л. Повседневность как теоретико-методологическая проблема историко-юридической науки // Городская повседневность в России и на

Ж. Дерріда¹⁰. Таким чином, велику роль в історії повсякдення відіграють контакти з мовознавством.

Дослідженням історичних соціальних комунікацій займається етнометодологія, що розуміє мову повсякденного досить широко, включаючи до неї не тільки вербальне мовлення, а й мову жестів, виразних рухів, ритуал і мовчання. Тлумачення з таких позицій мови повсякденного спілкування виявляється фундаментальною скарбницею соціальних змістів і значень, задаючи горизонт осмислення світу, в тому числі й наукового осягнення реальності¹¹.

Історикю потрібно побачити світ очима людей тієї епохи, яку він вивчає. Тому він звертається до методів історичної антропології. Також до контексту повсякденного історики долучають естетику і мистецтвознавство.

Таким чином, історик повсякдення намагається зрозуміти минуле «зсередини». Цей підхід запозичений з семіотики і він перегукується з трактуванням повсякденності у феноменології: зрозуміти людину минулого, а через неї – довколишній світ.

На відміну від істориків побуту XIX – початку XX ст., на роботах сучасних медієвістів позначилась тенденція розглядати повсякдення не ізольовано, не як сферу відірвану від великих історичних подій, політики, наукового і технічного прогресу, а як сферу, в якій проявляються, переплітаються магістральні історичні процеси і яка, в свою чергу, робить свій вплив на хід історії¹².

Западе: Межвузов. сб. науч. трудов. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 2006. – С. 7.

¹⁰ Фуко Мішель (Michel Foucault, 1926-1984) – французький філософ, соціальний теоретик та історик, автор таких досліджень, як «Порядок речей: археологія людського знання» (1966), «Історія сексуальності» (1976-84).

Дерріда Жак (Jacques Derrida, 1930-2004) – французький філософ, засновник деконструкції, найвідоміші його праці «Написання та відмінність», «Мова та феномени» та «Про граматологію»

¹¹ Коляструк О. Теоретико-методологічні аспекти... – С. 32.

¹² Прикладом роботи, в якій повсякдення вплетене в складну систему макроекономічних закономірностей, може слугувати перший том

Критики «старої науки» в Німеччині 1960-70-х (Х. Медик, А. Людке та ін.) поставили питання повсякдення через культуру як спосіб розуміння щоденного життя і поведінки в ній¹³. В 1970-ті роки в Італії (К. Гінсбургом, Д. Леві) був запропонований до вивчення повсякдення підхід, за яким не тільки поширене, але і єдине, випадкове і приватне в історії має місце (т. зв. «дослідження випадкового»). Такі історики намагаються реконструювати типові, повсякденні звичаї на підставі записів того, що було подією неординарною в житті обвинувачених, свідків чи засуджених¹⁴.

Німецько-італійська школа мікроісторії в 80-90-ті розширилась. Її поповнили американські дослідники давнини, які дещо пізніше долучилися до дослідження історії ментальностей і розгадування символів і сенсів повсякденного життя¹⁵.

Отже, при вивченні повсякдення потрібно сполучати методи мікро- і макрорівнів історичного дослідження. Найбільшого поширення такий підхід набув в італійській та німецькій медієвістиці, де історія повсякдення розглядається як частина мікроісторії, «малих життєвих світів».

трьохтомного дослідження Ф. Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.» – «Структура повсякденності: можливе і неможливе» (перше видання – 1967 р.; український переклад 1995 р.) Своєрідність роботи французького вченого в тому, що автор, поряд із традиційними темами, які висвітлюються в роботах про повсякдення (їжа і напої, житло, одяг), розглядає також виробничі процеси. Повсякдення для цього історика – одна із ниток візерунку історії, тканина якої складається із демографічних, виробничо-технічних, економічних і фінансових процесів. Повсякденність включає дії – Бродель визначає її як царство рутини і стосунки, які ми можемо назвати ментальними звичками. Такі підходи втілилися і в інших працях вченого. Однак відзначимо, що Ф. Бродель не вдавався до теоретичних визначень повсякдення. Теоретичне обґрунтування розуміється нами тільки під час ознайомлення безпосередньо з текстом.

¹³ Куновська О. Quo vadis «історія повсякдення»? // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – №18. – С. 23.

¹⁴ Берк П. Нова історія... – С. 21.

¹⁵ Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – С. 180.

Значення мікроісторичного підходу в дослідженні повсякденності полягає у (1) тому, що він дозволяє брати до уваги багато особистісних доль, (2) виявленні нового типу джерел особового походження, які допомагають розумінню ступеня свободи індивіда в історико-політичних, хронологічних, етнокультурних та інших особливостях, (3) тому, що мікроісторія поставила завданням свого дослідження питання про способи життя і екстремальне виживання в умовах екстраординарних подій.

Спільним для усіх підходів до вивчення повсякдення є нове розуміння минулого як «історії знизу», яка дала голос «маленькій людині», а також міждисциплінарний підхід.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у таких положеннях.

Вперше:

- комплексно проаналізовано повсякденне життя міст Англії XI-XIII ст. в усіх його проявах (матеріальному, соціальному та ментальному);
- проведено максимально повну з фактологічної точки зору реконструкцію проявів людської індивідуальності в матеріальному житті англійського бюргерства XI-XIII ст.

Уточнено:

- тезу про ускладнення «трійчастої моделі» структури англійського суспільства під впливом урбанізаційних процесів високого середньовіччя;
- питання про генезу ментальних особливостей англійських бюргерів в епоху розвинутого середньовіччя у ставленні до сім'ї, шлюбу, міської громади, праці та відпочинку, одягу, раціону, будинку;
- теорію про роль системи міського самоврядування у формуванні повсякденного життя бюргерства в Англії XI-XIII ст.

Набули подальшого розвитку:

- твердження про те, що в містах Англії XI-XIII ст. формуються уявлення та практики дотримання належної санітарії міського;
- ідея про місто як систему матеріальних та соціальних комунікацій на матеріалах Англії XI-XIII ст.;
- теза про формування «часу міщан (купця)», досліджена на англійських джерелах XI-XIII ст.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані в діяльності наукових та освітніх установ (музеїв, інститутів, галерей та інших), практична діяльність яких пов'язана з репрезентацією життя середніх віків. Матеріали дослідження можуть знайти практичне використання при підготовці монографій, наукових статей, навчальних посібників та підручників із всесвітньої історії, історії середніх віків, історії повсякдення та соціальної історії, історичної географії, економіки, соціології, демографії, психології, культурології, історії держави і права, а також при підготовці спецкурсів у вищих навчальних закладах. Переклади оригінальних джерел з давніх мов, виконані в рамках дослідження, можуть бути основою інших наукових розвідок та збагачують українську медієвістику іноземними пам'ятками.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження були представлені у наукових доповідях на 11 конференціях: XII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2014: Історія» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, 25-28 березня 2014 року); Перших Наддніпрянських наукових читаннях: актуальні проблеми історії, археології та етнології (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпропетровськ, 11 квітня 2014 року); Всеукраїнській науковій конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів «Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства» (Сумський державний університет, м. Суми, 21-22 квітня 2014 року); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпропетровськ, 25 квітня 2014 року); VII Всеукраїнській науково-технічній конференції «Природничі та гуманітарні науки. Актуальні питання» (Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя, м. Тернопіль, 24-25 квітня 2014 року); III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні тенденції сучасної науки» (Наукове

товариство «Атенеум», м. Київ, 07 липня 2014 року); V Всеукраїнській науковій конференції «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпропетровськ, 21 березня 2015 року); XIII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2015: Історія» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, 01 квітня 2015 року); 68 Міжнародній науковій конференції «Каразінські читання» (історичні науки)» (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків, 24 квітня 2015 року); Всепольській міждисциплінарній науковій конференції «Дитина в європейській культурі» (Варшавська головна сільськогосподарська школа (Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie), м. Варшава, 11-12 червня 2015 року); Третій щорічній міжнародній науковій конференції «His Master's Voice: More After More. Utopias & Dystopias 1516-2016» (науковий центр «Facta Ficta», м. Краків, 10-13 березня 2016 р.).

Публікації. Основний зміст та результати дисертаційного дослідження відображені у 17 публікаціях: 8 наукових статтях (з яких 4 статті у фахових виданнях України; 2 статті у фахових виданнях України, індексованих в міжнародних базах даних; 2 статті у зарубіжних журналах, 1 з яких – у електронному), 8 публікаціях в наукових збірниках та матеріалах конференцій та 1 джерелознавчому виданні (у вигляді перекладу, опублікованого білінгвою окремою книгою з коментарями).

Структура та обсяг дисертації обумовлені метою та завданнями дослідження. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Повний обсяг дисертації складає 293 сторінки, з яких основна частина – 196 сторінок, список використаних джерел та літератури – 48 сторінок (529 найменувань українською, російською, англійською, французькою, німецькою, польською, середньоанглійською, давньофранцузькою та латинською мовами), додатки на 49 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Спосіб вивчення міської історії змінюється з часом: дослідження одних проблем поступають іншим. Такі генези історичних розвідок виявляються досить закономірним явищем: розвиток суспільства породжує нові проблеми, змінює акценти в «старих». Тому змінюються як дослідницькі завдання, ступінь деталізації, застосовується та аналізується ширше коло джерел, так і висувуються сучасні гіпотези, залучаються інші типи свідчень, науковці знаходять нові варіанти їх «прочитання».

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Вивчення англійських міст середньовіччя має давню традицію. Не лише власне британські, а й російські, французькі, німецькі, українські дослідники зробили внесок в опрацювання проблеми розвитку міст Англії середніх віків.

Саме поняття «міська історія» (urban history) може бути витлумачена по-різному: як дослідження історії окремих міст; як вивчення процесу урбанізації як такого; як наукова дисципліна¹⁶. У світовій історіографії дослідження з історії окремих британських міст почали здійснюватись понад чотири століття тому; вивчення міст та процесу урбанізації загалом почалося лише згодом; як академічна дисципліна британська міська історія сформувалася у ХІХ ст. Та й завдання, які ставили дослідники, вивчаючи англійські середньовічні міста, були різними.

У британській історіографії інтерес до історії та старожитностей міст почалося ще від англосаксонських часів¹⁷. Деякі дослідження міського минулого почалися вже у пізньому середньовіччі, від ХІІ ст. у Лондоні склалися міські літописи¹⁸. У ХV-ХVІ ст. створювалися топографічні описи

¹⁶ Palliser D. M. Urban History // The Oxford Companion to British History – Oxford: Oxford University Press, 2002 // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.encyclopedia.com/doc/1O110-urbanhistory.html>.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Люблинская А.Д. Источниковедение истории средних веков. – Л.: Ленинградский университет, 1955. – С. 177.

Англії з історичними нарисами місцевостей та міст. Найвідоміші описи міст залишили В. Ворчестерський (1470-ті рр.¹⁹) та Д. Леланд (1530-40-ві рр.²⁰)²¹.

З кінця XVI ст. почали з'являтися власне міські історії. Першою публікацією стало «Вивчення Лондона» Дж. Стоува²². У XVII–XVIII ст. було написано багато досліджень з історії міст. Основна увага, як правило, приділялася епосі середніх віків. Головні питання, що досліджувалися, стосувалися управління та політичному розвитку. За підрахунками Д. М. Паллішера, між 1701 і 1800 рр. було опубліковано щонайменше 170 праць, а протягом перших двадцяти років XIX ст. – ще 90²³.

Перші дослідження з історії міст бути компіляціями, автори не надто намагалися критично оцінювати матеріал. Разом з тим на початку XVIII ст. була написана робота іншого гатунку – добре підкріплена джерелами та власними думками автора «Firma burgi»²⁴ Т. Мадокса (1726 р.)²⁵.

¹⁹ Вільям Ворчестер (William of Worcester, бл. 1415-1482) – англійський хроніст. Він зробив кілька подорожей по Англії, записуючи побачене та даючи історичні коментарі. Ці записки («Itinerarium») лягли в основу публікації в 1778 р. Дж. Несмітом. Згодом редактор Дж. Деллавей, додавши ще виклад історії м. Бристоля В. Ворчестера, зробив перевидання: *Antiquities of Bristow in the middle centuries; including the topography by William Wyrcestre, and the life of William Canynges/ By the Rev. of J. Dallaway.* – Bristol: Mirror office, 1834.

²⁰ Джон Леланд (John Leland, бл. 1503/06-1552) працював бібліотекарем при дворі Генріха VIII. 1533 р. він очолив комісію по пошуку старожитностей в Англії. Подорожі по країні він записував. Його нотатки («Itinerary») стали першим описом Англії раннього нового часу, за що отримав ім'я «батька англійської локальної історії».

The Itinerary of John Leland in or about the Years 1535-43/ Ed. by L. T. Smith. – In 5 vols. – London, 1906-1910.

²¹ Palliser D. M. *Introductory // The Cambridge Urban History of Britain.* – Cambridge University Press, 2000. – 2nd edition, Vol. I. 600 – 1540. – P.7.

²² Джон Стоув (John Stow, 1525-1605): «*Surver of London*» (1-ше вид. 1598 р., 2-ге вид. 1603 р.). 1908 р. було зроблене репринтне видання: *Stow J. A survey of London/ Ed. by C. L. Kingsford.* In 2 vols.- Oxford: Clarendon Press, 1908.

²³ Palliser D. M. *Introductory // The Cambridge Urban History of Britain...* – P. 8.

²⁴ *Firma Burgi, or an Historical Essay concerning the Cities, Towns, and Boroughs of England, taken from Records.* – London, 1723 (1st ed.), 1726 (2nd ed.).

²⁵ Томас Мадокс (Thomas Madox, 1666-1726) досліджував історичні документи, його перша праця «*Formulare Anglicanum*» (1702) була спробою

XVIII ст. поклало початок вивченню і повсякденного життя епохи середніх віків. Так, Дж. Стратт опублікував «Королівські та церковні старожитності Англії» (1773 р.), «Звичаї, традиції, озброєння, звички тощо людей Англії» (1774-1776 рр.), «Хроніка Англії» (1777-1778), «Одяг і звички англійського народу» (1796-1799 рр.), «Спорт і розваги англійського народу» (1801 р.)²⁶ та ін. Його праці містять багатий ілюстративний матеріал, зібраний у Британському музеї. Були опрацьовані тексти рукописів та перемальовані мініатюри із зображенням одягу, зброї, звичаїв тощо. Такі методи роботи були вперше застосовані в англійській історіографії – не тільки писемні джерела, а й зображення слугували частиною аргументації. Згодом вийшли й французькі переклади праць.

Тенденцію Дж. Стратта підхопили Дж. Малкольм²⁷, Р. Г'ю²⁸ та ін. Новим напрямом стала історія жінок, розпочата В. Александром²⁹. Однак ці дослідження мають здебільшого описовий характер.

Муніципальна реформа 1830-х рр. у Великобританії стимулювала вивчення міського життя. Найважливішим дослідженням цього часу, яке й досі містить важливу інформацію, є «Історія міст та муніципальних об'єднань Великобританії» Е. Меревізера та А. Дж. Стефенса (1835 р.)³⁰.

класифікації статутів і правових документів від 1066 до 1547 року. Згодом, 1714 р., його було призначено історіографом короля Георга I.

²⁶ Джозеф Стратт (Joseph Stutt, 1749-1802): «Complete View of the Dress and Habits of the People of England» (1842); «The Sports and Pastimes of the People of England» (1801).

²⁷ Джейм Пеллер Малкольм (James Peller Malcolm, 1767-1815): «Anecdotes of the Manners and Customs of London, from the Roman Invasion to the Year 1700, illustrated by eighteen Engravings» (1811).

²⁸ Річард Г'ю (Richard Gough, 1735-1809): «Sepulchral Monuments of Great Britain, applied to illustrate the history of families, manners, habits and arts at the different periods from the Norman Conquest to the Seventeenth Century» (1786)

²⁹ Вільям Александер (William Alexander, ? – 1783): «The History of Women, from the Earliest Antiquity, to the Present Time: Giving Some Account of Almost Every Interesting Particular Concerning that Sex, Among All Nations, Ancient and Modern» (у 2 томах, 1799).

³⁰ У першому томі своєї тритомної праці «The History of the boroughs and Municipal Corporation of the United Kingdom, from the Earliest to the Present

Серед соціально-економічних досліджень з історії англійських міст чільне місце в цей період належить Дж. К. Т. Роджерсу³¹, який у своєму дослідженні «Історія праці та заробітної плати в Англії з XIII до XIX ст.» присвятив окремий розділ середньовічному місту. Виникнення і розвиток міст він пов'язував із розвитком ремесла і торгівлі, а також дослідив ряд важливих питань англійської середньовічної економіки³².

У другій половині XIX ст. помітними були публікації Е. А. Фрімана³³ із локальної історії («Міста та райони», 1883 р.) та подружжя Грінів³⁴.

time» Генрі Елворт Меревізер (Henry Alworth Merewether, 1780-1864) і Арчібальд Джон Стефенс (Archibald John Stephens, 1808-1880) розглядають муніципальну історію починаючи із романського періоду і закінчують правлінням Едуарда I. Автори детально переказують та аналізують відомі документи різних часів у зв'язку із розвитком міст та міського управління. Merewether H. A., Stephens A. J. The History of the boroughs and municipal corporation, of the United Kingdom from the earliest to the present time. In 3 vol. – Vol. I. – London: Stevens and sons, S. Sweet, and A. Maxwell, 1835.

³¹ Джеймс Едвін Торольд Роджерс (James Edwin Thorold Rogers, 1823-1890). Роджерс Т. История труда и заработной платы в Англии с XIII по XIX века. – СПб.: Издатель, 1899.

³² Гутнова Е. В. Историография истории средних веков. – М.: Высшая школа, 1985. – С. 248.

³³ Едвард Август Фрімен (Edward Augustus Freeman, 1823-1892) ввійшов в англійську історіографію завдяки своєму дослідженню «Історія Нормандського завоювання», над якою працював 9 років. Він став засновком серії «Історичні міста» в 1887 р. В 1892 р. вийшов друком в Москві переклад його праці «Історична географія Європи» (англ. – «The historical geography of Europe», 1881 р.) російською мовою, здійснений українським перекладачем, громадським діячем Марією Лучицькою, дружиною історика Івана Лучицького.

³⁴ Джон Річард Грін (1837-1883) опублікував «Історію англійців» («A History of the English People», 1880 р.), Аліса Стопфорд Грін (1847-1929) видала двохтомник «Міське життя в XV ст.» («Town Life in the Fifteenth Century», 1894 р.). В останній праці автор розглядає основні аспекти міського життя XV ст. в історичній перспективі починаючи з XIII, а інколи і XII ст. Центральною проблемою в книзі є організація міського управління і боротьба міст за муніципальні вольності.

Гутнова Е. В. Историография... – С. 263.

Економічною історією середньовічних міст у цей час займається В. Каннінгем³⁵.

XIX ст. позначено якісно новими дослідженням історії повсякденності. З'явилися дослідження Т. Райта, присвячені окремим аспектам: будинку та домашнім традиціям, жінкам тощо³⁶. Ним же було здійснене видання багатьох джерел, як офіційних хронік, наукових трактатів, так і збірок «анекдотів» – віршів, пісень, приказок, медичних та господарських рецептів тощо з англійських рукописів³⁷.

Новий напрям був взятий наприкінці XIX ст. під німецьким та американським впливом. У цей період була заснована англійська історична урбаністика, завдяки дослідженням Ч. Гросса (1857-1909 рр.)³⁸ та

³⁵ Вільям Каннінгем (William Cunningham, 1849-1919) англійський історик, засновник економічної історії як окремої дисципліни. Головною працею є «Зростання англійської промисловості і торгівлі протягом раннього часу та середніх віків».

Cunningham W. *The Growth of English Industry and Commerce during the early and Middle Ages.*- Cambridge: At the University Press, 1882.

³⁶ Томас Райт (Thomas Wright, 1810-1877): «A history of domestic manners and sentiments in England during the Middle Ages» (1862); «The Homes of other days, a history of domestic manners and sentiments in England» (1871). «The archaeological album; or, Museum of national antiquities» (1845).

³⁷ Gualteri Mapes: *De Nugis Curialium Distinctiones Quinque*/ Ed. by T. Wright. – Oxford: Camden Society, 1850; Alexandri Neckam, *De naturis rerum libri duo: with the poem of the same author, De laudibus divinæ sapientiæ*/ Ed. by T. Wright. – London: Longman, 1863; *A volume of vocabularies: illustrating the condition and manners of our forefathers, as well as the history of the forms of elementary education and of the languages spoken in this island from the tenth century to the fifteenth*/ Ed. by T. Wright. – London: Privately printed, 1857; *Reliquiae antiquae*/ Ed. by T. Wright and J.O. Halliwell-Phillipps. – 1845; *Anecdota literaria; a collection of short poems in English, Latin, and French, illustrative of the literature and history of England in the thirteenth century, and more especially of the condition and manners of the different classes of society*/ Ed. by T. Wright. – London: J.R. Smith; [etc., etc.] 1844.

³⁸ Чарльз Гросс (Charles Gross, 1857-1909) опублікував у 1890 р. «Купецьку гільдію» («The Gilg Merchant»). Також він склав бібліографію виданих праць та джерел з муніципальної історії – «Bibliography of British Municipal History» (1897 р.).

Ф. В. Мейтланд (1850-1906 рр.)³⁹. Як зазначає Д. М. Паллішер, їхні дослідження залишилися однаково актуальними, як століття назад⁴⁰. Продовжили дослідження середньовічного міста учні Ч. Гросса та Ф. В. Мейтланда – М. Бейтсон⁴¹ та М. Хемміон⁴². На початку ХХ ст. міською історією зайнялися Е. А. Льюїс⁴³, який вивчав уельські міста, та А. Баллард⁴⁴, який вперше почав публікувати англійські міські хартії. А. Абрам дослідила англійське життя та звичаї високого і пізнього середньовіччя⁴⁵, Г. Рашадл – життя університетів⁴⁶ тощо.

1920-30-ті рр. позначені працями К. Стефенсона⁴⁷ і Дж. Тейта⁴⁸. Як і більшість праць, написаних до 1960-х рр., роботи зазначених науковців

³⁹ Фредерік Вільям Мейтланд (Frederic William Maitland, 1850-1906) відомий завдяки своїй праці «Township and Borough» (що є власне 6 лекціями, прочитаними в Оксфорді восени 1897 р. й виданими в 1898 р.) та дослідженням «Книги Страшного суду». За його редакцією Товариство Селдон видало кілька публікацій джерел із середньовічної англійської історії, як от: «Select Pleas for the Crown, 1200-1225», «Select Pleas in Manorial Courts and the Court Baron».

⁴⁰ Palliser D. M. Introductory // The Cambridge Urban History of Britain... – P. 8.

⁴¹ Мері Бейтсон (Mary Bateson, 1865-1906): «The Charters of the Borough of Cambridge» (1901 p.); «Borough Customs» (1904–6 pp.).

⁴² Марлі ле Вульф Хемміон (Morley de Wolf Hemmeon, 1868-1919): «Burgage Tenure in Mediaeval England» (1914 p.).

⁴³ Едвард Артур Льюїс (Edward Arthur Lewis, 1881-1942): «Mediaeval boroughs of Snowdonia» (1912 p.)

⁴⁴ Адольф Баллард (Adolphus Ballard, 1867-1915): «The Domesday boroughs» (1904 p.); «British borough charters, 1042-1216» (1913 p., перев. 2003 p.); «British borough charters, 1216-1307» (1923 p.).

⁴⁵ Abram A. English life and manners in the later middle ages. – London, G. Routledge & Sons; New York, E.P. Dutton & Co., 1913.

⁴⁶ Rashdall H. The University of Europe in the Middle Ages. – Vol. II, Pt. II. English Universities. – Student life. – Oxford: at the Clarendon Press, 1895.

⁴⁷ Карл Стефенсон (Carl Stephenson, 1886-1954) – один з найповажніших та найвідоміших вчених-медієвістів пер. пол. ХХ ст. його книга «Medieval History: Europe from the Fourth to the Sixteenth Century» є одним з найвідомішим підручником з середньовічної історії. Він був учнем Ч. Гросса та Ч. Хаскінса у Гарвардському університеті, пізніше він навчався разом з Г. Пірреном у Гентському університеті. Його праця «Borough and Town» з'явилася в 1933 р.

⁴⁸ Джеймс Тейт (James Tait, 1863-1944): «The Medieval English Borough: Studies on its Origins and Constitutional History» (1936 p.)

розглядали англійське середньовічне місто у контексті прав та інституцій. К. Стефенсон, наслідуючи П. Піренна, звертав увагу на топографію міст. Тейт почав британську історію міст ще з англосаксонських часів (з VII-VIII ст.). Вчений критикує К. Стефенсона, який говорить, що справжні міста з'являються лише після Нормандського завоювання (1066 р.).

В 1930-50-ті рр. з'являються перші роботи з міської археології. Важливі дослідження були зроблені в Оксфорді Р. Брюс-Мітфордом⁴⁹, Е. Джоупом⁵⁰, В. Пантіном⁵¹ та іншими «рятувальними археологами», які працювали після 1945 р. у містах, які постраждали внаслідок бомбардувань під час II Світової війни. В. Пантін був засновником Об'єднання середньовічної археології (Society for Medieval Archaeology, 1956 р.), а також автором першого сучасного дослідження з історії планування будинку середньовічного міста⁵². Цю тему продовжив у своїх дослідженнях М. Конзен⁵³. В 1961-71 рр. була проведена перша археологічна програма з розкопок Вінчестера під керівництвом

⁴⁹ Раперт Лео Скотт Брюс-Мітфорд (Rupert Leo Scott Bruce-Mitford, 1914-1994) займався англо-саксонською археологією. Найвідомішими стали розкопки некрополя Саттон-Ху (Sutton Hoo, Woodbridge, Suffolk, 1938-39 pp.).

⁵⁰ Едвард Мартін Джоуп (Edward Martyn Jope, 1915-1996) до 1960-тих рр. був однією з ключових особистостей у розвитку середньовічної археології, зокрема щодо вивчення будівель, а також завдяки першим розкопкам міст середніх віків.

⁵¹ Вільям Абель Пантін (William Abel Pantin, 1902-1973) в 1937-1969 рр. викладав середньовічну археологію в Оксфордському університеті, Орієль Коледж; з 1946 р. – Зберігач Архіву Університету (Keeper of the Archives for the university). Найголовніші публікації: «The English Church in the Fourteenth Century» (1955 р.) та «Oxford Life in Oxford Archives» (1972 р.).

⁵² Pantin W.A. Medieval English town-house plans// *Medieval Archaeology*. – 1962-3. – № 6-7. – P. 202-39.

⁵³ Мішель Роберт Гюнтер Конзен (Michael Robert Gunter Conzen, 1907-2000) – визнаний фахівець з міської морфології, автор численних робіт з питань планування та археологічного дослідження середньовічних англійських міст. Conzen M. R. G. The use of town plans in the study of urban history // H. J. Dyos. *The Study of Urban History*. – London, 1968. – P. 113–130.

М. Біддла⁵⁴. М. Бересфорд⁵⁵ детально проаналізував планування будинків Англії, Уельсу і Гасконі і склав каталог, спільно з Г. Фінбергом⁵⁶.

У 60-ті роки ХХ ст. предмет дослідження в британській історичній урбаністиці змінюється. Це відбувається насамперед завдяки Г. Дж. Діосу⁵⁷, який заснував «Групу міської історії» (1962 р.), з її власними «Новинами» («Urban History Newsletter», 1963 р.), який згодом був замінений «Щорічником» («Yearbook», з 1974 р.)⁵⁸. Він також працював в університеті Метеру, реформованому в 1985 р. в Центр Міської Історії (Centre for Urban History)⁵⁹.

Поряд з цим у 1960-ті рр. у Великобританії розгорнувся рух за «оновлення» історії. Він розвинувся під значним впливом французької школи

⁵⁴ Джордж Мартін Біддл (George Martin Biddle, народ. 1937). Головні праці: «Future of London's Past» (1973 р.), «Winchester in the Early Middle Ages» (ред., 1976 р.), «Object and Economy in Medieval Winchester» (1990 р.), «King Arthur's Round Table» (2000 р.) та ін.

⁵⁵ Palliser D. M. Introductory // The Cambridge Urban History of Britain... – Р. 10. з посиланням на М. Beresford, *New Towns of the Middle Ages* (London, 1967). Моріс Варвік Бересфорд (Maurice Warwick Beresford, 1920-2005). Головні праці присвячені «втраченим селам» середньовіччя та раннього нового часу, зокрема, «The Lost Villages of Medieval England» (1951 р.), «English Medieval Boroughs: A Hand-List» (1973 р.), «Medieval England: An Aerial Survey» (1979 р.), «East End, West End: Face of Leeds During Urbanisation» (1988 р.)

⁵⁶ Ibid. – з посиланням на М. W. Beresford and H. P. R. Finberg, *English Medieval Boroughs* (Newton Abbot, 1973).

Герберт Патрік Реджинальд Фінберг (Herbert Patrick Reginald Finberg, 1900-1974) був Головою факультету Англійської локальної історії Університету Лестера (English Local History, University of Leicester), перший професор Англійської локальної історії.

⁵⁷ Гарольд Джеймс Діос (Harold James Dyos, 1921-1978) основну увагу у своїх дослідженнях звертав на значення передмістя для міста, в основному працював з матеріалами нового часу та питань з історії Вікторіанської Англії.

⁵⁸ Потім журнал перетворився на сучасний «Urban History», який публікує видавництво «Кембридж». На 2013 р. редактор журналу – Девід Голдфілд (David Goldfield, University of North Carolina at Charlotte). В квітні 2013 р. вийшла 3 част. 39 випуску. Он-лайн версія журналу: <http://juh.sagepub.com>.

⁵⁹ Веб-сторінка Центру Міської Історії в Лейчестері англійською мовою: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www2.le.ac.uk/departments/urbanhistory>.

«Анналів» і був притаманний британським марксистам. До цього часу загальна тенденція в британській історичній науці вела до неприйняття французьких ідей та підходів. Е. П. Томпсон окреслив колись ці стосунки такими словами: «Вони пропонують – ми відкидаємо»⁶⁰. Однак прихильники нових методів знайшлися. Все почалося зі статті К. Томаса «Знаряддя та праця» (1966 р.)⁶¹. Цей текст передає захоплення англійською молоддю французькою історіографією. Історик пише, що Англія не може похвалитися жодним медієвістом рівнозначним М. Блоку. Якщо англійська історіографія хоче відповідати світовій, то вона має прийняти методи інших дисциплін⁶². І такий поворот відбувся у бік інтегративних досліджень.

Робота активізувалася з 1970-х років як у Англії, так і Шотландії та Уельсі. Інші дисципліни зробили свій внесок у вивчення міст, в т. ч. археологія (про яку йшлося вище), картографія та історична географія. Університет Бірмінгема займається морфологічними дослідженнями, вивченням міського планування⁶³.

З кінця 1970-х рр. розвивається т. зв. «нова міська історія» (New Urban History), яка є напрямом соціальної історії та заснована на комплексному поєднанні результатів досліджень дисциплін, що вивчають місто як таке⁶⁴.

Результатом постмодерністичних соціальних бачень міста як окремого комплексу, процесу, «живого тіла» є виникнення такого напрямку, як «міська біографістика».

За такого дослідження, місто є мікрокосмом зі своїми перипетіями розвитку. У своїй книзі про Ковентрі кінця середніх віків відомий британський історик Лестерської школи локальної історії Ч. Фітьян-Адамс використав

⁶⁰ Куровська-Будзан М. Історія звичайних людей: Англійська соціальна історія та її традиції // Ейдос. – 2005. – №1. – С. 188.

⁶¹ Thomas K. The Tools and the Job // Times Literary Supplement. – April, 7. – 1966.

⁶² Куровська-Будзан М. Історія звичайних людей... – С. 189.

⁶³ Oxford Companion to British History, The. – Oxford: Oxford University Press, 2002 // [Електронний ресурс]: Режим доступу: www.encyclopedia.com.

⁶⁴ Hershberg T. The New Urban History: Toward an Interdisciplinary History of the City // Journal of Urban History. – 1978/79. – №5. – P. 3-40

такий підхід та удосконалені методики демографічного, соціологічного та антропологічного аналізу⁶⁵. Міське суспільство тлумачиться дослідником як упорядкована сукупність індивідуальних соціальних позицій, взятих у тісних сегментах соціальних груп, а також у динаміці індивідуальних життєвих циклів міських жителів з характерним чергуванням соціальних ролей. Історія міста була розглянута через призму зміни поколінь, ритмів повсякденного життя, соціально-культурних контекстів, в результаті чого соціальні скелети обростають індивідуальністю, життєвістю, культурою⁶⁶.

2000-ні роки поклали початок вивчення історії повсякденності середньовічних міст. Найгрунтовнішими працями у цій галузі є дослідження професора регіональної та локальної історії, директора Центру локальної історії Університету Лейстеру К. Дієра⁶⁷. Вивчення історії повсякдення міста цей науковець визначив як дослідження «рівня життя» («standards of living») – рівня забезпеченості, комфорту, матеріальних благ і потреб й доступ до них міських жителів.

Таким чином, можемо визначити сучасну міську історію як антропологічно орієнтовану соціальну історію.

Найгрунтовнішою сучасною працею британських істориків з історії міст є трьохтомник «Кембриджська міська історія Британії» за редакцією Пітера Кларка, який розглядає комплексно політичний, соціальний, економічний та культурний розвиток міст Великої Британії від виникнення до сучасності. Перший том⁶⁸ присвячений середньовічній міській історії (600-1540 pp.), за

⁶⁵ Phythian-Adams Ch. *Desolation of a City: Coventry and the urban crisis of the late Middle Ages*. – Cambridge, 1979.

⁶⁶ Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история. – М., 2009. – С. 75-76.

⁶⁷ Крістофер Чарльз Дієр (Christopher Charles Dyer, нар. 1944 p.): *Making a Living in the Middle Ages: the People of Britain, 850–1520* (2002); *An Age of Transition? Economy and Society in England in the Later Middle Ages* (2005) та ін.

⁶⁸ *The Cambridge Urban History of Britain/ Edited by D. M. Palliser*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 2nd edition, Vol. I. 600 – 1540. – 888 p.

редакцією Д. М. Паллішера⁶⁹. До тому включені розвідки найвідоміших британських істориків, археологів, економістів, культурологів.

Ключовими проблемами сучасної англійської середньовічної урбаністики, за визначенням Д. М. Паллішера, є: масштаби міських об'єднань в постримський період; характер відновлення міського життя, включаючи роль боро (burgh) та мінстерів; співвідношення феодалізму і міст; природа міських громад; роль жінки; існування міської олігархії; рівень міського занепаду в пізньому середньовіччі⁷⁰.

За останні сім років (2009-2015 рр.) у англомовній історіографії простежуються такі тенденції: переосмислюється «тілесність» міста – планування, чистота (гігієна) тощо – у зв'язку із розвитком соціальної історії медицини⁷¹; досліджуються танатологічні аспекти ментальності, відзначається «урбанізація потойбіччя» протягом середніх віків⁷²; починається активно розроблятися в теоретичному плані історія емоцій та

⁶⁹ Девід Мішель Паллішер (David Michael Pallisher, народ. 1939) – професор середньовічної історії в Університеті Лідсу з 1994 р. До кола наукових інтересів належить історія Британії VII-XVI ст., особливо проблеми сільських та міських поселень, суспільства та економіки. Особиста веб-сторінка на сайті Університету Лідсу [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.leeds.ac.uk/history/staff/david_palliser.

⁷⁰ Palliser D. M. Introductory // *The Cambridge Urban History of Britain...* – P. 10.

⁷¹ Jorgensen D. «All Good Rule of the City»: Sanitation and Civic Government in England, 1400-1600 // *Journal of Urban History*. – 2010. – Vol. 36, № 3. – P. 300-315; Jorgensen D. What to do with Wast? // *Living cities: An anthology in urban environmental history*. – Stockholm, 2010. – P. 34-55; Geltner G. Public Health and the Pre-Modern City: A Research Agenda // *History Compass*. – 2012. – Vol. 10, № 3. – P. 231-245; Rawcliffe C. *Urban bodies: communal health in late medieval English towns and cities*. – Woodbridge, Suffolk: The Boydell Press, 2013; Lee J.S. Piped water supplies managed by civic bodies in medieval English towns // *Urban History*. – Vol. 41. – Issue 03. – Aug., 2014. – P. 369-393.

⁷² Lee R. Early Death and Long Life in History: Establishing the Scale of Premature Death in Europe and its Cultural, Economic and Social Significance // *Historical Social Research*. – 2009. – Vol. 34, № 4 (130). – P. 23-60; Machen C. E. *The Concept of Purgatory in England*. – University of North Texas, 2010; Bourdier J. The Urbanization of Hell in Medieval Infernal Literature // *Consortium: A Journal of Crossdisciplinary Inquiry*. – 2011 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consortiumjournal.com/c2011/?q=node/6>.

індивідуальності⁷³, історія читання⁷⁴; підтримуються «традиційні» теми 1980-1990-х років – жіноцтва, сексуальності, вікових категорій (дитинства, старості тощо), відносно новим субнапрямом стала історія чоловіків (маскулінності) як напрям гендерних досліджень⁷⁵, моди⁷⁶ тощо. Звертаються дослідники й до соціально-економічних аспектів розвитку англійських міст в середні віки⁷⁷, історією окремих міст⁷⁸. Активно використовується середньовічна література

⁷³ Rosenwein B. H. Problems and Methods in the History of Emotion // *Passion in Context*. – 2010. – № 1. – P. 1-32; Palmer J. The History of Emotion: An Interview with William Reddy, Barbara Rosenwein and Peter Stearns // *History and Theory*. – 2010, May. – № 49. – P. 237-265; Jose L. Madness and Fender in Late-Medieval English Literature. – Durham University, Department of English Studies, 2010.

⁷⁴ Goodson C., Lester A. E., Symes C. Cities, texts and social networks, 400-1500: experiences and perceptions of medieval urban space. – Farnham, Surrey, England; Burlington, VT: Ashgate, 2010; *Writing and the Administration of Medieval Towns. Medieval Urban Literacy I* / Ed. by M. Mostert, A. Adamska. – Turnhout: Brepols, 2014.

⁷⁵ Eckman Z. An Oppressive Silence: The Evolution of the Raped Woman in Medieval France and England // 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.medievalists.net/2011/02/02/an-oppressive-silence-the-evolution-of-the-raped-woman-in-medieval-france-and-england/>; *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe* / Ed. by S. Cavallo, L. Warner. – Hoboken: Taylor and Francis, 2014; *Single life and the city, 1200-1900* / Ed. by J. de Groot, I. Devos, A. Schmidt. – Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2015.

⁷⁶ Wilson L. A. «De novo modo»: The birth of fashion in the Middle Ages. – Fordham University. – 2011.

⁷⁷ *Commercial activity, markets and entrepreneurs in the Middle Ages: essays in honour of Richard Britnell* / Ed. by B. Dodds, C. D. Liddy. – Woodbridge, Suffolk, U.K.; Rochester, N.Y.: Boydell Press, 2011; Davis J. *Medieval market morality: life, law and ethics in the English marketplace, 1200-1500*. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2012; *Food supply, demand and trade: aspects of the economic relationship between town and countryside (Middle Ages - 19th century)* / Ed. by P. van Cruyningen, E. Thoen. – Turnhout: Brepols, 2012; Haslam J. *Urban-rural connections in Domesday Book and late Anglo-Saxon royal administration*. – Oxford, England: Archaeopress, 2012; Cohn S. K., Aiton D. *Popular protest in late medieval English towns*. – Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press, 2013; *Crisis in the later Middle Ages: beyond the Postan-Duby paradigm* / Ed. by John Victor Drendel. – Turnhout: Brepols, [2015]; *Lords and towns in medieval Europe: the European historic towns atlas project* / Ed. by A. Simms, H. B. Clarke. – Farnham, Surrey, England; Burlington, VT: Ashgate, [2015].

⁷⁸ *Visions of ancient Leicester: reconstructing life in the Roman and medieval town from the archaeology of the Highcross Leicester excavations* / Ed. by M. Morris,

як історичне джерело та вводяться нові архівні документи⁷⁹, розробляються способи «читання» археологічного матеріалу⁸⁰, детальний аналіз окремих мініатюр та сюжетів⁸¹ тощо. Однак не завжди виокремлено роль міст в середні віки у цих процесах.

Таким чином, за майже шістсотлітню історію досліджень англійських середньовічних міст у Великобританії можна помітити наступні етапи та тенденції: топографічний етап (XV-XVI ст.) – дослідження описового характеру; політично-управлінський етап (XVII-XIX ст.) – питання муніципального управління; соціально-економічний етап (к. XIX ст. - 1960-ті рр.); сучасний (з 1970-х рр.) – комплексний підхід до вивчення міста. Відзначимо, що праці з історії повсякденності почали з'являтися із XVIII ст., але до 1980-х рр. вони носили здебільшого описовий характер, без наукової аргументації висновків. Повсякденне життя міста стало предметом вивчення лише з 2000-х рр.

R. Buckley, M. Codd. – Leicester: University of Leicester Archaeological Services, 2011; Jones S. R. York: the making of a city 1068-1350. – Oxford, United Kingdom; New York, NY: Oxford University Press, 2013; Palliser D. M. Medieval York, 600-1540. – Oxford: Oxford University Press, 2014.

⁷⁹ Lost letters of medieval life: English society, 1200-1250 / Ed. by M. Carlin, D. Crouch. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013.

⁸⁰ Crawford S. The Archaeology of Play Things: Theorising a Toy Stage in the «Biography» of Objects// Childhood in the Past. – 2009. – Vol. 2. – P. 56-71; Dowd M. Beards: an archaeological and historical overview// A glorious gallimaufry: a collection of interesting things in honour of N. Maxwell/ Ed. by G.Cooney, K.M. Davies and U.MacConville. – 2010. – P. 38-42; Coventry: medieval art, architecture and archaeology in the city and its vicinity / Ed. by L. Monckton, R. Morris. – Leeds: Maney Publishing, 2011; Gilchrist R. Medieval life: archaeology and the life course. – Woodbridge: Boydell Press, 2012; Transforming townscapes: from burh to borough: the archaeology of Wallingford, AD 800-1400 / Ed. by N. Christie, O. H. Creighton, M. Edgeworth, H. Hamerow. – London: the Society for Medieval Archaeology, 2013.

⁸¹ Collard J. Henry I's Dream in John of Worcester Chronicle and the illustration of 12th-century English Chronicles // Journal of Medieval History. – 2010. – Vol. 36, № 2. – P. 105-125.

Політична, соціальна, економічна історія середньовічних міст Англії була темою багатьох досліджень в *радянській та російській історіографії*.

Грунтовне дослідження історії Англії почалося ще в останній чверті XIX ст., і пов'язані вони були з іменами П. Г. Виноградова⁸² і М. М. Ковалевського⁸³. Перший основну свою увагу звернув на вивчення аграрного розвитку Англії, а останній – на походження і функціонування місцевого самоуправління і суспільного ладу Англії в кінці середніх віків. Цю традицію продовжили Д. М. Петрушевський⁸⁴ і О. М. Савін⁸⁵.

⁸² Павло Гаврилович Виноградов (1854-1925). Одна з ключових праць «Исследования по социальной истории Англии в средние века» була видана в Санкт-Петербурзі в 1887 р. В 1902-08 рр. та з 1911 р. працював у Великобританії.

Vinogradoff P. English society in the eleventh century: essays in English mediaeval history. – Oxford: Clarendon press, 1908. Він же. Исследования по социальной истории Англии в средние века. – Санкт-Петербург: тип. В.С. Балашева, 1887. Він же. Местное самоуправление в Англии. – СПб., 1903. Він же. Избранные труды / Сост., авт. вступ. ст. и коммент.: А. В. Антощенко. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2010.

⁸³ Максим Максимович Ковалевський (1851-1916). Докторська дисертація «Общественный строй Англии в конце средних веков» була захищена в 1880 р.

⁸⁴ Дмитро Мойсейович Петрушевський (1863-1942) – випускник Київського університету Св. Володимира (1886). Він досліджував політичний та економічний розвиток середньовіччя.

Петрушевский Д. М. Восстание Уота Тайлера: очерки из истории разложения феодального строя в Англии. – М.: ЛИБРОКОМ, 2013 (перші видання 1871-1901 рр.). Він же. Очерки из истории средневекового общества и государства: Отечеств. исслед. по антич. и средневековой истории. – СПб.: Изд. центр гуманит. акад., 2003 (перше видання 1907 р.). Він же. Великая хартия вольностей: [Ист. очерк]. – Ростов на Дону: Донская речь Парамонова, 1904. Він же. Великая хартия вольностей и конституционная борьба в английском обществе во второй половине XIII века : С прил. лат. и рус. текста Великой хартии и др. документов. – Москва: М. и С. Сабашниковы, 1915. Редактор, переклад та коментарі збірки джерел XI-XIII ст. з історії Англії: Памятники истории Англии XI-XIII вв.: русский и латинский тексты Великой хартии вольностей и других документов, билингва. – Москва: ЛИБРОКОМ, 2010 (перше видання 1936 р.).

⁸⁵ Олександр Миколайович Савін (1873-1923). Основні наукові зацікавлення стосувалися аграрної історії та раннього Нового часу в історії Англії. Див.: Косминский Е. А. Исследования А. Н. Савина по истории Англии// Памяти А. Н. Савина. - М., 1926.

Історією Англії періоду XI–XV ст. висвітлена у працях Авдеєвої К. Д.⁸⁶, Барга М. А.⁸⁷, Басовської Н. І.⁸⁸, Добіаш-Рождественської О. А.⁸⁹, Космінського Є. А.⁹⁰, Саприкіна Ю. М.⁹¹, Шервуд Є. А.⁹², Штокмар В. В.⁹³ та ін.

⁸⁶ Клавдія Дмитрівна Авдеєва (1925-1985) досліджувала внутрішній розвиток Англії в XI–XIII ст.: проблему колонізації.

Авдеєва К. Д. Внутренняя колонизация и развитие феодализма в Англии в XI–XIII вв. – Л., 1973.

⁸⁷ Михайло Абрамович Барг (1915-1991) займався аграрною англійською історією. До узагальнюючих праць медієвіста належить «Дослідження з історії англійського феодалізму в XI–XIII ст.» (1962 р.)

⁸⁸ Наталя Іванівна Басовська (народ. 1941 р.) займається історією відносин Англії та Франції в період пізнього середньовіччя. Її дисертація на здобуття к. і. н. була присвячена проблемі англійської політики в Гасконі («Английская политика в Гаскони в конце XIII – начале XIV вв.», 1969 р.), а докторська – англо-французьких відносин («Англо-французские противоречия в международных отношениях Западной Европы второй половины XII – середины XV вв., 1987 р.).

Басовская Н.И. Англия и Франция в международной жизни Западной Европы XII–XV вв. // Средние века. – 1988. – Вып. 51. – С. 5-22.

⁸⁹ Ольга Анатоліївна Добіаш-Рождественська (1874-1939) спеціалізувалася на французькій середньовічній історії, палеографії. В 1925 р. вийшла її праця, присвячена Річарду Левове Серце («Крестом и мечом. Приключения Ричарда Львиное Сердце», перев. 1991 р.).

⁹⁰ Євгеній Анатолійович Космінський (1886-1959) досліджував аграрну історію Англії. Його праця «Исследование по аграрной истории Англии в XIII в.» (1947 р.) в 1956 р. була перекладена англійською мовою.

⁹¹ Юрій Михайлович Саприкін спеціалізується на історії середньовічної Ірландії та народним рухам Британії пізнього середньовіччя. «От Чосера до Шекспира: этические и политические идеи в Англии» (1985 р.).

⁹² Праця Євгенії Андріївни Шервуд «Від англосаксів до англійців» присвячена етнічному розвитку британських територій до XI ст. Науковець вважає, що англосакси стали основою нації, і тому, не зважаючи на завоювання Англії вихідцями із Франції, дуже швидко утворився англійський народ.

Шервуд Е. А. От англосаксов к англичанам. К проблеме формирования английского народа. – М.: Наука, 1988. – С. 232.

⁹³ Робота Валентини Володимирівни Штокмар (1914-1984) «Історія Англії в середні віки», вперше видана 1973 р., залишається єдиними посібником такого гатунку з історії середньовічної Англії в російській медієвістиці. Видання, розраховане для студентів-філологів, висвітлює основні питання політичної історії, а також ключові моменти економіки, соціального розвитку та культури.

Істориків почав цікавити феномен середньовічного міста вже з кінця XIX-початку XX ст. Грунтовним дослідженням історії західноєвропейських міст у цей час займалися І. М. Гревс⁹⁴, О. К. Дживелегов⁹⁵, М. П. Грацианський⁹⁶ та ін.

Як самостійний напрям урбаністика у російській історичній науці оформилася лише в середині XX ст. Самі медієвісти пояснюють цю тенденцію успадкованими від XIX ст. традиціями суспільно-історичної думки і продовжених в рамках радянського марксизму. Інтерес до середньовічного англійського селянства пояснювався проблемами російської дійсності: бюргерство в Росії не було особливим прошарком суспільства і не мало власного представництва в органах державної влади, а міста не мали таких прав і свобод, як на Заході⁹⁷.

На думку А. А. Сванідзе, домінуючу роль у збереженні такого становища урбаністики в російській медієвістиці відіграло панування марксизму як єдино можливого методу історичного дослідження⁹⁸ та вузьке визначення середньовічного міста – головним чином з позиції поділу праці у виробничій

⁹⁴ Іван Михайлович Гревс (1860-1941) досліджував питання середньовічного побуту та культури, зокрема середньовічних італійських міст.

Див.: Каганович Б. С. И. М. Гревс – историк средневековой городской культуры // Городская культура: средневековье и начало нового времени / Под ред. В. И. Рутенбурга. - Л.: Наука, 1986. – 216-232.

⁹⁵ Олексій Карпович Дживелегов (1875-1952) досліджував питання розвитку середньовічних міст, культури Відродження.

Див.: Дживелегов А. К. Средневековые города в Западной Европе. – М.: Книжная находка, 2002. (Перше вид. 1902 р.)

⁹⁶ Микола Павлович Грацианський (1886-1945) досліджував питання ремісничих цехів та ін. Див.: Иванов Ю. Ф. Профессор Н. П. Грацианский // Одиссей: Человек в истории [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.odysseus.msk.ru/numbers/?year=2007&id=17>.

⁹⁷ Сванідзе А.А. Средневековые города Западной Европы: некоторые общие проблемы // Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – Том 1. Феномен средневекового урбанизма. - М.: Наука, 1999. - С. 11.

⁹⁸ Сванідзе А.А. Средневековые города Западной Европы: некоторые общие проблемы... – С. 14.

сфері: як центру ремесла та торгівлі, протиставленого натурально-господарській периферії⁹⁹.

Основні роботи з проблем середньовічного міста з'явилися лише після II Світової війни. Головними питаннями, які цікавили дослідників, були соціальні, соціально-економічні і соціально-політичні проблеми: стан ремісничого виробництва, його організація і соціальна еволюція, підприємництво, соціальні конфлікти в місті, муніципальний лад. Поряд з цим з 60-х рр. XX ст. активізувалися дослідження, що стосувалися питань ранньобуржуазних відносин (В. І. Рутенбург¹⁰⁰, О. Д. Ролова¹⁰¹, О. М. Чістозвонов¹⁰², М. М. Яброва¹⁰³, С.Л. Плешкова¹⁰⁴ та ін.); ролі бюргерства в роботі представницьких органів (Є. В. Гутнова¹⁰⁵,

⁹⁹ Сванидзе А.А. О феномене средневекового урбанизма: заметки в связи с конференцией // Средние века. Вып. 58. – М.: Наука, 1995. – С. 89.

¹⁰⁰ Віктор Іванович Рутенбург (1911-1988): Городская культура. – Л.: Наука, 1986; Він же. Итальянский город от раннего Средневековья до Возрождения. – Л., 1987; Він же. Очерки из истории раннего капитализма в Италии. Флорентийские компании XIV века. – М., Л., 1951.

¹⁰¹ Олександра Давидівна Ролова (народ. 1920 р.): Феодализм в балтийском регионе. – Рига, 1983; Вона ж. К вопросу о состоянии промышленности Флоренции во второй половине XVI в. и в первой половине XVII в. // Средние века. – 1963. – Вып. 23. – С. 163-182.

¹⁰² Олександр Миколайович Чістозвонов (1914-1998): Генезис капитализма: проблемы методологии – М., 1985; Він же. Нидерландская буржуазная революция XVI века. – М., 1958; Він же. Социальная природа нидерландского бюргерства при феодализме и в период перехода от феодализма к капитализму // Социальная природа средневекового бюргерства. – М., 1979. – С. 15-49.

¹⁰³ Яброва Марія Моїсеївна (народ. 1923 р.): Очерки истории колониальной экспансии Англии в эпоху первоначального накопления. – Саратов, 1966; Вона ж. Зарождение раннекапиталистических отношений в английском городе. – Саратов, 1983.

¹⁰⁴ Плешкова Софія Леонідівна (1936-2007): К истории купеческого капитала во Франции в XV веке. – М., 1977; Вона ж. Французская монархия и церковь (XV - сер. XVI вв.). – М., 1992.

¹⁰⁵ Євгенія Володимирівна Гутнова (1914-1992). Про неї див.: Сидорова Т. А. Е.В. Гутнова о критическом направлении в британской историографии концы XIX – первой половины XX вв.: вклад в отечественное англоведение // Историк и общество: отечественное англоведение 1917-1991 гг. – М., 2008.–С. 146-161.

Н. О. Хачатурян¹⁰⁶, Л. П. Репіна¹⁰⁷ та ін.); виникнення і ранньої історії міст (Я. О. Левицький, С. М. Стам¹⁰⁸, М. Л. Абрамсон¹⁰⁹, М. Є. Карпачова-Беляєва¹¹⁰, Т. М. Негуляєва¹¹¹ та ін.).

У сучасній російській урбаністиці відбувається відхід від минулих традиційних схем та кола питань. Досліджуються проблеми середньовічної

¹⁰⁶ Ніна Олександрівна Хачатурян (народ. 1931 р.): Возникновение Генеральных Штатов в Франции. – М., 1976; Вона же. Политическая организация средневековых городов // Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – М.: Наука, 1999. – Т.1.

¹⁰⁷ Лоріна Петрівна Репіна (народ. 1947 р.): Сословие горожан и феодальное государство в Англии XIV в. – М.: Наука, 1979.

¹⁰⁸ Соломон Моїсеєвич Стам (1913-2010): Экономическое и социальное развитие раннего города (Тулуза XI-XIII веков) – Саратов, 1969.

¹⁰⁹ Мері Лазарівна Абрамсон (1918-2010): Формирование феодальных отношений в Южной Италии в 10-13 веках: Автореф. дис. ... д-ра истор. наук; Моск. гос. пед. ин-т. – Москва, 1968; Вона ж. Сицилийское королевство как особый вариант государственной структуры в Западной Европе // Средние века. – 1994. – Вып. 57. – С. 3-16; Вона ж. Характерные черты южноитальянского города в раннее средневековье (VI-XI вв.) // Средние века. – 1976. – Вып. 40. – С. 12-28; Вона ж. К проблеме типологии южноитальянского города (XII-XIII вв.) // Средние века. – 1988. – Вып. 51. – С. 35-58.

¹¹⁰ Карпачева-Беляева М.Е. Возникновение средневекового города Безье // Средневековый город: Межвуз. науч. сб. Вып. 13. – Саратов, 1998. – С. 163–176; Вона ж. Освободительное движение в городах Каркассонского региона (XII–XIV вв.) // Средневековый город: Межвуз. науч. сб. Вып. 12. – Саратов, 1998. – С. 154–168; Вона ж. Догородские очаги и начало градообразовательного процесса в каркассонском районе в средние века // Средневековый город. – 1974. – Вып. 2. – С. 53-80.

¹¹¹ Негуляєва Тетяна Михайлівна: Городское земельное держание в средневековом Страсбурге (XII – начало XIV в.) // Экономическое развитие и классовая борьба в средние века и в античности. Саратов: Изд-во СГУ, 1968; Возникновение свободной земельной собственности в Страсбурге и ее судьбы в XIII – начале XIV в. // Средневековый город. Вып. 1. Саратов: Изд-во СГУ, 1968; Эволюция земельной собственности в средневековом Страсбурге (XII–XIV вв.) // Проблемы германской истории. Вып. II. Вологда, 1973; Складывание городского патрициата в средневековом Страсбурге // Средневековый город. Вып. 2. Саратов: Изд-во СГУ, 1974; Условия возникновения средневекового городского права // Средневековый город. Вып. 9. Саратов: Изд-во СГУ, 1989; Складывание сеньориального режима в Страсбурге // Средневековый город. Вып. 12. Саратов: Изд-во СГУ, 1997.

торгівлі, міського патриціату, організації влади, бюргерського землеволодіння тощо. Інтерес російських істориків також викликають міське право, сім'я, формування інтелігенції, побут середньовічного міста.

Російські медієвісти, досліджуючи Західну Європу, основну увагу приділяли містам Італії (праці М. Л. Абрамсон, Л. О. Котельнікової¹¹², В. І. Рутенбурга та ін.), Франції (дослідження С. М. Стама, Г. М. Тушиной¹¹³ та ін.) і Німеччини (роботи В. В. Стокліцької-Терешкович¹¹⁴, Л. І. Солодкової¹¹⁵, В. Е. Майер¹¹⁶ та ін.). Англійське ж місто довгий час залишалося поза увагою істориків.

Особливе місце в дослідженні англійського середньовічного міста належить Я. О. Левицькому, який поклав початок його вивченню¹¹⁷.

¹¹² Любов Олександрівна Котельнікова (1927-1988): Аграрная история Италии XIV — XV вв. в современной западной медиевистике и концепции «кризиса» // Средние века. — 1976. — Вып. 40. — С. 218-233; Вона ж. Ремесленники-арендаторы в городе и деревне Тосканы в XVI в. (по материалам Государственного архива Флоренции) // Средние века. — 1986. — Вып. 49. — С. 104-116; Вона ж, Ролова А. Д. Итальянская знать и попопаны в средние века (новые исследования) // Средние века. — 1986. — Вып. 49. — С. 311-315; Вона ж. Сельское хозяйство па землях Строчици — крупной попопанской семьи Тосканы XV в. (По материалам Государственного архива Флоренции) // Средние века. — 1984. — Вып. 47. — С. 29-45.

¹¹³ Галина Максимівна Тушина: Средиземноморская торговля южнофранцузских городов в XIII-XIV вв. : Автореф... канд. ист. наук; Горьк. гос. ун-т им. Н.И.Лобачевского. — Горький, 1971; Вона ж. Города в феодальном обществе южной Франции / Г.М. Тушина. — М., 1985; Вона ж. Церковная сеньория в средневековых городах Прованса: по описи владений госпитальеров от 1338 г. // Средние века. — 1991. — Вып. 54. — С. 96-118; Вона ж. Церковная сеньория в средневековых городах Прованса. — Владимир, 1990.

¹¹⁴ Віра Веніамінівна Стокліцька-Терешкович (1885-1962): Немецкий подмастерье XIV-XV веков. — М., 1933; Вона ж. Очерки по социальной истории немецкого города в XIУ-XУ вв. / Стоклицкая-Терешкович. — М., Л., 1936; Вона ж. Средневековый город в Западной Европе в 11-15 вв. / Стоклицкая-Терешкович, С.Л. Плешкова. — М., 1969.

¹¹⁵ Людмила Іванівна Солодкова (народ. 1948 р.): К истории городского права средневекового Кельна // Средневековый город. — Саратов, 1983. — Вып. 7; Вона ж. Формирование кельнского патрициата (XI — XIII вв) // Средневековый город. Саратов, 1991. Вып. 10; Вона ж. К вопросу о поземельных отношениях в средневековом Кельне XI — XIII вв. // Средневековый город. Саратов, 1998. Вып. 13; Вона ж. Городская община в рамках сеньориального режима // Общности и человек в средневековом мире. Москва-Саратов, 1992; Вона ж. Складывание торгово-ремесленного центра в Кельне в XI — XIII вв. // Средневековый город. Саратов, 1989. Вып. 93.

¹¹⁶ Вільгельм (Василь) Євгенійович Майер (1918-1985): Деревня и город Германии в XIV — XVI вв. (развитие производительных сил). — Л., 1979.

¹¹⁷ Яків Олександрович Левицький (1906-1970).

Я. О. Левицький основну увагу приділив вивченню джерела, яке ніколи раніше не розглядали при дослідженні проблеми виникнення і розвитку міст. В основу свого дослідження вчений поклав «Книгу Страшного суду». Першим результатом цієї роботи стала кандидатська дисертація «Англійське місто в XI ст. (до питання про походження англійського середньовічного міста)». Дисертація була завершена в 1943 р., але вперше повністю опублікована в книзі «Місто і феодалізм в Англії» в 1987 р.¹¹⁸.

Пізніше Я. О. Левицький досліджував проблему виникнення міської общини, професійної та соціальної структури міста. Значним внеском у медієвістику стала його монографія «Міста і міське ремесло в Англії X-XII ст.», в якій він висунув «ремісничу» теорію походження міст, яка вважається оригінальною навіть в іноземній історіографії¹¹⁹.

В 70-80-ті рр. в російській медієвістиці домінували соціальні, соціально-економічні та соціально-політичні дослідження. Це відбилося і на вивченні англійського міста. Є. В. Гутнова, хоча й не вивчала конкретно проблеми міського розвитку, розглядала виникнення англійського парламенту і поставила питання про роль бюргерства у формування станових монархій¹²⁰.

Із найновіших досліджень узагальнюючою працею є збірник статей російських урбаністів «Місто в середньовічній цивілізації Західної Європи»¹²¹.

От редколлегии // Левицкий А. Я. Город и феодализм в Англии. – М.: Наука, 1987. – С. 3-6.

¹¹⁸ Левицкий Я. А. Английский город в XI века (К вопросу о происхождении английского средневекового города) // Левицкий Я. А. Город и феодализм в Англии. – М.: Наука, 1987. – С. 25-147.

¹¹⁹ Мосолкина Т. В. Изучение английского города в отечественной медиевистике // Историографический сборник. – Вып. №19. – С. 94. Див. також: Левицкий Я. А. Город и городское ремесло в Англии в XI-XII вв. – М., Л.: Изд-во ИИ АН СССР, 1960.

¹²⁰ Гутнова Е. В. Политика королевской власти по отношению к городам и городскому сословию в Англии XIII- начала XIV вв. // Средние века. – М., 1958. – Вып. 12; Вона ж. Английское феодальное государство в XIV-XV вв. // Средние века. – М., 1987. – Вып. 50.

¹²¹ Город в средневековой цивилизации Западной Европы / Под ред. А. А. Сванидзе. – М., 1999-2000. – Т. 1. Феномен средневекового урбанизма; Т. 2. Жизнь города и деятельность горожан; Т. 3. Человек внутри городских

Видання охоплює період від виникнення середньовічних міст до XV ст. і висвітлює різні аспекти міського життя, дозволяє повною мірою уявити картину міського життя середньовічного Заходу. Зокрема питання про особливості сприйняття часу, простору, ментальні особливості середньовічних городян Англії та їхнє повсякденне життя знайшли своє висвітлення в статтях Л. П. Репіної¹²².

Незважаючи на широке коло проблем, які вивчаються російською медієвістикою щодо англійського міста, все ж, на думку Т. В. Мосолкіної, ряд питань залишається малодослідженими, як от: антисеньйоріальна боротьба, взаємовідносини міста та сільської околиці, роль міста в політичній історії Англії, реміснича організація в англійських середньовічних містах тощо¹²³.

Як бачимо, в російській історіографії англійського міста досліджувалося широке коло проблем: від політичного розростання до становища й повсякденного життя окремих верств населення. Для сучасних досліджень характерним є зосередження уваги на пізньому середньовіччі, вивчення історії окремих міст, домінуючими питаннями є економічні та соціальні проблеми.

Зарубіжна історіографія з історії англійського середньовічного міста виявляється досить обмеженою. Національні урбаністичні школи Франції¹²⁴,

стен. Формы общественных связей; Т. 4. Extra muros. Город, общество, государство.

¹²² Репина Л. П. Английский средневековый город// Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – М.: Наука, 1999. – Т. 1. – С.92-106; Она же. Лондон – столица и мегаполис// Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – М.: Наука, 1999. – Т.1. – С. 341-348.

¹²³ Мосолкина Т. В. Изучение английского города... – С. 98.

¹²⁴ Синтетичні броделівські концепції міських ареалів-просторів, в яких місто реалізувало свої численні функції, вплинули на урбаністику, яка вивчала його в контекстах різної конфігурації і масштабу, пронизаних зв'язками різного характеру, щільності та інтенсивності. Однак соціально-історична урбаністика не обмежувалася дослідженням регіональних міських систем: незабаром її основні зусилля зосередилися на аналізі соціальних груп міського населення і зв'язків всередині суспільства. [Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история. - М., 2009. – С. 26-27.]. У 1982 р. був заснований Дослідницький інститут (Centre d'Histoire Urbaine) при гуманітарному факультеті École Normale Supérieure у Ліоні. Центр займається видавничою

Німеччини¹²⁵, Італії¹²⁶, США¹²⁷ та ін. країн звертають основну увагу на дослідження власних міст. Проте ряд дослідників все ж вивчають історію британських міст, хоча й у загальному контексті історії середньовічної Європи або урбанізаційних процесів.

діяльністю, організовує різноманітні заходи, а також при ньому діє бібліотека. Інститут організовуватиме у 2008 р. XIX Міжнародну конференцію міської історії. У 2000 р. була заснована Французька асоціація міської історії (Société Française d'Historie Urbaine), котра має на меті допомагати співпраці між науковцями та інституціями, що досліджують історію міст у Франції.

¹²⁵ В Німеччині існує кілька центрів дослідження міст. «Центр досліджень метрополій» (Center for Metropolitan Studies, Берлін, Німеччина) заснований 2004 р. і є міжнародним науковим центром, що займається міждисциплінарними дослідженнями минулого та сучасного великих міст. «Інститут порівняльної міської історії» (Institut für vergleichende Städtegeschichte, Мюнстер, Німеччина) заснований у 1970 р. при Мюнстерському університеті. Головний напрям діяльності – дослідження та документування історії німецьких міст. Випускає серійні видання, бібліографічні покажчики та атласи. У 2000 р. з метою сприяння академічному/науковому обміну досвідом та співпраці між науковцями та інституціями, що вивчають історію міст в німецькомовних державах, була заснована Асоціація міської історії та урбаністичних студій (Gesellschaft für Stadtgeschichte und Urbanisierungsforschung). У Німеччині також видається щоквартальник Die Alte Stadt (Штутгарт), який охоплює соціологію та історію міста, архітектурне збереження та міський розвиток. Виходить із 1974 р. німецькою мовою.

¹²⁶ Італійська асоціація міської історії (Associazione Italiana di Storia Urbana) започатковано у 2000 р. щоб сприяти науковому обміну та співпраці вчених та інституцій, що займаються історією міст в Італії.

¹²⁷ Сучасна урбаністика («нова міська історія») США розглядає місто в рамках соціально-контекстуального підходу, який розглядає місто в його соціальному оточенні, як функцію, яка долучає його до більшої суспільної системи. Перша праця, де розглядається такий підхід, вийшла в 1963 (The Historian and the City/ Ed. by O. Handlin, J. Burchard). (Репина Л. П. «Новая историческая наука»... – С. 24.). У 1988 р. була заснована «Асоціація міської історії» (The Urban History Association) зі своїм часописом «Journal of Urban History» (періодичність - 6 разів на рік). Офіційна веб-сторінка в мережі Інтернет: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://uha.udayton.edu/>.

Так, Ч. Гросс відзначає, що в 1870-1920-х рр. історією англійських міст займалися французи Е. Глассон¹²⁸, Ф. Берхар¹²⁹, німці Р. Гнейшт¹³⁰, К. Хегель¹³¹ та ін. У першій половині ХХ ст. англійська середньовічна історія та історія міст зокрема висвітлюється у працях А. Піренна¹³², Ш. Пті-Дютайї¹³³, Е. Чейні¹³⁴ та ін. У другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ з'явилися праці М. Пастуро¹³⁵, Е. Поньона¹³⁶, Б. Уедена¹³⁷, Б. Ханавольт¹³⁸, Г. Самсоновича¹³⁹ та ін.

Українській науці довелося пройти власний шлях становлення історичної школи європеїстики та британістики.

¹²⁸ Glasson, Ernest. *Historie due droit et des institutions politique, civiles, et judiciaries de l'Angleterre.* – Paris, 1883. – In 6 vol. (Gross Ch. A Bibliography of British Municipal History. Cambridge, 1897. – P. 16.)

¹²⁹ Berhard, Ferdinand. *Droit municipal au Moyen Age.* – Paris, 1861-62. – P. 392-411. – Gross Ch. A Bibliography of British Municipal History... – P. 29.

¹³⁰ Gneist, Rudolf. *Das heutige englische Verfassungs-und Verwaltungsrecht.* – Berlin, 18857-63 Gneist, Rudolf. *Selfgovernment, Kommunal Verfassung und Verwaltungsgerichte in England.* – Berlin, 1871.

Gross Ch. A Bibliography of British Municipal History... – P. 16.

¹³¹ Hegel, Karl. *Städte und Gilden der Germanischen Volker im Mittelalter.* – Leipzig, 1891. – P. 13-120, 441-451.

Gross Ch. A Bibliography of British Municipal History... – P. 17.

¹³² Піренн А. *Средневековые города и возрождение торговли/ Пер. с англ.* – Горький: Изд-во Горьковского пед. ин-та, 1941.

¹³³ Пти-Дютайи Ш. *Феодальная монархия во Франции и в Англии X-XIII вв./ Пер. с франц.* – М.: Государственное соц.-экон. из-во, 1938.

¹³⁴ Cheyney E. P. *An introduction to the industrial and social history of England.* - New York: Macmillan Co., 1912. – xiii, 386 p.

¹³⁵ Пастуро М. *Повседневная жизнь Франции и Англии во времена рыцарей круглого стола.* – М.: Молодая гвардия, 2001.

¹³⁶ Поньон Э. *Повседневная жизнь Европы в 1000 году/Пер. с фр.* – М.: Молодая гвардия, Палимпсест, 1999.

¹³⁷ Удэн Б. *Лондон. Биография города: Слава, испытания и тайны/ Пер. с фр.* – СПб.: Евразия, 2009.

¹³⁸ Hanawalt B. A. *Growing up in Medieval London: The experience of childhood in history.* - Oxford: Oxford University press, 1993.; Hanawalt B. *Of good and ill repute: gender and social control in medieval England.* - New York: Oxford University Press, 1998.

¹³⁹ Samsonowicz H. *Życie miasta średniowiecznego.* – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2012.

Сучасна українська історична наука стоїть перед складною проблемою відновлення власної наукової школи істориків-медієвістів та розвитку різних напрямків наукових досліджень.

Дослідження англійської історії середніх віків українськими вченими почалося ще в XIX ст. Перш за все, медієвістика як наука розвивалася в українських університетах Російської імперії – Харківському, Київському, Новоросійському. Протягом перших десятиліть XIX ст. медієвісти України розглядали середньовічну історію Англії лише в публічних промовах, рецензіях і курсах університетських лекцій. Так, харківський професор А. А. Дегуров у актовій промові «Критика історії та її захист» (1808 р.) дає стислу оцінку англійській історіографії¹⁴⁰. У 30-ті роки професор Харківського університету М. М. Лунін в актовій промові поряд з іншим дав аналіз праці Д. Юма «Історії Англії»¹⁴¹. Першою працею, цілком присвяченою конкретній події середньовічної англійської історії, стала стаття О. П. Рославського-Петровського «Кілька слів про Альфреда Великого» (1860). Він перший з медієвістів України звернувся до розбору джерела з історії середньовічної Англії¹⁴². Продовжив справу його учень М. Н. Петров¹⁴³.

Успіхи позитивістської методології у сер. XIX ст. зумовили інтерес до соціально-економічної історії Англії¹⁴⁴. Про це свідчили праці випускників

¹⁴⁰ Антон Антонович Дегуров (1765-1849): Критика истории и ее защищение // Речи, произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета, 30 августа, 1808 г. – Х.: Тип. Харьк. Ун-та, 1808. – 52 с.

¹⁴¹ Михайло Михайлович Лунін (1809-1944). Актова промова мала назву «Про вплив Вальтера Скотта на новітні вишукування по частині середньовічної історії» (1836 р.).

¹⁴² Олександр Петрович Рославський-Петровський (1816-1871): Несколько слов об Альфреде Великом // Русское слово. – 1860. - №7, отд. 2. – С. 48-106. Див також: Лиман С. І. Англійська середньовічна історія та історіографія у працях медієвістів України XIX ст. // Вісник Харківської державної академії культури: збірник наукових праць. – Харків, 2004. – Вип. 12/13.

¹⁴³ Михайло Назарович Петров (1826-1887): Лекції з всесвітньої історії.– Харків, 1888. – Т. 1-4.

¹⁴⁴ Лиман С. І. Англійська середньовічна історія... - С. 47.

Київського університету Св. Володимира А. М. Ясинського¹⁴⁵ і Д. М. Петрушевського.

Про зростання інтересу до середньовічної історії Англії свідчив і той факт, що в цей період в Україні створюються науково-популярні нариси, призначені для найширшого кола читачів¹⁴⁶.

Зазначимо, що російська і українська науки на зламі XIX–XX ст. розвивалися в рамках спільного наукового простору завдяки політичній та економічній ситуації того періоду. Наприклад, багато видатних медієвістів розпочинали свій науковий шлях на території сучасної України, а продовжували його у Москві та Петербурзі. Видатний вчений, історик, академік Російської академії наук – М. М. Ковалевський (1851–1916) закінчив Харківський університет, історик-медієвіст – Д. М. Петрушевський (1863–1942), як вже зазначалося, закінчив Київський, а продовжив свій науковий шлях у Московському університеті. І такі приклади не поодинокі.

Першою узагальнюючою працею з всесвітньої історії стало дослідження М. С. Грушевського «Всесвітня історія в короткім огляді» (частини 1-4, Київ, 1917-1918)¹⁴⁷. Окремо до проблеми розвитку Англії в середні віки звернувся М. П. Драгоманов, де при аналізі «Великої хартії вольності» відзначає й політику англійських королів щодо міст¹⁴⁸.

Українськими вченими проблема розвитку середньовічних міст до початку XX ст. не розглядалася. Одним з перших спеціальних досліджень,

¹⁴⁵ Антон Микитовий Ясинський (1864-1933) опублікував у 1888 р. нарис «Історія «Великої хартії» у XIII ст.».

¹⁴⁶ Одеський історик Г. Є. Афанасьєв у популярній формі виклав суть англо-шотландських і англо-ірландських відносин епохи середньовіччя. Див. перевидання: Афанасьєв Г. Е. История Ирландии. – М.: Красанд, 2010.

¹⁴⁷ Грушевський М. С. Всесвітня історія в короткім огляді: У 6 ч. – К.: Українознавство, 1996.

¹⁴⁸ Драгоманов М. П. Старі хартії вільності: історичні нариси. – Київ: Друкарня Барського Ранок, 1907. – 84 с.

Адамович Н. М. Хартії вольності у дослідженнях М. П. Драгоманова // Вісник Академії праці та соціальних відносин. – Вип. 1, 2013. – С. 94-100.

присвячених власне англійському середньовічному місту, була праця І. М. Бондаренка «Англійське місто в середні віки» (опублікована 1904 р.).

В основу видання було покладено рукопис І. М. Бондаренка, виконаний як студентська робота на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету під керівництвом професора Є. М. Щепкіна. Весною 1903 р. праця була нагороджена золотою медаллю та рекомендована до друку¹⁴⁹.

Головна тема зазначеної роботи – проаналізувати існуючі на той час теорії виникнення міст в середні віки (романістичну, гільдійську, торгівельну, військову та ін.) на матеріалах Англії. Відзначимо, що праця базується на значній історіографічній базі, автор працює із оригінальними джерелами, аналізує їх. У висновку І. М. Бондаренко зазначає, що жодну з існуючих теорій повністю не можна підтвердити на англійських джерелах, але разом з тим «значна доля істини є в кожній з них»¹⁵⁰. Автор закінчує роботу критичним аналізом праці К. Д. Дживелегова «Середньовічні міста в Західній Європі» (1902 р.), звертає увагу на недоречності, які допустив дослідник у викладенні історії середньовічних англійських міст.

Важко говорити про розвиток медієвістики в Україні в радянський час, адже ця проблема ще не стала предметом досліджень історіографів та й поняття «українська медієвістика» практично не існувало¹⁵¹. Разом з тим у цей час на проблемами європейської урбаністики в середні віки працюють Т. П. Брянцева¹⁵², М. О. Рудь¹⁵³, О. М. Карліна¹⁵⁴ та інші.

¹⁴⁹ Праця опублікована в рамках «Літописів» Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті (том 12, 1905 р.).

¹⁵⁰ Бондаренко І. М. Английский город в средние века. – Одесса: Экономическая типография, 1904. – С. 230.

¹⁵¹ Віднянський С. В. Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу» // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 170.

¹⁵² Брянцева Т. П. Особливості розвитку феодальних міст Польщі // Питання історії та культури слов'ян. – К., 1963. – Ч. I. – С. 114-128.

¹⁵³ Рудь Н. А. Генезис и социально-экономическое развитие городов Полабско-Прибалтийских славян в X-XII вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03. – Киев, 1985.

¹⁵⁴ Карлина О. Н. Социально-экономическое развитие городов Польши в XVI первой половине XVII в. (По матер. Мазовии) : Автореф... канд. ист. наук:

Сучасна українська наука налічує лише кілька спеціальних наукових праць, які стосуються деяких аспектів історичного розвитку Англії. Однак ці дослідження стосуються історії Великобританії в нову¹⁵⁵ і новітні епохи. Середньовічній же історії Англії свою роботу присвятив К. Д. Галушко¹⁵⁶, але й та написана для філологів у стислому викладі ключових проблем. Висвітлення міського життя середньовічної Європи в контексті розвитку Ганзи зробила Н. Г. Подаляк¹⁵⁷. Дослідниця зазначила і місце англійських міст у цьому торгівельному об'єднанні. В. О. Дятлов присвятив свої дослідження Реформації у німецьких містах та соціальним аспектам бюргерства¹⁵⁸. В контексті взаємин з Францією в період середніх віків показана історія Англії у праці В. В. Ададунова¹⁵⁹.

07.00.03. – К., 1989; Вона ж. Три суспільні стани і проблема міста в середні віки // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія історія. – 2011. – Вип. 106. – С. 29-32.

¹⁵⁵ Зав'ялова І.В. Історія Англії першої половини XVI ст. в англійській буржуазній історіографії // Праці Одеського державного університету імені І.І.Мечникова. – Т. 146. – Серія історичних наук. – Випуск 5. – 1956. – С. 149-165. Вона ж. Внешняя политика Англии в конце XV - начале XVI вв. – Диссертация ... канд. ист. наук. – Одесса, 1947.

Дьомін О.Б. Формування «Нового курсу» зовнішньої політики Англії (друга половина 16 – початок 17 ст.): Автореф. дис. ... докт. істор. наук. – Київ, 2001; Його ж. Англо-французькі відносини та «дипломатична революція» зовнішньої політики Єлизавети I Тюдор // Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий наук, збірник. – Київ, 1996. – Вип. 42. – С. 3-11.; Його ж. Англо-шотландські взаємо-відносини першої половини 1560-х років // Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. – Одеса, 1999. – Вип. 9. – С. 228-233; Його ж. «Ірландське питання» в британській політиці королеви Єлизавети у 60-і роки XVI ст. // Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 202-207.

¹⁵⁶ Галушко К. Д. Історія, географія і культура Англії в стародавню і середньовічну добу. – К.: КДЛУ, 2002.

¹⁵⁷ Подаляк Н. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII-XVII століть. Наукове видання. – К.: Темпора, 2009.

¹⁵⁸ Дятлов В. «В ім'я Бога і загального добра». Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997; Його ж. Доля «простої людини» в есхатологічних міфах та пророцтвах у Німеччині XV-XVI ст. // Людина, суспільство, культура. Історія та сучасність. – Чернігів, 1996. – С. 29-33.

¹⁵⁹ Ададунов В. Історія Франції. Королівська влада та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.). – Львів: Вид-во УКУ, 2002.

Недостатнє висвітлення проблем історичної урбаністики та локальної історії останнім часом зумовило відповідні дослідження Я. Верменич¹⁶⁰. У 2004 р. в Україні був заснований «Центр міської історії Центрально-Східної Європи» у м. Львові¹⁶¹, який координує та стимулює розвиток урбаністики в Україні.

Можна помітити, що фахових спеціальних досліджень українських вчених з проблем середньовічної Європи (не говорячи вже про спеціальні теми, які як міста, повсякдення середніх віків чи історія Англії) бракує. Разом з тим, цю кризу дещо усувають переклади праць провідних медієвістів¹⁶². Однак покрити повністю її об'єктивно не можливо. Тому дослідження окцидентальної повсякденності є на часі, а міський простір у цьому є найкращим «дослідницьким майданчиком».

Як бачимо, історична наука має особливий інтерес до середньовічних міст, адже вони є важливим етапом до сучасного урбаністичного розвитку. Такі дослідження почалися давно, змінюючи з часом свої акценти. Якщо в ХІХ і на початку ХХ ст. в підході до міста домінував «генеалогічний» інтерес, то в першій половині ХХ ст. вивчали переважно функції міст, їхнє місце в середньовічному суспільстві. А у 1980-ті рр. з'являється теза про

¹⁶⁰ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Український історичний журнал. – К.: Варта, 2004. – № 3. – С. 21-38; Вона ж. Роль історико-географічних досліджень у становленні регіоналістики // Історико-географічні дослідження в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – № 9. – С. 5-20.

¹⁶¹ Інтернет-сторінка Центру [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.lvivcenter.org/uk/>.

¹⁶² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст./ Пер. з франц. - К.: Основи, 1995-98; Блок М. Феодальне суспільство/ Пер. з фран. - К.: Всесвіт, 2002; Шмітт Ж.-К. Сенс жесту на середньовічному Заході. - Х.: Око, 2002; Дюбі Ж. Доба соборів (Мистецтво та суспільство 980-1420 рр.)/ Пер. з фран. - К.: Юніверс, 2003; Історія європейської ментальності/ За ред. П. Дінцельбахера/ Пер. з нім. – Л.: Літопис, 2004; Ле Гофф Ж. Середньовічна уява/ Пер. з фран. – Л.: Літопис, 2007; Мончинська М. Велике переселення народів. Історія неспокоїної епохи IV та V ст./ Пер. з польс. - К.: Софія-А, 2009.

середньовічне місто як частину внутрішньоісторичних відносин. На матеріалі середньовічних міст складаються і відпрацьовуються нові методики і теорії, наприклад, в сфері локальної історії, історії повсякдення, мікроструктур і т.д.

Таким чином, сучасні дослідження міського простору як особливої сфери існування середньовічного суспільства можна охарактеризувати як антропологічно орієнтовану соціальну історію. Специфічними для неї є погляд на місто як єдине ціле, для якого характерні свої ментальні риси.

2.2. Джерельна база роботи

Найбільшою проблемою для істориків, які починають ставити нові питання про минуле, обирати нові «об'єкти» дослідження, за справедливим зауваженням П.Берка, є проблема джерел¹⁶³. Повсякденність виявляє тенденцію універсальності. Немає таких сфер життя, які б не стосувалися повсякденного життя. Тому все, що так чи інакше пов'язане з середньовічним англійським містом та його жителями, може слугувати джерелом для даної теми.

Безперечно, писемні джерела залишаються головними для історика, але вони не передають всієї сукупності уявлень середньовічної людини¹⁶⁴. Тому важливо вивчати й інші типи історичних свідчень, зокрема фольклор, твори мистецтва тощо. Та й самі міста Англії приховують у своїх культурних шарах багато матеріалу, що став доступний для вивчення завдяки археологам¹⁶⁵.

Джерела з історії повсякдення міського життя Англії XI-XIII ст. є найрізноманітнішими. Для зручності огляду ми розділяємо їх на три основні

¹⁶³ Берк П. Нова історія... – С. 20.

¹⁶⁴ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984. – С. 35.

¹⁶⁵ Зазначимо, що спеціаліст із історії повсякдення XIX-XX ст. має можливість доповнити свою джерельну базу за рахунок свідчень ще живих сучасників. Письмовим виявом цього стали «его-документи» - біографії, мемуари, щоденники і листи. Але у медієвістів, які вивчають людину в «сірій повсякденності», дуже часто нема документів чи свідчень такого характеру. Щодо періоду високого середньовіччя, такі документи з історії Англії відсутні, адже вони були ще не на часі з огляду на розвиток індивідуалізму того періоду.

групи: (1) писемні, (2) художньо-зображувальні (або візуальні), (3) археологічні (або речові).

Найбільший корпус становлять *писемні джерела*. Умовно їх поділяємо на три підгрупи: документальні, законодавчі та наративні. За підрахунками дослідника М. Кленчі, збережено і відомо лише близько 1% такого роду джерел створених в Англії в період між 1066 і 1307 рр.¹⁶⁶.

Документальні джерела фіксують специфічною актовою мовою соціально-економічні, суспільно-правові та політичні сторони життя. До числа офіційних міських документів належать книги переписів, міські книги, присяги при вступі на посаду та звіти посадових осіб, петиції городян, судові розслідування, господарські документи, заповіти та інші матеріали. З них можна почерпнути відомості і про повсякденне життя, хоча в даному випадку їх приховує офіційний характер джерел. Разом з тим, їх автори менше дбали про художні засоби і більш безпосередньо виражали свої думки¹⁶⁷.

Важливим джерелом з розглядуваної проблематики, безумовно, є «Книга Страшного суду» (Domesday Book) – це зведення матеріалів загального поземельного перепису, що був проведений в Англії у 1085-1086 рр. за наказом Вільгельма Завойовника¹⁶⁸. Це джерело складається з двох частин – т.зв. «Малої книги» («Little Domesday», де описано графства Норфолк, Саффолк і Ессекс) та «Великої книги» («Great Domesday» – решта Англії, за винятком північних областей). Матеріал «Книги» згрупований по графствах, а

¹⁶⁶ Bull M. G. Thinking medieval: an introduction to the study of the Middle Ages. - Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York, N.Y.: Palgrave Macmillan, 2005. – P. 71 з посиланням на: Clanchy M. T. From Memory to Written Record: 1066-1307. – Cambridge: Harvard University Press, 1979.

¹⁶⁷ Гуревич А. Я. Категории... – С. 35.

¹⁶⁸ Англосаксонська хроніка так розповідає про утвердження цього перепису: «Пізніше король скликав Велику раду і довго обговорював з приближеними, ким заселена ця країна [Англія] і який народ в ній живе. Після чого він відправив у кожне володіння країни своїх посланців, щоб ті ретельно вияснили... Наскільки детально все було описано, що не пропустили жодної душі» [Англосаксонская хроника // Англия. Автобиография / Под ред. Дж. Льюиса-Стемптела – М.: Эксмо; СПб.: Мигард, 2008. – С. 63].

у них – по феодальних володіннях, а не по сотнях. По деяких графствах виділені міські поселення. «Книга» зберігалася у Вінчестері, столиці англонормандської монархії до правління Генріха II Плантагенета, який перевів королівську скарбницю до Вестмінстера. За королеви Вікторії книга була передана до Британського національного архіву. Вперше «Книга Страшного суду» була надрукована у 1773 р. Лише у 2003 році вийшов повний переклад цього джерела англійською мовою¹⁶⁹. Цей документ містить обмаль свідчень про різні аспекти повсякденного життя англійських міст XI ст., викладаючи виключно статистичну інформацію, однак дає інформацію про чисельність міщан, їхню зайнятість, при дедальшому розгляді – демонструє ментальність тогочасного населення.

Джерела, що стосуються внутрішнього життя міст, з'явилися в XIII ст.¹⁷⁰. У кожному місті велися книги, які називали зазвичай за розміром, за кольором обкладинки або за ім'ям посадової особи. В такі книги записувався різноманітний матеріал, який оформлявся міською владою: протоколи міських рад і міських судів, зводи міського права, цехові статuti, переписка міст тощо. Туди записувалися акти майнових відносин. В міські книги портових міст заносилися тексти митних тарифів і охоронних свідчень, які видавалися купцям на їх кораблі. Найчисленніші свідчення збереглися з історії Лондона, Бристоля, Ліверпуля, Йорка та інших великих міст. Проте вони в основному висвітлюють муніципальну історію з XIV ст.

Лондонські міські книги – «Книга звичаїв»¹⁷¹, «Біла книга»¹⁷², «Книга Хорна»¹⁷³ та ін. – хоча і створені пізніше окреслених роботою хронологічних

¹⁶⁹ Domesday Book: A Complete Translation / A. Williams, G. H. Martin. – London; New York: Penguin Books, 2003

¹⁷⁰ Люблинская А.Д. Источниковедение истории средних веков. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1955. – С. 164.

¹⁷¹ Liber Custumarum// Munimenta Gidhallae Londoniensis: Liber Albus, Liber Custumarum, Et Liber Horn/ Ed. by H. T. Riley. – London, 1860. – Vol. II.

¹⁷² Liber Albus // Munimenta Gidhallae Londoniensis: Liber Albus, Liber Custumarum, Et Liber Horn/ Ed. by H. T. Riley. – London, 1860. – Vol. I.

¹⁷³ Liber Horn// Munimenta Gidhallae Londoniensis: Liber Albus, Liber Custumarum, Et Liber Horn/ Ed. by H. T. Riley. – London, 1860. – Vol. III.

меж, але містять також багато свідчень із соціальної та політичної історії, міського права, міжнародних зв'язків столиці XI-XIII ст. Вони зберігалися разом з важливими муніципальними документами і печатками в приміщенні магістрату – Гілдхолі. Появу «Liber Albus» дослідники датують близько 1419 р. і пов'язують з ім'ям Джона Карпентера¹⁷⁴. Хронологічно книга охоплює період близько 1272-1399 рр. «Liber Custumarum» спочатку був частиною попередньої книги, але відділений зазначеним клерком. «Liber Horn»¹⁷⁵ містить переклади англосаксонських розділів з «Білої книги», а також індекс і глосарій¹⁷⁶. До них увійшли копії з документів високого середньовіччя, серед яких привілеї, надані Вільгельмом I Завойовником та іншими правителями Англії, опис Лондона XI ст. В. Фітц-Стефена, документи з упорядкування міста та ін.

Судові документи дуже важливі для даної теми. Реконструкція типових, повсякденних звичаїв на підставі того, що було подією неординарною в житті обвинувачених, свідків чи засуджених, на думку П. Берка, є складною проблемою, бо в такому разі слід читати між рядками документа¹⁷⁷, а така незвичайна ситуація, як допит у суді, збільшує вірогідність все-таки правдивих даних.

Сувої з протоколами судових справ, які заслуховувалися в центральному королівському суді (*rotuli curiae regis*), почали складатися близько 1180-х років¹⁷⁸. Спочатку всі суперечки записувалися підряд, але з 1234 р., коли королівський суд був розділений на палати, сувої поділили на ті, що містять записи суду загальних спорів, і королівської лави. З 1235 р. виокремився суд

¹⁷⁴ Його праця була високо оцінена. Мер від імені всієї общини Лондону 1429 р. призначив щорічну пожиттєву ренту в 10 фунтів.

¹⁷⁵ Ендрю Хорн, чийм ім'ям названий том, обіймав посаду голови Міської Торгівельної палати за правління Едуарда II.

¹⁷⁶ Упорядник тому долучив до «Книги Хорна» також «Assisa Panis», «Liber Memorandum» і «Letter-Book K», що також зберігалися у Гілдхоллі окремо, але не як частини книги.

¹⁷⁷ Берк П. Нова історія... – С. 21.

¹⁷⁸ Люблинская А.Д. Источниковедение... – С. 169.

казначейства, потім канцелярський суд, суд у справах євреїв, у справах лісів і т.д. кожен зі своїми протоколами. Збереглося досить багато документів-приписів, а також щорічників за 1292-1535 років¹⁷⁹.

Петиції міщан висвітлюють основні проблеми буденного життя у місті. Здебільшого це скарги, що не можуть бути вирішені за загальним правом, або прохання. Найбільша колекція таких звернень знаходиться у Національному архіві Великобританії. У XIX ст. найдавніші документи були вибрані у спеціальну колекцію (special collection, SC) 8 «Давніх петицій» («Ancient petition»), нижня хронологічна межа яких сягає початку XIII ст. Комплекс залишається проблемним, оскільки укладачі позаминулого століття збирали його безсистемно: ядром стали «Парламентські петиції», а долучено було нерозібрані збірки канцелярії, королівського листування, петиції із Гасконі, клопотання до скарбниці тощо. Приписи, які врегульовувалися справи, були виокремлені в колекцію, що ще більше ускладнює роботу. Тимпаче, що загальна чисельність даної збірки – більше 15 тис. документів. Вони й досі залишаються малодослідженими та неопубліковані. Архівні копії розміщені на офіційному сайті зазначеної установи та є відкритими для дослідників¹⁸⁰. Для даного дослідження було обрано декілька оригінальних манускриптів із колекції SC 8. Наприклад, №№ 202/10063 (бл. 1272-1307 pp., торгівці Гасконі до короля і ради); 269/13435 (бл. 1251-62 pp., жителі Йорку до короля); 278/13894 (бл. 1271-82 pp., Фульк Фітц-Варін до короля); 320/E420 (бл. 1299-

¹⁷⁹ Особа, яка забажала знайти захист своїх інтересів у королівському суді, мусила отримати від канцлера спеціальний припис (writ). Канцлер видавав його шерифу тієї місцевості, де мав відбутися суд. Припис також містив порядок подання позову та встановлював процедуру вирішення спору. Невдовзі склалася практика, що у схожих випадках мають видаватися аналогічні приписи. Щорічники (year-books) фіксували судові справи, що були складені юристами практиками. Такі документи опубліковані у перекладі Є. В. Гутнової.

Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. – М.: Гос. изд. юр. лит., 1961.

¹⁸⁰ The National Archive. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/SearchUI/Details?uri=C13526>.

1300, жителі Кембриджу до короля); 335/15818A (бл. 1272 р., жителі Лінкольна та купці Лінкольширу до короля і ради) та інші¹⁸¹, що розкривають проблеми сплати міської фірми, житлового найму, оренди приміщень, діяльність суду присяжних та деякі повноваження мера, бейліфа, шерифа тощо, а також межі та складові частини міського простору, ментальні ставлення до покарань, злочинів, тілесності тощо.

В результаті швидкого розвитку королівського законодавства і утвердження загального права в Англії з'явилися юридичні трактати («Трактат про закони і звичаї англійського королівства» Р. Гланвілля¹⁸², «Про закони і звичаї Англії» Г. Брактона¹⁸³, «Флета» невідомого автора¹⁸⁴ та ін.).

Заповіти як джерело з історії середньовічної Англії ще недостатньо вивчені. Разом з тим, вони містять різноманітну інформацію про багато сторін життя англійських міських жителів. Цінність цих джерел показала О. А. Кіріллова¹⁸⁵.

Заповіти, як правило, складені за однаковим правилом: вони починаються з імені заповідача та зазначення його професійної приналежності. Потім іде розпорядження про похорон, на проведення якого виділяється певна сума. Далі, зазвичай, говориться про пожертвування різним церквам, монастирям і чернечим орденам, бідним і хворим. Але головною метою заповітів все ж таки є забезпечення сім'ї та близьких, які виступають у якості спадкоємців. Ця частина тексту заповітів дозволяє характеризувати родинні зв'язки і відносини

¹⁸¹ Копії манускриптів були замовлені та надіслані нам через офіційний сайт nationalarchives.gov.uk.

¹⁸² Ranulf de Glanville. *Tractatus de legibus et consuetudinibus regni Angliae*// A translation of Glanville by J. Beames. – Washington, D. C.: John Byrne & Co., 1900.

¹⁸³ Henry de Bracton. *De Legibus et Consuetudinibus Angliae*// Bracton's Note book: A collection of cases decided in the King's courts.../ Ed. and trans. F.W. Maitland. – In 3 vols. – Vol. I. Apparatus – London, 1887.; Vol. II-III. Texts. – London, 1887.

¹⁸⁴ Fleta, seu Commentarius juris anglicani sic nuncupatus sub Edwardo rege primo... – Londini, 1685.

¹⁸⁵ Кириллова А. А. Завещание как источник истории средневекового английского города XIV-XV вв.// Из истории западноевропейского средневековья: Сб. ст. – М., 1972.

заповідача з одержувачами спадщини. Значення заповітів як історичного джерела не вичерпується відомостями соціально-економічного характеру. Вони містять багато даних, що дозволяють говорити про спосіб життя, побут, одяг, житло, меблі, прикраси тощо¹⁸⁶.

Фінансові документи (fine rolls) дають можливість з'ясувати рівень цін на товари, які суми були виділені для міст, розкрити значення міст в адміністративному житті країни¹⁸⁷. Пояснення щодо особливостей діяльності фінансових органів та казначейства дає В. Фітц-Ніл (XII ст.) у «Діалозі щодо фінансів»¹⁸⁸.

Законодавчі джерела охоплюють міські хартії, які надавалися містам Англії як королями, так і окремими сеньйорами для того, щоб закріпити за містами ряд важливих привілеїв і вольностей; документи про міську фірму та самоуправління у містах; документи, що регулювали відносини ремісничих гільдій середньовічних англійських міст.

Хартії, даровані королями або феодалами, займають чільне місце у джерелах з історії середньовічних англійських міст. Так, Вільгельм Завойовник вже в перші роки свого правління дарував Лондону дві хартії, що підтверджували права міських жителів. З другої половини XII ст. і особливо в XIII ст. зросла кількість міських хартій, оскільки багато міст отримали самоврядування або привілеї.

Законодавчі документи можуть бути використані з огляду на нашу тему досить обмежено. При роботі з такими джерелами ми можемо почерпнути фактаж, дізнатися про існування певного явища в житті суспільства. Однак конкретизувати його значення – лише залучивши додаткові джерела.

¹⁸⁶ Calendar of wills proved and enrolled in the Court of Husting, London, A.D. 1258-A.D. 1688. – In 2 vols. – Pt. I. A.D. 1258 – A.D. 1358/ Ed. by R. R. Sharpe. – London, 1889.

¹⁸⁷ Fine Rolls of Henry III// Henry III Fine Rolls Project [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.finerollshenry3.org.uk/home.html>.

¹⁸⁸ Dialogus de Scaccario [Dialogue concerning the Exchequer]// Select Historical Documents of the Middle Ages/ Ed. by E.F. Henderson. – London and New York, G. Bell & sons, 1892. – P. 20-134.

Найбільш повні публікації такого виду джерел належить А. Балларду, Дж. Тейту, Ф. Мейтланду та М. Бейтсон¹⁸⁹. Видані збірки документів, що стосуються середньовічної муніципальної історії окремих міст, Бристоля¹⁹⁰, Оксфорда¹⁹¹, Кембриджа¹⁹², Дорчестера¹⁹³, Лестера¹⁹⁴, Нортгемптона¹⁹⁵, Ноттінгема¹⁹⁶, Норвіча¹⁹⁷ та ін.

Інформативними щодо повсякденного життя є документи релігійного характеру. Синодальні статuti містять конкретні практики служб, виконання таїнств, приписів для священників, рекомендації для пастви. Серед інших, постанови єпископа Екстеру, архідиякона Сент-Девісу та Уельсу Петра Квінела (бл. 1230-1291 pp.), затверджені 1287 р.¹⁹⁸. Синодальні статuti Лондона та ін. міст містять у собі хроніки, про які йдеться нижче.

До наративних джерел відносимо хроніки, історії різних авторів, літературні пам'ятки, зразки міського фольклору та міської драми.

¹⁸⁹ Адольф Баллард (Adolphus Ballard, 1967-1915) – англійський історик, юрист.

British Borough Charters, 1042-1216/ Ed. by A. Ballard. – Cambridge: The University Press, 1913; British borough charters 1216-1307/ Ed. by A. Ballard and J. Tait. – Cambridge: the University press, 1923.

¹⁹⁰ The charters and letters patent granted by the kings and queens of England to the town and city of Bristol. Newly translated, and accompanied by the original Latin/ Ed. by S. Seyer. – Bristol, 1812.

¹⁹¹ Oxford city documents: financial and judicial: 1268-1665/ Ed. by J. E. T. Rogers and Ch. W. Boase. – Oxford, 1891.

¹⁹² The charters of the borough of Cambridge / Ed. by F. W. Maitland and M. Bateson. – Cambridge, 1901.

¹⁹³ The Municipal Records of the borough of Dorchester, Dorset/ Ed. by Ch. H. Mayo and A. W. Gould. – Exeter, 1908.

¹⁹⁴ Records of the borough of Leicester, being a series of extracts from the archives of the corporation of Leicester / Ed. by M. Bateson, revised by W. H. Stevenson and J. E. Stocks. – London, 1899.

¹⁹⁵ The records of the borough of Northampton: Preface by the Lord Bishop of London, introductory chapter on the history of the town by W. Ryland D. Adkins/ Ed. by C.A. Markham. – London, 1898.

¹⁹⁶ Records of the Borough of Nottingham: being a series of extracts from the archives of the Corporation of Nottingham. Vol.1: King Henry II to King Richard II, 1155-1399. – Nottingham, 1882.

¹⁹⁷ The records of the City of Norwich. Vol.1, Containing documents relating to the government and administration of the city... – Norwich, 1906.

¹⁹⁸ Synodus Exoniensis diocesis a Petro Quivil...// Concilia Magnae Britanniae et Hiberniae, ab Anno MCCLXVIII. – Vol. 2. – Londoni, [1777]. – P. 129-168.

Хроніки Едмера Кентерберійського¹⁹⁹, Флоренца Вустерського²⁰⁰, Симеона Даремського²⁰¹, Вільяма Мальмсберійського²⁰², Генріха Гантінгдонського²⁰³, Гальфріда Монмутського²⁰⁴, Річарда Дівісієнсиса²⁰⁵, Ордеріка Віталія²⁰⁶, Роджера Ховендонського²⁰⁷ та ін. містять матеріал про події з історії міст (дати заснування, ключові факти розбудови, існування тощо), переповідають історії з життя міст (від життя та діянь святих до анекдотичних розповідей про подружні зради) тощо. Матвій Паризький написав «Велику хроніку», що охоплює період 1066-1235 рр., зі значною кількістю ілюстрацій²⁰⁸, що наочно демонструють повсякденне життя міст доби розвинутого середньовіччя. Однак при роботі з такими хроніками варто

¹⁹⁹ Eadmer of Canterbury (бл. 1060-1124). *Eadmer, Historia Novorum in Anglia...* / Ed. by Martin Ruke, M. A. – London, 1884. – P.1-203.

²⁰⁰ John of Worcester (пом. бл. 1140). *The Chronicle of Florence of Worcester...* / Transl. by Thomas Forester. – London, 1854.

²⁰¹ Simeon of Durham (пом. після 1129). *Symeonis Dunelmensis, Opera et collectanea. Vol. I.* / Ed. by John Hodgson-Hinde. – London, 1868.

²⁰² William of Malsbury (1090-1143). *William of Malmesbury's Chronicle of the Kings of England: From the Earliest Period to the Reign of King Stephen* / Transl. by J. A. Giel, D.C.L. – London, 1847.

²⁰³ Henry of Huntingdon (1080-1160). *The Chronicle of Henry of Huntingdon: Comprising the History of England, from the Invasion of Julius Cæsar to the Accession of Henry II...* / Transl. by T. Forester. – London, 1853.

²⁰⁴ Galfridus Monemutensis (пом. бл. 1155). *Geoffrey of Monmouth. History of the King of Britain* / Transl. by A. Thomson with revision by J.A. Giel. – Cambridge, 1999.

²⁰⁵ *Chronicon Ricardi Divisiensis De rebus gestis Ricardi primi Regis Angliae ...* / Ed. by J. Stevenson. – [Londini, 1838].

²⁰⁶ Ordericus Vitalis. *The ecclesiastical history of England and Normandy* / Transl. by T. Forester. In 4 vols. – Vol. I. – London, 1853; Vol. II. – London, 1854; Vol. III. – London, 1854; Vol. IV. – London, 1856.

²⁰⁷ *The annals of Roger de Hoveden. Comprising the history of England and of other countries of Europe from A.D. 732 to A.D. 1201* / Ed. by H. T. Riley. – In 2 vols. – Vol. I. A.D. 732 to A.D. 1180. – London, 1853. – P. 1-564; Vol. II. A.D. 1181 to A.D.1201. – London, 1853. – P. 1-547.

²⁰⁸ Matthew Paris (бл. 1200-1259) був бенедектинським монахом, хроністом, ілюстратором, картографом. *Matthew Paris's English history. From the year 1235 to 1273.* In 3 vols. – London, 1852-53. Аналіз та опубліковані мініатюри з «Великої хроніки» див.: Lewis S. *The art of Matthew Paris in the Chronica majora.* – Berkeley, Cambridge, 1987.

остерігатися заангажованого релігійного погляду автора або зважати на віддаленість подій у часі та просторі від моменту та місця написання роботи.

Наукові трактати також є важливими у дослідженні міського повсякдення, адже вони відображають погляди «вченого світу», сформованого у міському просторі, та й оповідаючи про світобудову, пояснюючи природні і надприродні речі, вони дають «простонародні» («*vulgus vocet*») пояснення і перекази. Наприклад, праці Олександра Неккама²⁰⁹, Джона де Гарланда²¹⁰, Річарда Вендоверського²¹¹, Бартоломія Англійського²¹², Джона Хоульвільського²¹³, Вальтера Мапа²¹⁴, Гельвазія Тільберійського²¹⁵, Вольєра де Біблсворза²¹⁶ ін.

Особливим джерелом є медичні рецепти. Вони розкривають не лише способи лікування, а й ментальні підходи до хвороби та здоров'я, розкривають елементи харчування тощо²¹⁷.

²⁰⁹ Neckam A. *De naturis rerum libro duo*. With the poem of the same author, *De laudibus divinae sapientiae*/ Ed. by T. Wright. – London: Public record office, 1863.

²¹⁰ *A Dictionarius of John de Garlande// A volume of vocabularies: illustrating the condition and manners of our forefathers*/ Ed. by T. Wright. - London, 1857. – P. 121-138.

²¹¹ *Anatomia Ricardi Anglici (c. a. 1242-1252): ad fidem codicis ms. n. 1634 in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservati*/ Ed. by R. R. von Töply. – Vindobonae: Sumptibus Josephi Šafář, 1902.

²¹² *Mediaeval lore from Bartholomew Anglicus*/ Ed. by R. Steele. – London: Alexander Moring, Ltd., 1905. – P. 21-171.

²¹³ *Carmen Magistri de Fraxino Herefordensis Canonici, Magistro Giraldo transmissum// Gilardi Cambrensis Opera*/ Ed. by J. S. Brewer. – London: Logman, Green, Longman, and Roberts. 1861. – P. 382-384.

²¹⁴ *Gualteri Mapes: De Nugis Curialium Distinctiones Quinque*/ Ed. by T. Wright. – Oxford: Camden Society, 1850.

²¹⁵ *Gervasius von Tilbury. Otia Imperialia*. In einer Auswahl neu herausgegeben und mit Anmerkungen begleitet. Ein Beitrag zu deutschen Mythologie und Sagenforschung. – Hannover, 1856.

²¹⁶ *Walter de Biblesworth. Le tretiz: from MS. G. (Cambridge University Library Gg.1.1) and MS. T (Trinity College, Cambridge 0.2.21), together with two Anglo-French poems in praise of women (British Library, MS. Additional 46919)*/ Ed. by W. Rothwell. – Aberystwyth: Anglo-Norman Online Hub, 2009. – P. 1-94.

²¹⁷ *Medical Receipts// Reliquiae antiquae*/ Ed. by T. Wright and J.O. Halliwell-Phillipps. – 1845. – Vol. I. – P. 51-55; Leechdoms, wortcunning, and starcraft of

Власне міська література з'являється лише з XIII ст., по мірі того, як збільшується господарське і політичне значення англійських міст.

З XIII ст. міська література складалася і англійською, народною, мовою. Однак лише кілька творів відомо дочосерівського періоду. Це фаблію «Про Лиса і Вовка»²¹⁸ (1250-1257 рр.) і сатира «Країна Кокань» (середина XIII ст.)²¹⁹. Приблизно в цей час було започатковано міську новелу, до якої належить «Пані Сіріц»²²⁰. Усі три твори були перекладені з середньоанглійської мови автором дисертаційного дослідження та опубліковані білінгвою²²¹.

Фаблію, складені давньофранцузькою мовою, також були популярними у період високого середньовіччя в Англії. Вони оповідають про пригоди міських жителів, зокрема, «Путани та розпусниці», «Міщанин Борен», «Сатира на панянок» тощо²²². Важливими для дослідження також є латинські поеми, як-от «Сатира на людей зі Стоктона»²²³ та ін.

Поетичні твори, написані латиною, середньоанглійською та давньофранцузькою мовами, становлять важливе джерело з історії

early England. Being a collection of documents, for the most part never before printed, illustrating the history of science.../ Ed. by T.O.Cockayne. – In 3 vols. – Vol. I. – London, Longman, Green, Longman, Roberts, and Green, 1864; Vol. II. – London, Longman, Green, Longman, Roberts, and Green, 1865; Vol. III. – London, Longman, Green, Longman, Roberts, and Green, 1866.

²¹⁸ The Fox and the Wolf in the Well// Middle English Humorous Tales in Verse/ Ed. by G.H.McKnight, - Boston-London: D. C. Heath & Co., 1913.

²¹⁹ Страна Кокейн// Мортон А. Л. Английская утопия/ Пер. с англ. – М., 1956. – С.263 – 268.

²²⁰ Dame Siriz// Middle English Humorous Tales in Verse/ Ed. by G. H. McKnight...

²²¹ Англійські фаблію XIII ст.: Оповідання у віршах / Пер. з середньоангл. – К.: Український письменник, 2013.

²²² Anecdota literaria; a collection of short poems in English, Latin, and French, illustrative of the literature and history of England in the thirteenth century, and more especially of the condition and manners of the different classes of society/ Ed. by T. Wright. – London: J.R. Smith; [etc., etc.] 1844.

²²³ Satire on the men of Stockton// Anecdota literaria.../ Ed. by T. Wright. – London: J.R. Smith; [etc., etc.] 1844. – P. 49-51.

повсякдення. Здебільшого анонімні, вони відображають надії та переживання середньовічної людини, описують історичні події тощо²²⁴.

Таким чином, писемні джерела з історії повсякдення міст Англії XI-XIII ст. різноманітні за жанром, вимагають специфічного опрацювання, перекладу з латини, середньоанглійської, давньофранцузької мов.

Якщо традиційна академічна історія базується на писемному тексті, то «нова історія» широко застосовує *джерела візуального характеру*. Для сучасних істориків – це не просто ілюстрації, вони є невід’ємною часткою аргументації²²⁵.

«Візуальний поворот» в міжнародній історичній науці розпочався з 80-х рр. XX ст. і співпав з розвитком міждисциплінарного наукового знання і збагачення методологічного апарату історичних досліджень підходами, запозиченими із соціології, антропології, культурології, мистецтвознавства, географії та інших суміжних дисциплін. Найбільш органічно вони втілилися в мікроісторії, історії культури та повсякдення. Використання візуальних джерел у середньовічній урбаністиці дозволяє (1) побачити місто таким, яким його бачили середньовічні жителі, його повсякденні сцени, людей, їхній вигляд, одяг, роботу, подекуди звички і щоденні справи, тобто реконструювати міський простір, (2) візуальні образи відображають соціальні ілюзії, страхи і сподівання, сприяють створенню колективу і забезпечують комунікацію між його компонентами, тому художньо-зображувальні джерела дають змогу відтворити сферу приватного життя.

²²⁴ В роботі використані твори, опубліковані у виданнях: *Early English and Scottish Poetry, 1250-1600. Selected and Edited by H. M. Fitzgibbon.* – London, 1888; *English poetry (1170-1892) / Ed by J. M. Manly.* – Boston, New York [etc.], 1907; *Specimens of lyric poetry, composed in England in the reign of Edward the first/ Ed. by T. Wright.* – London, 1842.

²²⁵ Соколов А. Б. «Візуальний поворот» в сучасній історіографії // *Очевидная история: Проблемы визуальной истории России XX столетия. Сб. ст. / Ред. И. В. Нарский.* – Челябинск: Каменный пояс, 2008. – С. 10.

До праць такого напрямку належать роботи британських істориків Дж. Малкольма «Таємні середні віки: Дослідження справжнього середньовічного світу»²²⁶ та П. Берка «Очевидність: Використання зображень як історичних джерел»²²⁷. Відзначимо, що особливу увагу опрацювання візуальних джерел набуло в дослідженнях із соціальної медицини²²⁸ та у дослідженнях з окремих етичних проблем²²⁹.

Щодо джерел візуального характеру, що були використані під час написання роботи, слід відзначити мініатюри. Найбільшими центрами рукописних книг були Вінчестер та Кентербері. Найбільші збірки середньовічних англійських манускриптів зберігаються в Лондоні (Британська бібліотека), Оксфорді (Бодліанська бібліотека, Коледж Всіх Святих), Кембриджі (Коледж Трійці, Тіла Христова, Коледж Св. Іоанна) та ін.

²²⁶ Malkolm J. *The Secret Middle Ages: Discovering the Real Medieval World*. – London: Sutton Publishing, 2003. Автор є провідним спеціалістом з англійського середньовічного фольклору та народних звичаїв. Він також працював в департаменті середньовічної старожитностей в Британському музеї і як лексикограф для Лонгманівського і Оксфордського словників. Слід звернути увагу на підхід, застосований вченим. Використовуючи багатство середньовічного мистецтва, значну частину якого опубліковано вперше або часто проігнорована музеями і мистецтвознавцями, Дж. Малкольм зображує картину життя простих людей між 1200 і 1500 роками. На відміну від більшості досліджень про середньовічний світ, ця праця стосується не релігійного або аристократичного мистецтва, а народної творчості. Любов, ненависть, злочин і покарання, прислів'я, рай на землі, чоловік і жінка, – всі сторони життя реконструйовані за допомогою візуальних джерел – зображень на ювелірних виробах, посуді, ілюстраціях, малюнках та текстилі того часу.

²²⁷ Burke P. *Eyewitnessing: The Use of Images as Historical Evidence*. – London: Reaktion Books, 2001. – 224 p.

²²⁸ Jones P. M. *Witness to Medieval Medical Practice in the Harley Collection*// *The Electronic British Library Journal*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.bl.uk/eblj/2008articles/pdf/ebljarticle82008.pdf>. та численні публікації у журналі «Social History of Medicine».

²²⁹ Mills R. *Suspended animation: pain, pleasure and punishment in medieval culture*. – London: Reaktion, 2005. – 248 p.

Багато з них доступні на сайтах мережі Інтернет²³⁰, а також за окремими публікаціями²³¹.

Гобелен із Байо (фр. Tapisserie de Bayeux) є прикладом «історичної» вишивки. На полотні (розміром 0,5x68,38 м) зображено події, що передували завоюванню Англії нормандцями і події власне завоювання, а також пояснювальні написи, писані латиною.

Архітектура середньовічного міста досліджується мистецтвознавцями. «Доба соборів», за виразом Ж. Дюбі про «мистецько-соціальний» розвиток суспільства у 1130-1280 рр., в Англії позначена яскравими прикладами зодчества романського та готичного стилів, що мали свої характерні риси. Це і собори в Солсбері, Даремі, Кентербері, Лінкольні, Ілі, Норвічі, Кембриджі, Оксфорді, Бристолі, Йорку, Ковентрі, Манчестері та ін. містах. Особливості їхнього розташування на території міста, конструктивні особливості архітектури, скульптурного оздоблення розкривають нам світоглядні риси англійського суспільства. Наприклад, Солсберійський собор, що був зведений в 1220-1266 рр., розташовувався не в центрі міста, як, наприклад, його

²³⁰ Aberdeen Bestiary // The Aberdeen Bestiary Project. University of Aberdeen [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.abdn.ac.uk/bestiary/>; St Albans Psalter // The St Albans Psalter Project. University of Aberdeen: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://homepages.abdn.ac.uk/lib399/>; Манускрипти Британської бібліотеки www.bl.uk; Національної бібліотеки медицини www.nlm.nih.gov; французьких зібрань <http://liberfloridus.cines.fr>; Бодліанської бібліотеки <http://bodley30.bodley.ox.ac.uk:8180/luna/servlet>; Медичної колекції МакКінлі (The MacKinney Collection of Medieval Medical Illustrations) <http://dc.lib.unc.edu/> тощо.

²³¹ Наприклад, Trinity College, Dublin, MS 177, f. 59v // Lewis M. J. T. The Origins of the Wheelbarrow// Technology and Culture. –Vol. 35, № 3. – Jul., 1994. – P.458; Trinity College, Dublin, MS 177, f. 60 // English Medieval Industries/ Ed. by J. Blair, N. Ramsay. – London; Rio Grande, Ohio, U.S.A.: Hambledon Press, 1991. – P. XXI; Corpus Christi College, Oxford, MS 157, p. 382-383// Collard J. Henry I's dream in John of Worchester Chronicle and the Illustration of twelfth-century English Chronicles. – Journal of Medieval History. – Vol. 36, № 2. – 2010. – P. 110-111 тощо.

французький сучасник Ам'єнський собор (Північна Франція, збудований в 1220-1236 рр.) чи Кентерберійський собор; окремо знаходилася дзвіниця; домінували нормандські риси – потовщені стіни, відсутні контрфорси, склепіння «нижче» - 25,6 м (Ам'єн – 43,5 м) тощо²³².

До візуальних свідчень належать і вітражі соборів та церков. Британські середньовічні джерела такого типу зібрані в єдиному каталозі *Corpus Vitrearum Medii Aevi: Medieval Stained Glass in Great Britain*. Всі вітражі мають унікальний номер та доступні для опрацювання фахівцями на офіційному сайті <http://www.cvma.ac.uk/>. При написанні роботи використано вітражі колекції Музею Вікторії та Альберта (Лондон), Музею мистецтв Волкера (Ліверпуль), соборів Лінкольна, Бристоля, Кентербері, Йорку та приходської церкви Св.Іоанна (м. Хай-Мелтон).

Вагомим джерелом стали самі міста Британії із їхніми численними свідченнями середньовічного минулого. Мури міст, які були характерною рисою середньовічних міст, частково вціліли до наших днів у багатьох містах Англії – Йорку, Честері, Кентербері, Колчестері, Ковентрі, Екстері, Лінкольні, Лондоні, Солсбері, Саунтгемптоні та ін. Замки, навколо яких формувався міський простір, також добре збереглися. Давньою та гарно збереженою архітектурою міста пишаються жителі давніх університетських міст – Оксфорда та Кембриджа²³³.

Залучення *археологічного матеріалу* з розглядуваної теми, перш за все, спричинено тим, що історія повсякдення ґрунтується у своєму вивченні на матеріальне життя, світ речей. Як зазначає Ф. Бродель, вивчати речі – їжу, житло, одяг, предмети розкоші, знаряддя, грошові кошти, плани сіл та міст –

²³² Fernie E. The Effect of the Conquest on Norman Architectural Patronage// Anglo-Norman Studies. – IX. Proceedings of the Battle Conference 1986 / Ed. by R. A. Brown. – The Boydell Press, 1987. – P. 71-86.

²³³ Наприклад, у Кембриджі знаходиться найдавніша, серед збережених у комплексі університету (Коледж Св. Іоанна), т.зв. «школа Піфагора», що була збудована ще 1200 р. Т.зв. «Lepel Chapel» – найдавніша будівля м. Кербридж – зведена бл. 1125 р.

одне слово, все що служить людині, – це спосіб відчутти її повсякденне існування²³⁴.

Разом з тим матеріальна культура – це традиційний терен археологів, які вивчають періоди щодо яких немає писемних свідчень. Зрештою, не бачимо переконливої причини, щоб обмежувати археологічні методи «передісторією». До того ж археологи фактично почали вивчати і середні віки²³⁵.

Прикладом можуть стати дослідження Дж. Стіна²³⁶, К. Платта²³⁷, П. Оттавея²³⁸ та ін., в яких вчені не просто дають характеристику конкретних археологічних знахідкок чи порівнюють знайдене з писемними джерелами, а формують комплексну структуру, яка змальовує, як соціальний розвиток людини, так і суспільне значення певної речі, реконструюючи символіку та певний сенс, який вона несла у повсякденному житті.

Міська археологія – субдисципліна археології, що спеціалізується на матеріальному минулому міст, де за довгий час людського проживання залишилося багато свідчень давнини²³⁹. Однак перетворення її в окремий напрям почався лише в 1950-х рр. Почавшись як «рятувальна», про що йшлося

²³⁴ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм... Т. 1. – К.: Основи, 1995. – С.13.

²³⁵ Берк П. Нова історія... – С.22.

²³⁶ Джон Стін (John Steane) консультуючий археолог, наставник у Келлодж Коледжі, Оксфордський університет. Почесний член Товариства Антикварів. Досліджує проблеми середньовічної монархії через археологічні джерела. «Archaeology of the Medieval English Monarchy», «The archaeology of medieval England and Wales».

²³⁷ Колін Платт (Colin Platt). Праці: Platt C. Medieval England: a social history and archaeology from the conquest to 1600 A.D. – London: Book Club Associates, 1978.

²³⁸ Патрік Оттавей (Patrick Ottaway) почесний редактор «Археологічного журналу». Праці: Ottaway P. Archaeology in British towns: from the Emperor Claudius to the Black Death. – London, New York : Routledge, 1996.

²³⁹ Urban Archaeology// Medieval Archaeology: An Encyclopedia/ Ed. by Pam J. Crabtree. – New York and London: Garland Publishing, 2001. – P.502.

вище, археологія середньовічного міста утвердилася протягом 1970-80-х рр.²⁴⁰ Зараз у Великобританії ця галузь займає чільне місце, сформовані і функціонують центри у справі археологічного дослідження міста.

Музей Лондона (Museum of London), який відкритий 1976 р., включає в себе відділ археології, який забезпечує археологічну службу в Лондоні та за його межами. Археологічні знахідки відділу зберігаються в Архіві (Museum of London Archaeological Archive). А. Вінс, який у 1980-1988 рр. очолював відділ Міської археології зазначеного музею (тепер він керує власним археологічним консультативним центром у Лінкольні) та Дж. Шофілд, який співпрацював із музеєм як спеціаліст з архітектури з 1974 р., є авторами багатьох відомих праць з археологічного дослідження середньовічної Британії та Європи²⁴¹.

Розкопки Лондона, проведені Музеєм протягом 1972-1983 рр., крім того, що дали змогу доповнити та систематизувати речі, відкриті раніше, також дозволили опублікувати і каталоги знахідок²⁴². Ці сім книг, за редакцією провідних фахівців зазначеного закладу, були видані протягом 1987-1998 рр. (з численними перевиданнями) та охоплюють період між 1150 та 1450 рр.

Іншими найбільшими археологічними установами у Великобританії є Оксфордське Археологічне Об'єднання (засноване 1973 р.), Інститут для Археологів (1982 р.), та Рада Британської Археології (СВА), заснована в 1944 р. Остання є просвітницькою благодійною організацією країни, яка об'єднує людей в сфері археології та пропагує високу оцінку та опіку історичної спадщини для майбутніх поколінь. Королівський Археологічний

²⁴⁰ The archaeology of Britain/ Ed. by J. Hunter and I. Ralston. – London: Routledge, 2009. – P. 213.

²⁴¹ Напр. див.: Scofield J., Vince A. G. The Archaeology of Medieval Europe, 1100-1600: Medieval Towns. 2003; Urban archaeology in Britain/ Ed. by John Schofield & Roger Leech. – The Council for British Archaeology, 1987.

²⁴² Vol. 1 – «Knives and Scabbards» by J. Cowgill; Vol. 2 – «Shoes and Pattens» by F. Grew; Vol. 3 – «Dress Accessories» by G. Egan; Vol. 4 – «Textiles and Clothing» by E. Crowfoot; Vol. 5 – «The Medieval Horse and Its Equipment» by J. Clark; Vol. 6 – «The Medieval Household» by G. Egan; Vol. 7 «Pilgrim Souvenirs and Secular Badges» by B. Spencer.

Інститут Великобританії та Ірландії – це наукове об'єднання, засноване 1844 р. Товариство займається публікацією Археологічного журналу (почесний редактор – П. Оттавей) із фаховим висвітленням актуальних питань розвитку археології та археологічних досліджень.

Зазначені установи та товариства займаються археологічним дослідженням міст Великобританії, їхні публікації та речові матеріали зокрема доступні для перегляду на сайтах мережі Інтернет²⁴³.

Традиційно активну роботу в галузі міської археології проводять університети. Зокрема, професор Д. Хінтон, Університет Саутгемптона²⁴⁴, базуючись на речових знахідках, демонструє соціальний та економічний розвиток англійського суспільства протягом тисячі років середньовіччя²⁴⁵.

Важливим напрямом археологічних досліджень стали розкопки та аналіз міських кладовищ. «Поховальна» археологія належить до світу сакрального та дає змогу краще осягнути повсякденне життя людини через її уявлення про потойбічний світ. Також такі дослідження уточнюють інформацію про буденне життя людини – її харчування, хвороби, працю тощо²⁴⁶.

Таким чином, сучасні дослідження археологів дозволяють історикам не просто робити деякі висновки щодо матеріальної культури Англії XI-XIII ст.,

²⁴³ Див. напр.: www.arhaeologist.net – Institute for Archaeologists; www.britarch.ac.uk – Council for British Archaeology; www.museumoflondonarchaeology.org.uk – Museum of London Archaeology; www.royalarchaeolinst.org – The Royal Archaeological Institute; www.thehumanjourney.net – Oxford Archaeology Unit та ін.

²⁴⁴ Особиста веб-сторінка вченого: <http://www.soton.ac.uk/archaeology/profiles/hinton.html>.

²⁴⁵ Hinton D. A. Archaeology, economy, and society: England from the fifth to the fifteenth century. – London, New York: Routledge, 2002; Hinton D. A. Gold and gilt, pots and pins: possessions and people in medieval Britain. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 456 p.

²⁴⁶ Daniell C. Death and burial in medieval England, 1066-1550. – London, New York: Routledge, 1997; Magilton J., Lee F. The leper hospital of St. James and St. Mary Magdalene, Chichester // Burial archaeology: current research, methods, and developments/ Ed. by Ch. A. Roberts, F. Lee, J. L. Bintliff. - Oxford: B.A.R., 1989. – P. 249-266.

культурний розвиток міських жителів, економічні зв'язки, конкретизувати наявні дані писемних джерел тощо, а й розкрити приховані сутності речей, значення того чи іншого предмета матеріальної культури у повсякденні середньовічної людини.

Як бачимо, сучасний стан наукової розробки та джерельна база проблеми повсякденного життя англійських міст XI-XIII ст. дозволяють проводити подальші дослідження.

Історія повсякдення характеризується сучасними вченими як інтегративний підхід, що об'єднує кілька дослідницьких напрямів (таких, як історія побуту, історія матеріальної культури, історія тіла, історія харчування, історична комунікація, історичні географія та соціографія, історія приватного життя, гендерна історія, «жіноча» та «чоловіча» історії, історія виховання, історія сексуальності, історія дитинства, соціальна історія медицини, історична танатологія, історична демографія тощо). Однак і понині, на жаль, не виділено й структурні елементи системи щоденного життя. У дослідженнях урбанізованого простору середньовічної Англії не всі питання висвітлені однаковою мірою.

Розв'язання означених проблем можливе за комплексного опрацювання джерельної бази, яка включає в себе писемні, художнього-зображальні та археологічні типи знахідок. Вивчення цих історичних свідчень вимагає від дослідника їх критики, знання мов (латини, середньоанглійської, давньофранцузької), глибоке розуміння середньовічних культури і менталітету загалом та міських зокрема. Досягнення даної мети потребує залучення нових методів роботи в опрацюванні та аналізі джерел, сукупність яких сучасна історіографія називає історією повсякдення.

РОЗДІЛ 2. МАТЕРІАЛЬНИЙ ПОБУТ МІСТ АНГЛІЇ ХІ-ХІІІ СТ.

В основі системи повсякденного життя знаходиться матеріальний побут. Через нього виявляються і в ньому ж втілюються світоглядні основи. Розкриття матеріального світу англійських міст ХІ-ХІІІ ст. означає дослідити соціографію будинку, який був центральним елементом життя людей, соціальне призначення одягу, моделі харчування. Цей аналіз дозволяє розкрити та систематизувати ментальні особливості міських жителів Англії високого середньовіччя.

Сучасні дослідники відмовляються від самоцінного опису побуту, а звертаються до ідеалів, стереотипів свідомості, ціннісних орієнтирів, що виявлені у матеріальному рівні. В свою чергу це відкриває можливість розкриття культурних сенсів побутових речей, одягу, форм і формул поведінки, спілкування.

2.1. Будинок англійського бюргерства

Будинок для міщан Англії розвинутого середньовіччя був не тільки будівлею, місцем проживання, з ним пов'язані такі соціальні структури, як сім'я, він відображає соціальний статус власника тощо. Дім, що поєднував природні (захист, харчування, відпочинок) та соціальні (праця та комунікації) потреби людини, був життєвим універсумом англійського бюргерства ХІ-ХІІІ ст.

Щоб виокремити значення дому в міському просторі Англії ХІ-ХІІІ ст. звернемося до творів, написаних народною мовою в цьому середовищі. В середньоанглійських фабліо ХІІІ ст. всі події розгортаються в будинку, або стосуються житла. Так, у «Пані Сіріц» перша та заключна частина дії відбуваються в домі Марджері, а середня – в помешканні Сіріц²⁴⁷. Натомість у фабліо «Про Лиса та Вовка» всі нещастя головних героїв починаються, коли ті покидають власні житла²⁴⁸. Разом з тим, фабліо-«утопія» «Країна Кокань»

²⁴⁷ Пані Сіріц // Англійські фабліо ХІІІ ст.: Оповідання у віршах / Пер. з середньоангл. – К.: Український письменник, 2013. – С. 34-74.

²⁴⁸ Про Лиса та Вовка // Англійські фабліо ХІІІ ст... – С. 78-104.

стверджує, що в тому раю «немає будинків, кімнат»²⁴⁹, людина в ньому – частина природи, однак є там абатство із численними келіями²⁵⁰. Як бачимо, будинок як локація розповіді – є центральною. Отже, і життя англійського бюргерства високого середньовіччя зосереджується навколо дому.

Зведення будинку – це складний інженерний процес. Поєднання різних матеріалів, вираховування висоти, міцності та надійності будівлі та те, що за майже тисячу років середньовічні будівлі «вижили», показує високий розвиток інженерної думки того часу²⁵¹.

Для побудови дому залучається ціла низка майстрів, їх робота високо цінується суспільством. Каменярі, муляри, теслярі, столяри та інші стають об'єктом зображення у вишивці (гобелені з Байо), мініатюрах з Біблій, Псалтирів та інших манускриптів²⁵². На мініатюрах зображено значну

²⁴⁹ Країна Кокань // Англійські фаблію XIII ст... – С. 14.

²⁵⁰ Там само. – С. 18.

²⁵¹ З періоду XI-XIII ст. збереглися повністю чи частково більше 40 пам'яток домашнього будівництва Англії, серед яких 13 у містах Саунтгемптон (King John's House; Canute's Palace; House in St. Michael Square), Лінкольн (Jew's House; Aaron the Jew's House; St. Mary's Guild), Лондон (Crupts of the Priors of Lewes; Corbert Court), Норвіч (Music Hall), Барі Сент-Едмундс (Moyses Hall), Бристоль (Law Library), Стемфорд (Norman House), Окфорд (Tackley's Inn). Див.: Addy S. O. The evolution of English house. – London, 1889. – P. 93-105; Clark D. The Shop within? An Analysis of the Architectural Evidence for medieval Shop // Architectural History. – 2000. – Vol. 43. – P. 82-83; Emery A. Discovering medieval houses in England and Wales. – Princes Risborough: Shire, 2007. – P. 24-45; Hill J.W., Wood M., Thompson A. H. et all. The Archaeology of Lincolnshire and Lincoln: The Castle and the City of Lincoln // The Archaeological Journal. – Vol. 103. – 1946. – P. 157-167; Munby J. J.C. Buckler, Tackley's Inn and tree medieval houses in Oxford // Oxoniensia. – XLIII. – 1978. – P. 128-132; Pantin W.A. Medieval English Town-house Plans // Medieval Archaeology (Society for Medieval Archaeology). – № 6. – 1962. – P. 202-239; Pantin W.A. Tackley's Inn, Oxford // Oxoniensia. – VII. – 1942. – P. 80-92; Schofield J. The construction of Medieval and Tudor Buildings in the City of London // Construction History. – Vol. 7. – 1991. – P. 3-28; Turner T. H. Some account of domestic architecture in England, from the Conquest to the end of the thirteenth century... – Oxford And London, J.H.Parker, 1851. – xxxii, 287 p.; Wood M. Norman domestic architecture // The Archeological Journal. – XCII. – 1935. – P. 167-242.

²⁵² The Book of the Bayeux tapestry: presenting the complete work in a series of colour facsimiles/ Ed. by H.Belloc. –New York: G.P. Putnam's Sons, 1914. – Panels

кількість приладів, що застосовувалися при будівництві (серед яких рівень, висок, компас, косинець тощо). На думку Л. Шелбі, який дослідив ці знаряддя, професія будівельника вимагала раціонального підходу, володіти складною системою розрахунків, що передавалися виключно на практиці – від майстра до учня²⁵³. Так, англійський науковець XII ст. Олександр Неккам, розкриваючи «секрети» будівництва, стверджує, що при будівництві слід вищі поверхи будувати з відхиленням до центру, а не точно по кладці першого, інакше не уникнути руйнування такої конструкції²⁵⁴. Імена деяких професіоналів справи увіковічені на зведених ними спорудах. Нам відомо про Роберта Масона (бл. 1000 р., будівельник Собору Сент-Олбансу)²⁵⁵, Вільяма з Сенсу (помер 1184 р., розбудовував Кентерберійський собор)²⁵⁶, Вільяма Англійця (помер 1214 р., працював над Кентерберійським собором)²⁵⁷, Еліаса з Дарему (помер 1246 р., майстер Солсберійського собору)²⁵⁸, Майкл з Кентербері (помер 1321 р., споруджував собор у рідному

38-39; London. – British Library (далі – BL). – Harley. – MS 603. – F. 64r, 66v; London. – BL. – Burney. – MS 3. – F. 5v; Dublin. – Trinity College (далі – TC). – MS 177. – F. 59v, 60r; BL. – Cotton. – MS Nero C. IV. – f. 3r.

²⁵³ Shelby L. R. *Medieval Mason's Tool: The Level and the Plumb Rule// Technology and Culture*. – 1961, Spring. – Vol. 2, № 2. – P.127-130; Shelby L. R. *Medieval Mason's Tool. II. Compass and Square// Technology and Culture*. – 1965, Spring. – Vol. 6, № 2. – P. 236-248; Shelby L.R. *The Role of the Master Mason in Medieval English Building // Speculum*. – July, 1964. – Vol. 39, № 2. – P. 287-403.

²⁵⁴ Alexandri Neckam, *De naturis rerum libri duo: with the poem of the same author, De laudibus divinæ sapientiæ/ Ed. by Thomas Wright*. – London: Longman, 1863. – P. 253.

²⁵⁵ Walsingham, Thomas. *Gesta Abbatum Monasterii S. Albani, a Thomas Walsingham, regnate Ricardo Secundo, ejusdem ecclesiae Prae centore, compilata*. – Vol. 1. – London, 1867. – P. 63, 72. Плата за його роботу становила 60 шилінгів на рік.

²⁵⁶ Gervase of Canterbury, *Historical works, the Chronicle of the Reigns of Stephen, Henry II, and Richard I, by Gervase, the Monk of Canterbury / Ed. by W. Stubbs*. – In 2 vols. – Vol 1. – London, 1879. – P. 6-7.

²⁵⁷ *Ibid.* – P. 21.

²⁵⁸ *The Itinerary of John Leland the Antiquary ...: In Nine Volumes/ Ed. by T. Hearne*. – Vol. I. – Printed at the Theater for J. Fletcher and J. Pote, 1744. – P. 266.

місті та Вестмінстерський палац)²⁵⁹ та інших. Очевидно, що вони працювали не тільки над монументальною архітектурою, а й «простими» будинками. Так, в останній чверті XIII ст. Мод ле Бер з Ноттінгему скаржитья королю на будівельника, який мав би зробити комин в його будинку, щоправда не називає його ім'я. Майстра наймав, за проханням позивача, констебль Ноттінгему Генрі Потрель²⁶⁰, що засвідчує приналежність будівельників до міських корпорацій.

Зберігся заповіт одного з будівельників Лондона на ім'я Вільям з Брадевіллу²⁶¹. Основний будинок він залишає дружині. Це помешкання розташоване біля Корнхіллу (власне «зерновий пагорб») – ринкової площі, на якій, як виняток, в часи середньовіччя було дозволено вести торгівлю майже цілодобово²⁶², тобто у дуже забезпеченому районі міста. Дочка та син успадковують інший будинок – у північній частині Лондону.

Заробітна плата людей, зайнятих у будівництві та створенні хатніх речей, дещо різнилася. Теслярі та каменярі у другій половині XIII ст. отримували бл. 2,5-3,5 шилінгів, тоді, як плата майстра покрівлі сягала до 6 шилінгів. Замовлення на кахлі – були рідкісними, звісно і ціна такої роботи була бл. 5 шилінгів. Загалом, на 1300 р. найбільшу платню отримували майстри-

²⁵⁹ Teresa G. Frisch, *Gothic Art, 1140–c 1450: Sources and Documents*. – Toronto, Buffalo, and London: University of Toronto Press, 1987. – P. 94. При роботі над Вестмінстерським палацом Майклом з Кентербері була застосована наступна система роботи: 94 майстри працювати тиждень, потім – 42 інші також тиждень; 55 каменярів, 6 теслів, 12-13 художників. Деяким масонам платили по 6 пенсів на тиждень, іншим – 4-5. Плата майстра складала 3 шилінги та 6 пенсів; теслі – 4,5-5 пенсів на день; плиточника – 5 пенсів на день; головний художник, Майстер Вальтер, отримував 14 пенсів на день, інші – 7-13 пенсів на день.

²⁶⁰ The National Archive (далі – TNA). – Ancient Petition. – SC. – № 8/322/E541.

²⁶¹ *Calendar of wills proved and enrolled in the Court of Husting, London, A.D. 1258-A.D. 1688*. – In 2 vols. – Pt. I. A.D. 1258 – A.D. 1358/ Ed. by R. R. Sharpe. – London, 1889. – P. 179-180.

²⁶² *London Past and Present: Its History, Associations, and Tradition/ Ed. by H. V. Wheatley; P. Cunningham*. – Detroit, Singing Tree Press, 1968. – P. 457.

будівельники, потім – теслі та кахлярі, а покрівельники отримували трохи менше²⁶³.

Фабліо «Країна Кокань» згадує основні елементи конструкції будинку, але замість звичних елементів, там – «Пироги з білого борошна там замість черепиці // На церкві, покоях, кімнатах і холах. // Балки – жирні сосиски – // Багата їжа для принців та королів...»²⁶⁴. Тобто, є два елементи будинку, що становлять його основну в уявленнях англійських міщан розвинутого середньовіччя, – балки і черепиця (покрівля).

Основою стін англійського будинку XI-XIII ст. були дерев'яні балки або каміння²⁶⁵. За археологічними знахідками, товщина стін була приблизно 3 фути або 90 см (підвальна частина – 3-4 фути, другого поверху – 3-9 дюймів або близько 8-23 см), висота – 16 футів або майже 5 м²⁶⁶. Наприклад, товщина стін «будинку короля Іоанна» становить 2 фути та 2 дюйми (майже 65 см)²⁶⁷.

Внутрішня частина будинку будувалася із дерева, що є основним матеріалом, який застосовувався у повсякденному житті Англії XI-XIII ст. Таку популярність забезпечила низька ціна, легкість у використанні, простіша обробка матеріалу та не було іншої такої ж сировини, яка б могла замінити

²⁶³ Rogers J.E.T. A History of Agriculture and Prices in England... : compiled entirely from original and Contemporaneous Records. – Vol. 1. 1259-1400. – Oxford, 1886. – P. 315-316.

²⁶⁴ Країна Кокань // Англійські фабліо XIII ст... – С. 18.

²⁶⁵ Всього виділяють за знахідками в Англії сім видів будівельного каміння – кетський бут (Kentish ragstone), крейда (Chalk), складчастий камінь (Rugate Stone), шліфований піщаник (Laminated Sandstone), каміння з м. Кан (Нормандія, північно-західна Франція, Caen Stone), кремінь (Flint), цегла (Brick). Цегла розвиненого середньовіччя була переважно фламандського походження, жовтого кольору; використана при будівництві Лондонського Тауеру (бл. 1278 р.). З XIV ст. (бл. 1380-1400 pp.) починається виробництво червоної, місцевої, цегли, однак поширення вона набуває із середини XV ст. The medieval household daily living: Medieval Finds from Excavations in London, c.1150-c.1450 – Vol. 6/ Ed. by G. Egan. – London: The Stationery office, 1998. – P. 35-37.

²⁶⁶ Wood M. Norman domestic architecture... – P. 223.

²⁶⁷ Ibid. – P. 209.

деревину²⁶⁸. Джон Гарландський називає частини інтер'єру будинку, зроблені за допомогою різних сокир та свердл: столи, підвіконня, перетинчасту підбіту стелю, балки, ставні, карниз, перегородки між кімнатами тощо²⁶⁹. Збережено кілька заповітів лондонських теслярів. Так, Г'ю де Ноттелій у 1301 р. заповів свій будинок з крамницею на Дістафлейн²⁷⁰ Вільяму де Ноттелію, також тесляру, за 30 фунтів, які слід було розділити на різні церкви²⁷¹. Джеффри де Спалдінг (1301 р.) заповідає будинок своїй дружині та сину²⁷². Обидва заповіти вказують на церкву Святого Августина [Кентерберійського] біля Воріт Святого Павла, що, очевидно, свідчить про розміщення у томі районі Лондона міських професій з обробки дерева.

Однак дерев'яний світ середніх віків сприяв постійним пожежам. Довго ще зберігалася у спогадах велика пожежа 1135 р. у Лондоні²⁷³: «Пам'ятається, що за часів більше, ніж старих, була частина міста з дерева, а будинки були покриті соломною та стернею, або чимось подібним. І так сталося, що, коли будинок від пожежі запалав, велика частина міста через цю пожежу згоріла, так само, як сталося у перший рік правління короля Стефана, а саме: з вогню, який почався на Лондонському мосту, була спалена церква Святого Павла, і звідси поширився вогонь, що спалив будинки і будівлі, аж до церкви Святого Климента Данського»²⁷⁴. Пожежі у містах, подібні цій, постійно відзначаються

²⁶⁸ English medieval industries: craftsmen, techniques, product/ Ed. by J. Blair, N. Ramsay. – London; Rio Grande, Ohio, USA: Hambledon Press, 1991. – P. 361.

²⁶⁹ A Dictionarius of John de Garlande// A volume of vocabularies / Ed. by T. Wright. – London: Privately printed, 1857. – P. 137.

²⁷⁰ Distaflane (Distaff Lane) – вулиця, де виготовляли та продавали прядки.

²⁷¹ Calendar of wills proved and enrolled in the Court of Husting... – P. 154.

²⁷² Ibid. – P. 155.

²⁷³ Це перша задокументована згадка про пожежі у Лондоні.

²⁷⁴ Memorandum, quod temporibus antiquis major pars civitatis hospitata fuit de ligno, et domus coopertae fuerunt, de stramine, et stipulia, et de hujusmodi coopertura. Ita contigit, quod quando aliqua domus igne fuerat accensa, maxima pars civitatis ab illo igne tuit combusta, sicut contingebat primo anno regni Regis Stephani; scilicet, quod de igne qui accensus fuit ad Pontem Londoniarum, combusta fuit Ecclesia Sancti Pauli, et deinde processit ille ignis, comburendo domos et aedificia, usque ad Ecclesiam Sancti Clementis Danorum

у хроніках. Так, Влоренс Вустерський пише, що полум'ям лише у 1122 р. були охоплені Глочестер, Йорк, Рочестер, Лейстер²⁷⁵ тощо.

Зрештою в період високого середньовіччя кам'яне будівництво взяло гору, ставши головним суперником дерев'яному. Володіння кам'яним будинком, констатує Ж. Ле Гофф, – ознака багатства і влади²⁷⁶. Каміння для спорудження будинків в англійських містах почало використовуватися лише з XIII ст., але й таку споруду могли дозволити лише багаті жителі. До XV ст. будівництво з каменю не було поширеним явищем²⁷⁷.

З часу Нормандського завоювання поширюється нова архітектурна особливість міських будинків в Англії – багатопверховість. У двох будинках Лінкольна кінця XII ст. (Jew's House та Aaron the Jew's House) – незвичне планування: головний вхід переміщено в сторону, а комин каміна виходить у слізник²⁷⁸ дверей. Це зроблено для того, щоб розмістити сходи на другий поверх в цих будинках²⁷⁹. Проте перехід до будівництва кількопверхового дому відбувався поступово. Головним же проривом для цього стала забудова підвалів, що і відрізняє міський будинок від маноріального в період XI-XIII ст. в Англії²⁸⁰. Такий будинок згаданий в «Англо-саксонській хроніці»²⁸¹.

Assisa Aedificatione // Munimenta Gidhallae Londoniensis: Liber Albus, Liber Custumarum, Et Liber Horn / Ed. by H. T. Riley. – London, 1861. – Vol. I. – P. 328-329.

²⁷⁵ *The Chronicle of Florence of Worcester: With the Two Continuations; Comprising Annals of English History, from the Departure of the Romans to the Reign of Edward I / Transl. by T. Forester. – London, 1854. – P. 234, 252-253.*

²⁷⁶ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада/ Пер. с фр. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – С. 252.

²⁷⁷ *The medieval household daily living: Medieval Finds from Excavations in London... – P. 34.*

²⁷⁸ Слізник (hood-mound) – зовнішній карниз (виступ) архітектури будинку над дверима або вікном.

²⁷⁹ *Wood M. Norman domestic architecture... – P. 219.*

²⁸⁰ *Addy S. O. The evolution of English house... – P. 103; Our English home: its early history and progress, with notes on the introduction of domestic inventions. – Oxford; London: J.H. and Jas. Parker, 1861. – P. 146; Wood M. Norman domestic architecture... – P. 218.*

²⁸¹ *The Anglo-Saxon Chronicle / Ed. by G.A. Giles. – London, 1914. – P. 85.*

Зображення будинку короля Гарольда з підвальним приміщенням є і на гобелені з Байо²⁸². Тоді, як зображення будинків із Вільгельмом з того ж джерела – цілковито одноповерхові. Такі ж підземні споруди ми бачимо у «Вінчестерському Псалтирі»²⁸³.

Підземні споруди під будинком починають бути популярними з кінця XIII ст., хоча деякі льохи датують XII ст.²⁸⁴. Важливою є справа гасконських торговців до короля Едуарда I. Вони скаржаться на посадовців Бостона. Ті, мовляв, заважають їм користуватися «королівськими льохами», в яких вони зберігають вина. Бейліфи міста ж підняли орендну плату з 22 до 45 марок, які торговці з Гасконі відмовляються платити. Останні звертаються до короля, щоб їм дозволили користуватися льохами за старою ціною, або дозволили винаймати інші льохи, де плата буде меншою. За рішенням короля, урядники міста чинили неправильно: льохи належать королю, і він встановлює розмір орендної плати. Якщо ж хочуть підвищити суму за таку послугу, то слід або збільшити площу льохів або вирахувати її відповідно до якості вин, які будуть там зберігатися²⁸⁵.

Каналізація становила значну проблему міського будинку. Так, «Азіза про будівництво» врегульовує «*cameris necessariis*»: вигрібні ями мають бути відділені від сусідів кам'яною стіною за два з половиною кроки, якщо стіни не буде, – тоді за три з половиною²⁸⁶.

²⁸² The Book of the Bayeux tapestry... – Panels 1, 4.

²⁸³ BL. – Cotton. – MS Nero C. IV. – Fol. 17r.

²⁸⁴ The medieval household daily living: Medieval Finds from Excavations in London... – P. 41.

²⁸⁵ TNA. – Ancient Petitions. – SC 8. – № 202/10063.

²⁸⁶ Item, de cameris necessariis, quae sunt in domibus civium, ita statutum est et ordinatum, quod fovea in tali camera facta, si vallata est muro lapideo, apertio dictae foveae debet distare spatio duorum pedum et dimidii a terra vicini sui, icet habeant inter se murum lapideum communem. Si autem non sit muro vallata, debet distare per spatium trium pedum et dimidii a terra vicini sui. Et super talibus foveis Assisa praebet et conceditur unicuique qui illam petierit, et tam de antiquis quam de novis, nisi factae fuissent ante provisionem et ordinationem praedictam, quae fuit anno primo regni Regis Ricardi, sicut prsedictum est. Ita quod, per visum prsedictorum xii virorum, vel per majorem partem illorum, discussum sit si tales

Підлога покривалася шаром глини, бл. 30-40 мм завтовшки, але вона швидко пошкоджувалася, тому почали додавати розчини вапна, деревину, каміння; часто всипали рогозом (очеретом)²⁸⁷. Керамічна плитка для підлоги у англійських містах почала застосовуватись з другої половини XIII ст.²⁸⁸. Перекриття між поверхами були дерев'яними, близько 9 дюймів (23 см), як у будинку короля Іоанна²⁸⁹.

За археологічними знахідками, покрівля будинку була з черепиці, рідко – дерев'яною, вкрай рідко – солом'яною. Для захисту від пожеж дахи будинків заборонили робити з очерету, соломи та рогозу, дозволено було використовувати лише черепицю та дранку. Однак в лондонському Чіпсайді черепиці не знайдено до XII ст.²⁹⁰.

Домашнє вогнище спочатку розташовувалося посередині кімнати без загород і димаря. Місце для нього вимощували з обсмолених череп'яних шматків. «Азіза про будівництво» встановила обов'язково обкладати вогонь кахлем або тинькувати²⁹¹. Лише з кінця XIII ст. вогнища почали

foveae rationabiliter factae sint an non. Eodem modo procedendum est super contentionibus ortis de quibuscunque foveis aquam mundam sive immundam recipientibus.

Assisa Aedificatione // Liber Ablus... – P. 323-324.

²⁸⁷ *The medieval household daily living: Medieval Finds from Excavations in London... – P. 38.*

²⁸⁸ Найдавніші знахідки кахлю для підлоги поділені на два типи: вестмінстерський (за місцем розташування – М'юнімент Рум, Вестмінстерське абатство) та пеннський (місто Пенн, Букінгемшир) – обидва місцевого виробництва.

The medieval household daily living: Medieval Finds from Excavations in London... – P. 38.

²⁸⁹ *Wood M. Norman domestic architecture... – P. 226.*

²⁹⁰ *The medieval household daily living: Medieval Finds from Excavations in London... – P. 27.*

²⁹¹ *De Caminis. Item, qe nulle chimenee soit desore en avaunt fait, sinoun de pier, tielles, ou plaster, et nemy de merisme, sur peyn destre abatuz.*

Assisa Aedificatione // Liber Ablus... – P. 333.

розташовувати біля стіни²⁹². Знаходимо зображення каміну та людей, які гріються біля вогню²⁹³.

Як показують археологічні дослідження, стіни у приватних будинках не штукатурили, втім інколи білили²⁹⁴. Інтер'єр будинку описує пісня «Вітання подруги»: «Сидіння і ложа в домі стоять, // На них килими й покривала стелять; // Прекрасними квітами дім нас вітає, // Духм'янощі трав у ньому витають»²⁹⁵. Та й у «Пані Сіріц» автор звертає увагу на внутрішнє оздоблення: «І зайшов до того холу, що був прикрашений цінними тканинами...»²⁹⁶. Олександр Неккам пише про квіти, які розташовували на підвіконні²⁹⁷.

Побут англійських міст розвинутого середньовіччя урізноманітнися численними речами. Всі новації повсякдення англійські науковці, такі, як Адам з Бальшаму, Олександр Неккам, Джон Гарландський, намагалися систематизувати у своїх трактатах. Часто на позначення предметів вводяться неологізми, що вимагає численних пояснень, описових дефініції, прикладів їх використання. Так, Джон Гарландський лише в одному розділі «Словника» зазначає, що у житлі багатой людини є наступне: «гарний стіл, біла скатертина, рушник з китицями, високі триноги, мідні риштування, головешка, підставка, вогнище, свічник, колоди, засуви, ослінчики, лавки, крісло, ліжко і складані

²⁹² The medieval household daily living: Medieval Finds from Excavations in London... – P. 40.

²⁹³ BL. – Arundel. – MS157. – F. 13v; CVMA. – № 002138; Bodl. L. – MS Bodl. 614. – F. 4r; Dombibliothek Hildesheim. – St. Alban's Psalter – P. 4; BL. – Cotton. – MS Nero C. IV. – F. 40v; TC. – MS B.11.4. – F. I (див. додаток 2.1.2).

²⁹⁴ Першим задокументованим фактом використання штукатурки вважається домовленість графа Річмонда 1317 р. із паризьким майстром про завершення оброблення стін.

²⁹⁵ Ibi sunt sedilia strata // atque velis domus parata, // floresque in [domo] sparguntur // herbeque fragrantis miscetur.

The Cambridge songs: a Goliard's song book of the XIth century/ Ed. by K. Breul. – Cambridge: Cambridge University Press, 1915. – P. 64.

²⁹⁶ Пані Сіріц // Англійські фаблію XIII ст... – С. 34.

²⁹⁷ Our English home: its early history and progress, with notes on the introduction of domestic inventions. – Oxford; London: J.H. and Jas. Parker, 1861. – P. 97. З посиланням на: Alexandri Neckam. De naturis rerum libri duo (без уточнення сторінки чи розділу).

крісла з полірованого дерева, стьобана ковдра, валик під подушку, і подушка, сито, відро, решето, відро для молока, діжка для сиру, мишоловка»²⁹⁸. До введення «латинізованих» варіантів побутових речей звертаються юстиціарії. Наприклад, у Норвічі, фіксуючи скарги у 1288 р., писар у латиномовному тексті використовує на позначення відра, мотузки та інших побутових речей англomовні назви («bukett», «cord» etc.) з відмінюванням за правилами латинської мови²⁹⁹.

Візуальні джерела XI-XIII ст. наповнюються побутовими речами, як дзеркало, гребінець для волосся³⁰⁰ тощо. Скрині, столи, лави, стільці мають прикраси, зроблені майстерно столярами та ковалями³⁰¹. Ліжко мало кілька ковдр, подушки³⁰², інколи й бильце, яке відділяло його від стіни³⁰³. Все ці факти, на нашу думку, свідчать про зростання заможності та прагнення до комфорту.

²⁹⁸ In hospicio probi hominis debent sees ista: mensa decens, mappa candida, manuterguin fimbriatum, triopodes alti, trestelli fortes, torres, cremalis, focalia, stipes, cippi, vecres, sedilia, scanna, chathedra, sponde et fercula facta de lingnis levigatis, culcitre, cervicalia, et pilvinaria, cribrum, haustum, taratantarum, multra, caseorum, muscipula.

A Dictionarius of John de Garlande// A volume of vocabularies... – P. 129.

²⁹⁹ The records of the City of Norwich. Vol.1, Containing documents relating to the government and administration of the city, with an introductory sketch of its municipal development. – Norwich: Jarrold, 1906. – P. 360.

³⁰⁰ BL. – Royal. – MS 12 C XIX. – F.8r; BL. – Royal. – MS 12 F XIII. – F. 6v; Aberdeen UL. – MS 24. – F. 8r; Bodl. L. – Douce. – MS 366. – F. 29r.

³⁰¹ The medieval household daily living: Medieval Finds from Excavations in London... – P. 65-87; Bodl. L. –Auctarium. – MS D. 2. 6. – F. 7r, 166v, 186v; TC. – MS 1044. – F. 242r, 246v; Dombibliothek Hildesheim. – St. Alban's Psalter. – P. 36, 41.

³⁰² BL. – Arundel. – MS 157. – F. 3v; BL. – Egerton. – MS 1151. – F. 57v, 93v; BL. –Harley. – MS 603. – F.2v, 3r; MS Harley 3244. – F. 52r; BL. – Harley. – MS 4751. – F. 40r; BSG. – MS 0012. – F. 70r, 144v (без подушки, людина спить на руці); ASC. – MS 71. – F. 64r; ASC. – MS 79. – 32; Bodl. L. – Bodl. – MS 602. – F. 1v; Bodl. L. – Douce. – MS 88. – F. 100r, 121v; TC. – MS 884. – F. 89v; Dombibliothek Hildesheim. – St. Alban's Psalter. – P. 26; BL. – Royal. – MS 1 D X. – F. 1v, 2v; BL. – Royal. – MS 12 C XIX. – F. 47v; Aberdeen UL. – MS 24. – F. 57.

³⁰³ BL. – Harley. – MS 4751. – F. 40r.

На рівні побуту прослідковується і становлення індивідуальності. Лави (місця сидіння для загалу, для рівних осіб) поступаються стільцями (індивідуальними). Це твердження підкріплюється мініатюрами. Зображення лави маємо у випадках соціальної рівності осіб, які на ній сидять³⁰⁴, єдність³⁰⁵. Натомість стільці у манускриптах XI-XII ст. – це престол Господа або короля³⁰⁶. З XIII ст. на стільцях зображують й представників міських професій, перш за все інтелектуалів – лікарів, вчених, писарів³⁰⁷.

Ознакою ж міського будинку була інша система поєднання приватного і публічного: у будинку водночас містилися «приватні» кімнати та «суспільні» магазини. Власне є два поняття, які характеризують крамницю – робочий простір – шоп (shop), – та місце, де здійснюється продаж, – сельда (selda)³⁰⁸. Їх потрібно розрізняти, адже за звичаями, наприклад, Екстеру XIII ст., людина могла жити в сільській місцевості, проте мати право сельди³⁰⁹, а в Норвічі приїжджі торгували лише у цих місцях³¹⁰.

Зафіксовано, що в 1234 р. в Кентербері було близько 200 магазинів, в 1300 р. в Честері – близько 270 магазинів³¹¹, численні торгові ятки тягнулися вздовж центральних вулиць у великих містах³¹². До нашого часу від XI-XIII ст.

³⁰⁴ BL. – Harley. – MS 603. – F. 14v, 53v, 58r; BSG. – MS 0012. – F. 98v; BM. – MS 0034. – F. 144; Bodl. L. – Junius. – MS 11. – P. 47.

³⁰⁵ BL. – Harley. – MS 5102. – F. 104r; BL. – Royal. – MS 1 D I. – F. 252r; BL. – Arundel. – MS 157. – F. 93r; BM. – MS 0034. – F. 208r; BL. – Harley. – MS 603. – F. 1r.

³⁰⁶ BL. – Harley. – MS 603. – F. 2v, 22v, 54v; BL. – Harley. – MS 3244. – F. 27r; BL. – Harley. – MS 5102. – F. 49r; BL. – Royal. – MS 1 D I. – F. 5r.

³⁰⁷ ASC. – MS 0071. – F. 1r, 6r; BM. – MS 0034. – F. 228v.

³⁰⁸ Palliser D.M., Slater T.R., Patricia Dennison E. The Topography of towns 600-1300// The Cambridge urban history of Britain. In tree vol. – Vol. 1, 600-1540/ Ed. by D. M. Palliser. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – P. 184.

³⁰⁹ Borough Customs / Ed. by M. Bateson. – Selden Society, 18, 21, 1904-06. – Vol. I. – P.112, 118.

³¹⁰ The Leet Jurisdiction in the City of Norwich / Ed. by W. Hudson. – London: Selden Society. Vol. 5. – 1892. – P. 38.

³¹¹ Clark D. The Shop within? An Analysis of the Architectural Evidence for medieval Shop // Architectural History. – 2000. – Vol. 43. – P. 59.

³¹² Clark D. The Shop within?.. – P. 62.

збереглися три таких крамниці: «Єврейський будинок» в Лінкольні (бл. 1170-1180 рр.), «Таклійс Інн» в Оксфорді (бл. 1291-1300 рр.) та «Музичний будинок» в Норвічі (бл. 1175 р.)³¹³.

Таким чином, життя англійського бюргерства високого середньовіччя зосереджувалося навколо дому. Їхній будинок поєднував у собі як приватний, так і публічний простір (холи та крамниці поруч з приватними кімнатами). Конструкція будинку в містах Англії розвинутого середньовіччя з основами-балками та черепицею як накриттям, багатоповерхова, з численними розгалуженнями та, фактично, індивідуальною розбудовою. В XI-XIII ст. відбувається закономірний перехід від дерев'яного до кам'яного будівництва, з використанням цегли. Імена майстрів-будівельників увіковічують на зведених ними спорудах. Англійці високого середньовіччя в містах не жили в повному смороді чи бруді: в повсякденному житті кожен дбав про середовище, що його оточує, санітарію власного будинку, гігієну побуту. Внутрішнє оздоблення та хатнє начиння будинків бюргерів Англії XI-XIII ст. свідчить про прагнення до комфорту та прояви індивідуальності.

2.2. Міський раціон

Харчування англійських міщан XI-XIII ст. залежало як від природніх, так і соціальних факторів.

Використання природніх багатств – це основа раціону міщан Англії XI-XIII ст. Генріх Гантінгдонський, починаючи свою оповідь з опису Британії, вихваляє свою країну, бо вона, окрім іншого, рясніє фруктовими деревами, багата лісами, що є притулками для птахів і звірів, на яких полюють, річки, повні риби тощо³¹⁴. Та й утопічна розповідь про країну Кокань стверджує, що у раю є «лиш дерева, трави і квіти»³¹⁵. Більше того, садки довкола міських будинків викликають захоплення у Вільяма Фіц-Стефена, а разом із великими

³¹³ Jew's House (Lincoln); Tackley's Inn (Oxford); Music Hall (Norwich).

Ibid. – P. 82-83.

³¹⁴ The Chronicle of Henry of Huntingdon... – London: H. G. Bohn, 1853. – P. 1.

³¹⁵ Країна Кокань // Англійські фаблію XIII ст... – С. 14.

лісом, вони включені до міського простору³¹⁶. Садки розросталися біля будинків у середмісті³¹⁷. Джон Гарландський говорить про продаж у місті вишень, слив, яблук, груш як найпоширеніших фруктів³¹⁸. У його ж саду ростуть, крім іншого, шпинат, цибуля, часник та багато трав, «які людське тіло зміцнюють»³¹⁹. Ці факти підтверджуються й археологічними знахідками з Лондона, Лейстера, Честера та інших міст³²⁰.

Перехід до рибної дієти, що є джерелом протеїнів, у Північній Європі відбувся близько 1000 р. І до XIII ст. риба перетворилася на повсякденну їжу³²¹. За археологічними свідченнями з XI-XII ст. англійські бюргери споживали, насамперед, морських вугрів, тріску, щуку, хеків, мерлангів, камбалу, оселедці, карпів та іншу рибу³²². За «Словником» Джона Гарландського рибний раціон більш вишуканий – лосось, форель, мурени, морські гребінці тощо³²³. Рибу варили: Олександр Неккам, описуючи хатні речі, називає спеціальну каструлю – «сільницю» [salsamento або muria], оскільки у ній воду із сіллю змішують, що ніби солоні або морські, для приготування численної риби, перелік якої подібний до названого³²⁴. В

³¹⁶ De Situ Nobilissimae Civitatis Londoniae // Munimenta Gidhallae Londoniensis: Liber Albus, Liber Custumarum, Et Liber Horn / Ed. by H. T. Riley. – London, 1860. – Vol. II, part 1. – P. 3-4.

³¹⁷ Calendar of wills proved and enrolled in the Court of Husting, London... – P. 7, 10, 11, 14 і далі; The records of the City of Norwich. Vol.1, Containing documents relating to the government and administration of the city, with an introductory sketch of its municipal development. – Norwich: Jarrold, 1906. – P. 235.

³¹⁸ A Dictionarius of John de Garlande// A volume of vocabularies... – P. 137.

³¹⁹ Ibid. – P. 136.

³²⁰ Moffett L. Thee Archaeology of Medieval Plant Foods // Food in Medieval England: Diet and Nutrition / Ed. by C. M. Woolgar, D. Serjeantson, T. Waldron. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2006. – P. 54-55.

³²¹ Wooglar C. M. Food and the Middle Ages // Journal of Medieval History. – 2010. – №36. – P. 7.

³²² Serjeantson D., Wooglar C. Fish Consumption in Medieval England // Food in Medieval England: Diet and Nutrition / Ed. by C. M. Woolgar, D. Serjeantson, T. Waldron. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2006. – P. 129.

³²³ A Dictionarius of John de Garlande// A volume of vocabularies... – P. 135.

³²⁴ Alexander Neckam. The Treatise De Utensilibus // A volume of vocabularies... – P. 97.

останній чверті XIII ст. в Лондоні за даними заповітів відомо про 12 продавців риби. Так, Джон Крос має магазин на Брюгестрейд та т. зв. «brugeshusee» – будинок на Лондонському мості³²⁵; Вільям Альбін має магазин на Олд-фіш-маркет («старий рибний ринок»)³²⁶, а Еліс отримала від чоловіка будинок на Елдефішстріт («старій рибній вулиці»)³²⁷, де також мешкав Річард де Чігевелль³²⁸.

Міста Англії XI-XIII ст. стають також ринками м'яса. З часу Нормандського завоювання вищі верстви англійського суспільства купують м'ясо у містах, що привело до широкого поширення саме французьких назв яловичини, телятини, баранини³²⁹. З X ст. існують окремі вулиці м'ясників у Вінчестері, Йорку, Лондоні³³⁰. З XI-XII ст. збільшується значення розведення поросят, що здійснювалося шляхом випасання у лісах³³¹. Нормандці започаткували «нову моду» на полювання, що зумовило збільшення дичини в містах. Кількість залишків диких тварин у міському просторі Англії високого середньовіччя більша, ніж у помістях чи замках³³². Так, у середині XI – на початку XII ст. за кількістю знахідок в англійських містах найпопулярнішими були косулі, зайці, олені, лані, ведмеді та кролики³³³.

³²⁵ Calendar of wills proved and enrolled in the Court of Husting, London... – P. 114.

³²⁶ Ibid. – P. 166.

³²⁷ Ibid. – P. 150.

³²⁸ Ibid. – P. 183.

³²⁹ Sykes N. J. From Cu and Scaep to Beffe and Motton // Food in Medieval England: Diet and Nutrition / Ed. by C. M. Woolgar, D. Serjeantson, T. Waldron. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2006. – P. 69.

³³⁰ Sykes N. J. From Cu and Scaep to Beffe and Motton... – P. 69.

³³¹ Albarella U. Pig Husbandry and Pork Consumption in Medieval England // Food in Medieval England: Diet and Nutrition / Ed. by C. M. Woolgar, D. Serjeantson, T. Waldron. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2006. – P. 86.

³³² Sykes N. J. The Impact of the Normans on Hunting Practices in England // Food in Medieval England: Diet and Nutrition / Ed. by C. M. Woolgar, D. Serjeantson, T. Waldron. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2006. – P. 163.

³³³ Sykes N. J. The Impact of the Normans on Hunting Practices in England... – P. 163.

Набір продуктів у містах був різноманітнішим, ніж у монастирях, селі чи при дворі вельмож. Саме через такі великі міста, як Лондон, Лейстер, Честер, Ньюкасл привозилися закордонні товари, серед яких оливи, цитруси, фіги, персики та інші³³⁴.

Головними факторами, що відрізняли раціон в англійських містах XI-XIII ст. від монастирського, сільського чи аристократичного, є соціальні.

Саме у містах популяризуються «теорії харчування» – наукові підходи до споживання та приготування продуктів. Так, Абельярд Батський, говорячи про систему харчування, вказує, що людина не тільки готує їжу, а й раціон впливає на неї. Якість продуктів, які споживаються, відбиваються на тілі людини³³⁵. Він наводить приклад, що людина, яка недоїдає, – божеволіє. Легко провести паралель цього свідчення із уявленнями у простонародному фаблію «Про Лиса та Вовка», де головний герой, також втратив розум через голод³³⁶.

Їжа, яку споживає людина, перетворюється в організмі на один з чотирьох «гуморів»: холера, сангвіній, флегма та меланхолія. Якщо ж однієї з «рідин» забагато, то зверталися до лікаря, який випускав «надмірну кров»³³⁷. Зрештою, це стало настільки популярним, що влада Лондона заборонила виливати кров через вікна на вулицю³³⁸. Наприкінці XIII ст. послуги такого «дієтолога» в Лондоні коштували 4-7 шилінгів, в той час, як лорд Кастілон з Гасконі спромігся заборгувати аж 8 фунтів³³⁹. Тому не дивно, що лікар, який намагається все вилікувати кровопусканням, стає одним з образів того ж фаблію «Про Лиса та Вовка»³⁴⁰.

³³⁴ Moffett L. *Thee Archaeology of Medieval Plant Foods...* – P. 54.

³³⁵ Adelard of Bath's *Quaestiones Naturales* // *Dodi ve-nechdi (uncle & nephew): the work of Berachya Hanakdan/* Ed. by H. Gollancz. – London, 1920. – P. 134.

³³⁶ Про Лиса та Вовка // *Англійські фаблію XIII ст...* – С. 77.

³³⁷ *Dictionarius of John de Garlande// A volume of vocabularies...* – P. 122.

³³⁸ *Liber Albus* // *Munimenta Gidhallae Londoniensis: Liber Albus, Liber Custumarum, Et Liber Horn/* Ed. by H. T. Riley. – London, 1861. – Vol. I. – P. 270.

³³⁹ *Collection générale des documents français qui se trouvent en Angleterre* / Ed. J. Delpit. – Paris, 1847. – P. 16-25.

³⁴⁰ Про Лиса та Вовка // *Англійські фаблію XIII ст...* – С. 82.

За сприяння церкви, яка стала регулятором споживання та соціальних норм у середньовічному англійському суспільстві XI-XIII ст., у містах поширюються правила посту, що є іншою «харчовою теорією». Англо-нормандська кулінарна книга «Як готувати їжу та пряне вино», у деяких рецептах відзначає, на випадок посту заміну м'яса рибою або вугром³⁴¹, а також утримання від м'яса у «рибний день»³⁴². У фаблію «Пані Сіріц», жінка, якій вказують, що вона знається на відьомстві, аргументує недоречність підозр тим, що тримає Великий Піст³⁴³.

Варто відзначити, що ці «теорії харчування» не протистояли одна одній. Показову історію наводить Роджен Ховеден про смерть короля Генріха I в 1135 р. Щоб підкреслити «праведність» володаря у харчуванні, він характеризує його як любителя риби. Однак лікарі забороняють монарху її їсти, оскільки це може позначитись на його здоров'ї, тому що в нього «інша природа» та вік за гуморальною теорією. 1 грудня правитель помер, оскільки надавав перевагу не тим продуктам³⁴⁴.

Роль держави та міської влади у формуванні раціону англійських міщан розвинутого середньовіччя була значною. Ними врегульовувалися умови продажу продуктів та продукції, гарантувалася їхня якість тощо.

Найперші постанови щодо якості продуктів у містах Англії сягають англо-саксонських часів. Так, «Книга Страшного суду» у Честері фіксує штраф пивовара за «погане пиво»³⁴⁵. Постанови міста Ньюкасл-он-Тін, датовані часом правління Генріха I, визначають особливу відповідальність за

³⁴¹ Two Anglo-Norman Culinary Collection / Ed. by C. B. Hieatt and R. F. Jones // *Speculum*. – 1986. – №61. – P. 861-866.

³⁴² *Ibid.* – P. 863.

³⁴³ Пані Сіріц // Англійські фаблію XIII ст... – С. 50.

³⁴⁴ *The annals of Roger de Hoveden* / Ed. by H. T. Riley. – In 2 vols. – Vol. I. A.D. 732 to A.D. 1180. – London, 1853. – P. 224-225.

³⁴⁵ *Domesday Book: A Complete Translation* / Ed. by A. Williams, G. Martin. – London; New York: Penguin Books, [2003]. – P. 716.

крадіжку хліба та пива³⁴⁶. Періодом королів Стефана та Генріха II датуються постанови міст Тьюксбері та Васалла щодо виконання «Азизи про хліб та пиво»³⁴⁷. Статут Генріха II щодо хліба стосується королівських пекарів³⁴⁸, подібно до статуту й Річарда I³⁴⁹. Коли аналогічну за змістом постанову наводить Матвій Паризький, датуючи 1202 р. (правління короля Іоанна), він стверджує, що вона поширюється на все королівство³⁵⁰. Постанова міста Егремонда (1202 р.) демонструє механізм виконання законодавчого акту: дванадцять міщан мають відслідковувати її виконання та мають накладати стягнення на порушників у розмірі 12 пенсів³⁵¹. Подібні постанови знаходимо у Шрюсбері (1205 р.), Кулкенні (1202-1210 рр.), Іністіоджі (після 1206 р.), Келлсі (після 12010 р.)³⁵². Для Вінчестера у 1203 р. встановлено вагу й ціну білого та чорного хліба, кожен пекар мав проставляти власну печатку на кожній хлібині, призначено відповідальних осіб за виконання постанови³⁵³.

Першим же законодавчим актом, виконання якого поширюється на всю Англію, був «Статут про хліб та пиво» Генріха III (1256 р.)³⁵⁴. За цим

³⁴⁶ British Borough Charters, 1042-1216 / Ed. by A. Ballard. – Cambridge: The University Press, 1913. – P. 157-158.

³⁴⁷ Ibid. – P. 158.

³⁴⁸ Cunnungham W. The growth of English industry and commerce during the early and middle ages. – Cambridge, At the University Press, 1890. – Vol. I. – P. 501.

³⁴⁹ The Red book of the Exchequer / Ed. by H. Hall. – London; Printed for H.M. Stationery Off., by Eyre and Spottiswoode, 1896. – Pt. 2. – P. 750.

³⁵⁰ Matthaei Parisiensis monachi sancti Albani, Chronica majora/ Ed. by H. R. Luard. – In 7 vols. – Vol. II. A.D. 1067 to A.D. 1216. – London: Longman & Co..., 1874. – P. 480-481.

³⁵¹ British Borough Charters, 1042-1216 / Ed. by A. Ballard... – P. 159.

³⁵² Ibid. – P. 159.

³⁵³ Ibid. – P. 159.

³⁵⁴ До недавнього часу документ «Статут про хліб та пиво» часів Генріха III датували 1266 р. через помилку датування дослідниками XVI ст. та складену відповідну традицію. Вперше, перегляд атрибуції документа до 51 року правління англійського короля зробив Ф. Мейтланд у коментарях до «Записника Брактона», проте все ж використовували «традиційну» дату.

Davis J. Baking for the common good: a reassessment of the assize of bread in Medieval England // Economic History Review. – 2004. – Vol. LVII, №3. – P. 468. The Statute, intituled, Assisa Panis et Cervisiae, made Anno 51 Hen. III. Stat. I. and

документом розрізняється шість видів хліба, які допускаються для продажу: «вастелло» – «базова» якісна хлібина із білої пшеничної муки; якщо вона випікалася двічі (можливо, варилася, а потім запікалася) – називалася «сімнелъ», очевидно вважалася найкращою випічкою; «кокет» двох типів – з такого ж борошна, як і «вастелло», але більша вагою, і з гіршого борошна; цільнозерновий хліб; цільнозерновий хліб із додаванням низькосортного борошна, яке могло бути не лише із пшениці; хліб із «загального» борошна (будь-якого, змішаного із кількох видів). Загалом, цим документом визначалися співвідношення ваги хлібини до її якості. Також наводяться і ціноутворення: до прибутку в 4 пенси слід включити ціну зерна, солі, дріжджів, деревини, свічок, просівання, плату слугам та помічникам³⁵⁵. За підрахунками дослідників, таким чином, забезпечення пекаря складало $9 \frac{3}{4}$ пенсів³⁵⁶. Механізм виконання цього законодавчого акту, подібно до того, як описано вище, зафіксовано в акті «Порушення закону»³⁵⁷: дванадцять повноважних осіб мають кожного ринкового дня визначати й оголошувати ціну найкращого хліба та відслідковувати дотримання «Азізи про хліб та пиво». Приклади таких перевірок та розуміння важливості документа бачимо на прикладі Норвіча. Так, у 1298 р. «Судові справи Норвіча» мають записи про більш, як 200 осіб, які порушили документ та сплатили штрафи у міську казну³⁵⁸.

На рівні з хлібом в англійських містах високого середньовіччя популярним є пиво (ель) – солодовий напій, характеру сусла³⁵⁹. «Азіза про хліб

Anno Dom. 1266 // The Statutes of Large from Magna Carta to the End of the Last Parliament, 1761. – London, 1763. – P. 21-22.

³⁵⁵ The Statute, intituled, Assisa Panis et Cervisiae... – P. 22.

³⁵⁶ Davis J. Baking for the common good: a reassessment of the assize of bread in Medieval England... – P. 473.

³⁵⁷ Judicium Pillorie. A Statute of the Pillory and Tumbel, and of the Assise of Bread and Ale, made Anno 51 Hen. III. Stat. 6. and A.D. 1266 // The Statutes of Large from Magna Carta to the End of the Last Parliament, 1761. – London, 1763. – P. 28-29.

³⁵⁸ The records of the City of Norwich. Vol.1... – P. 365-367.

³⁵⁹ Liber Albus... – P. lix-lxii.

та пиво» (1256 р.) регулює залежність ціни пива (елю) відносно ціни на зерно³⁶⁰. Вина до міст Англії везли, в основному, із французьких та іспанських територій. Мальвазію («грецьке вино») продавали за часів Річарда II за 16 пенсів за галон, вернаж – червоне тосканське вино – продавали за 2 шилінги, критські вина, як і вина з Провансу (Руссільйону), продавали за 1 шилінг³⁶¹.

Торгівля винами в економіці Англії високого середньовіччя відіграла таку велику роль, що іноземні купці отримали значні податкові пільги, а в 1299 р. Едуард I, в умовах складної зовнішньо- та внутрішньополітичної ситуації, сплачує за гасконців борг перед лондонцями на суму понад 1000 фунтів із королівської скарбниці³⁶².

Після захоплення Ірландії Генріхом II англійські міщани знайомляться з новим напоєм – «ірландським вином» – медовий напій, витриманий у дерев'яних бочках, що по-місцевому називається «віс-біта» (віскі)³⁶³.

Забезпечення чистою водою міста Англії доби розвиненого середньовіччя, очевидно, становило значну проблему. Вирішити її вдалося в 1300 р. тільки кільком містам: Бат, Бристоль, Вінчестер, Кентербері, Лічфілд, Лондон, Солсбері, Тівертон та іншим³⁶⁴.

Набір страв, якими могли себе потішити жителі англійських міст, яскраво описує Джон Гарландський: пекарі продають різну випічку, м'ясники – м'ясні делікатеси тощо. Вафлі, торти, пироги, печиво, сири (тверді та м'які), фрукти, рулети зі свининою, курятиною, перцем тощо знайшли своє відображення у його «Словнику»³⁶⁵. 29 рецептів м'ясних, рибних страв, випічки, тушкувань та

³⁶⁰ The Statute, intituled, Assisa Panis et Cervisiae... – P. 22.

³⁶¹ Liber Albus... – P. lxiv.

³⁶² Calendar of letter-books preserved among the archives of the Corporation of the City of London at the Guildhall. – Letter-book C, circa A.D. 1291-1309 / Ed. by R. R. Sharpe. – London, 1903. – Vol. 3. – P. 44-50.

³⁶³ The Cambridge world history of food / Ed. by K. F. Kiple and K. C. Ornelas. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – Vol. 1. – P. 656.

³⁶⁴ Lee J.S. Piped water supplies managed by civic bodies in medieval English towns // Urban History. – Vol. 4, Is. 03. – 2014. – P. 389-393.

³⁶⁵ A Dictionarius of John de Garlande// A volume of vocabularies... – P. 121-138.

супів наводить трактат «Як готувати їжу та вино з прянощами», що є найдавнішою, серед збережених, кулінарних книг західноєвропейського середньовіччя³⁶⁶.

У період середньовіччя особливого статусу набули приправи та прянощі. Перець був на рівні грошей. У «Сатири на людей із Стоктона» вводиться зворот «і не коштував і 20 перцевих насінин»³⁶⁷. Панівні класи середньовіччя виявляють якийсь дивовижний потяг до особливо гострих страв. Що шляхетніший дім, то більше в ньому споживають прянощів³⁶⁸. Фабліо про «Рай на Землі» описує, що «В Кокані дерево видно з висока // І гарне, і миле для ока: // З імбиру й калгану у нього коріння, // І пагони – валеріани сплетіння. // А крона у дерева – вся у цвіту, // І стовбур – солодка кориця. // Плоди – то гвоздика у добрім смаку. // І перцю запас, такий лиш присниться.»³⁶⁹. Далі згадуються і запечені гуси із часником, і тушковані жайвори в кориці й гвоздиці³⁷⁰.

Розглянемо «соціальні коди», що відкривають нам особливості харчування англійських міщан XI-XIII ст.

У системі харчування англійських міщан розвинутого середньовіччя втілена соціальна ієрархія. Не всі продукти могли однаково бути доступними для всього населення.

Візьмемо для прикладу споживання пташиного м'яса. Так, за дослідженням археолога Д. Серджінтсона, курятину споживали всі верстви населення середньовічної Англії. Однак тільки найзаможніші могли дозволити

³⁶⁶ Two Anglo-Norman Culinary Collection... – P. 862-866.

³⁶⁷ Satire on the men of Stockton // Anecdota literaria... / Ed. by T. Wright. – London, 1844. – P. 51.

³⁶⁸ Шивельбуш В. Смаки раю: соціальна історія прянощів, збудників та дурманів. – К. Критика, 2007. – С. 50.

³⁶⁹ Країна Кокань // Англійські фабліо XIII ст... – С. 20.

³⁷⁰ Там само. – С. 22.

їсти дичину, молодих курей і каплунів³⁷¹. Та й у дієті проявляється соціальна конкуренція: краща риба та м'ясо – для багатих, так само і вино. Натомість біднішим м'ясні чи рибні страви були за розкіш, а вина замінювали елем³⁷². То й не дарма, у фаблію «Країна Кокань» утопічно вся їжа доступна «малим і старим, покірним, сміливим, шляхетним і злим»³⁷³.

Мало того, харчування було і способом протиставлення цілих народів, а не тільки прошарків населення. Так, опис Лондона Вільяма Фіц-Стефена галлів асоціює з винами, сабеїв – з ладаном³⁷⁴. Англomовна сатира XIII ст. про характер різних народів описує, що «рід фландрійський поїсти і попоти овес охочі; рід нормандський слабкими травами харчується, – оманливий, вітряний, брехливий, зніжений, заздрисний...»³⁷⁵. Син англійського короля Генріха II Плантагенета відмовлявся пити вино, бо то напій з континенту³⁷⁶.

Традиційно опис міста (зокрема, Лондона) включає в себе захоплення автора (чи то Джона Гарландського, чи то Вільяма Фіц-Стефена) метушливими вуличками, де торгівці продають продукти харчування із вікон будинків, прилавків, та таверн, де «щодня, залежно від часу року, можна знайти терті, жарені, варені страви, велику та малу рибу, грубе м'ясо для бідних та більш вишукане для багатих, дичину і різних птахів. Якщо до когось неочікувано прийдуть стомлені друзі, які повернулися із подорожі, то голодним не потрібно чекати, поки їжу придбають та приготують. Ставили блюда на стіл, подавали ємні чаші, а тим часом на берег біжить слуга і там

³⁷¹ Serjeantson D. Birds: Food and a Mark of Status // Food in medieval England: diet and nutrition/ Ed. by C. M. Woolgar, D. Serjeantson, T. Waldron. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2006. – P. 147.

³⁷² Woolgar C. M. Group Diets in Late Medieval England // Food in medieval England: diet and nutrition/ Ed. by C. M. Woolgar, D. Serjeantson, T. Waldron. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2006. – P. 196.

³⁷³ Країна Кокань // Англійські фаблію XIII ст... – С. 18-19.

³⁷⁴ De Situ Nobilissimae Civitatis Londoniae... – P. 7.

³⁷⁵ Characteristics of different nations // Reliquiae antiquae/ Ed. by T. Wright and J.O. Halliwell-Phillipps. – 1845. – Vol. I. – P. 5.

³⁷⁶ Gualteri Mapes: De Nugis Curialium Distinctiones Quinque / Ed. by T. Wright. – Oxford: Camden Society, 1850. – P. 197.

швидко готують все замовлене. Яка б кількість воїнів на прийшла в місто, або не збиралася йти з міста у будь-який час дня і ночі, будь-хто не залишається голодним, якщо їм (міщанам) це подобається, вони приходять в таверну, і кожен відпочиває за бажанням»³⁷⁷. Згадаймо, і Рай країни Кокань, де жайвори і гуси залітають до рота самі³⁷⁸. Цей міський феномен Англії XI-XIII ст. отримав назву – «швидка їжа» (англ. fast-food), застосований та досліджений вперше М. Карлін³⁷⁹.

Іншу обставину, яку досліджує професор М. Карлін, - це споживання їжі не вдома, що стало також особливістю міського споживання в англійських середньовічних містах. Так, в Колчестері за податковою книгою 1301 р. лише 3% міщан платили податок за кухню в своєму будинку³⁸⁰; серед 3000 жителів міста у той час було 7 пекарів та 2 кухарі³⁸¹. Натомість у Лондонському Саузворку на 2000-2100 мешканців нараховувалося 6 пекарів та 10 кухарів, при чому, за підрахунками дослідниці, 41% цієї місцевості були самотні чоловіками та жінками³⁸².

Тому не дивно, що шинкарі англійських міст розвинутого середньовіччя були людьми з хорошою репутацією. Так, судові справи містять свідків з прізвищами «ле Тавернер», «де Тавернер». Нам відомо про Роберта де Вегхама – шинкаря Кентербері – зі справи Маргарити Віберт (бл. 1280-1300 рр.)³⁸³. У справі Джона та Пернуель ле Спісерів (датована бл. 1272-1290 рр.) свідками є Джон та Пернуель ле Тавернери³⁸⁴. Проте траплялися і життєві труднощі, як у Симона ле Тавернера, який заборгував велику суму податків

³⁷⁷ De Situ Nobilissimae Civitatis Londoniae... – P. 6.

³⁷⁸ Країна Кокань // Англійські фаблію XIII ст... – С. 22-23.

³⁷⁹ Carlin M. Fast Food and Urban Living Standards in Medieval England // Food and eating in medieval Europe/ Ed. by M. Carlin, J. T. Rosenthal. – London; Rio Grande, Ohio: Hambledon Press, 1998. – P. 27.

³⁸⁰ Ibid. – P. 42.

³⁸¹ Carlin M. Fast Food and Urban Living Standards in Medieval England... – P. 50.

³⁸² Ibid. – P. 51.

³⁸³ TNA. – Ancient Petitions. – SC. – № 8/15/17515.

³⁸⁴ Ibid. – № 63/3150.

(справа 1291-1302 pp.)³⁸⁵. Очевидно, що плата за подібну діяльність, була значною. Так, Джон де Брілонд в 1274 р. звертається до короля, щоб той повернув стягнутий судом податок, оскільки його вважали шинкарем, але насправді позивач лише дрібний торгівець³⁸⁶.

Харчування набуло комерційного інтересу. Їжа – спосіб заробити. Джон Гарландський описує не просто крамниці лондонських торговців, він говорить, що ті пиріжки, які продають на вулицях, часто замащені (*frequenter inmundis*), а м'ясники продають інколи м'ясо, заражене проказою (*aliquando lepra percussas*)³⁸⁷.

Ці свідчення наративу підтверджуються при дослідженні документальних джерел. «Судові справи Норвіча» під 1288 р. зафіксували порушення Джона Геггарда, який купив мертву корову та продавав її як свіжину³⁸⁸, а Джон Джейнн – вівцю з такою ж метою³⁸⁹. Адама Тіффані влада Норвіча оштрафувала на 6 шилінгів за те, що той підігрівав м'ясо, рибу та випічку на другий та третій день, і продавав як свіжі³⁹⁰.

Нарешті, створюється міський міф про «харчовий рай» – Країну Кокань. Походження назви цієї місцевості пов'язують зі словом «кухня» (*cuisine*), давньоанглійське *Сокаугне* (або *Соскайне*) є співзвучним з «cook» – готувати їжу. Хоча проблема раціону і займає одне із головних місць у фабліо, зрештою не є єдиною. За Ж. Ле Гоффом таке трактування етимології назви країни не зовсім вірне³⁹¹. Якби там не було, саме тут «Розливи річок там, і мчить бистрина // З олій, молока, і медів, і вина...»³⁹².

³⁸⁵ TNA. – Ancient Petitions. – SC. – № 8/190/9484.

³⁸⁶ Ibid. – № 8/200/9484.

³⁸⁷ A Dictionarius of John de Garlande // A volume of vocabularies... – P. 126.

³⁸⁸ The records of the City of Norwich. Vol.1... – P. 360.

³⁸⁹ Ibid. – P. 362.

³⁹⁰ Ibid. – P. 367.

³⁹¹ Ле Гофф Ж. Какань // Ле Гофф Ж. Герои и чудеса Средних веков. – М.: Текст, 2011. – С. 110.

³⁹² Країна Кокань // Англійські фабліо XIII ст... – С.16-17.

Однак ми наголосимо на міському походженні «Країни Кокань». Різноманіття страв, приправ було відоме тільки у місті: подібні розповіді, де страви вже приготовані, тільки купи їх – та їж, зустрічаються в описах міст XI-XII ст., про які ми вже згадували. Тут і критика інших верств населення – аристократів, кліриків, селян. Але не міщан: ніяких негараздів у містах нема. Місто виховало людину, інтелектуальний розвиток якої передбачав знання усіх елементів розповіді зазначеного фаблію – християнського опису Раю, харчування, коштовностей, лікарських засобів, квітів, а готичний собор – частина міського простору. Подібним чином описується Рай й в іншому середньоанглійському фаблію «Про Лиса й Вовка»: «Блаженство тут Раю, будь певен, знайдеш, // Я зміг сюди втрапить, то зможеш і ти. // Проблем і турбот в ямі важко знайти. // Тут їжа, добірні є трунки, // Блаженство без праці для шлунку. // Тут голоду більше нема, // Тут все є і, зваж, задарма. // Усього добра понад міру...»³⁹³.

Таким чином, міський простір створює нові уявлення про систему харчування, місце і роль їжі набувають нового змісту. Харчування було соціально ієрархізованим. Описи англійських міст XI-XIII ст. включають нове явище: «швидку їжу». Раціон набуває в міському просторі комерційного інтересу. Середньовічна уява витворила цілий соціальний міф-утопію, який пов'язаний з харчуванням, про країну Кокань, що датується серединою XIII ст. і написаний народною англійською мовою.

2.3. Соціальні коди одягу

Одяг має особливі соціальні функції. Перш за все, це захист тіла від зовнішніх факторів (холоду або спеки, механічних ушкоджень тощо). Іншими словами вбрання є «соціальною шкірою» людини, нерозривно пов'язане з тілесністю як такою. Отож, слід визначити, як ставились до тіла в містах Англії розвиненого середньовіччя, щоб з'ясувати, які функції у цьому середовищі виконує костюм.

³⁹³ Про Лиса та Вовка // Англійські фаблію XIII ст... – С. 90-91.

Церква осмислювала тіло в середні віки парадоксально. Християнське розуміння людини базувалось в однаковій мірі на двох ідеях: ідеї первородного гріха, який в середньовіччі трансформувався в гріх сексуальний, та ідеї втілення Христа заради спасіння людини від гріхів. У повсякденному житті тіло приборкувалося ворожою йому офіційною християнською ідеологією, але намагалось не скорятися³⁹⁴. Можемо прослідкувати такі тенденції і на англійських матеріалах XI-XIII ст. Звернемося до вітражів, що були не тільки окрасою собору, але і показували прихожанам сцени з Біблії, здійснювали, поміж іншого, формування поглядів, як щодо тіла, так і естетики одягу. Так, вітраж першої третини XIII ст. з Лінкольнського собору (північно-західний трансепт, кліристорій, частина масверку)³⁹⁵ має зображення Адама, який копає, та Єви, котра пряде, між ними стоїть Господь. Перші дві фігури зображені напівоголеними, «перший чоловік» з відкритими плечами та нижніми частинами ніг, тіло ж прикрите шматком хутра, а «перша жінка» оголена до поясу, нижче – так само хутро. Бог же увібраний від шиї до п'ят в туніку з тканини, поверх якої накинутий плащ. Адам, який копає, з вітражу Кентерберійського собору (друга половина XII ст., західне вікно нефу, головна панель) взагалі ледь прикритий шкірою, очевидно, вівці³⁹⁶. Лише з прикритим пахом зображений чорт на вітражі того ж Лінкольнського собору (кінець XIII ст., головна панель північного вікна нефу)³⁹⁷. Натомість ангели з вітражів високого середньовіччя зображені одягненими³⁹⁸. Таким чином, тут є спроба показати тіло як гріховну субстанцію, оголеність є неприпустимою, одяг має «присмирити» тіло.

Англійські науковці розвиненого середньовіччя – типові представники міської культури – у своїх трактатах також звертаються до природи людської

³⁹⁴ Ле Гофф Ж., Трюон Н. История тела в средние века. – М.: Текст, 2008. – С. 31.

³⁹⁵ CVMA. – № 001965.

³⁹⁶ CVMA. – № 006864.

³⁹⁷ CVMA. – № 00200

³⁹⁸ CVMA. – № 017745; CVMA. – № 007115; CVMA. – № 007127.

тілесності. Наприклад, розуміння тіла в «Анатомії» Річардом Англійським³⁹⁹ визначається, що воно сполучене із душею. Тобто, зовнішність відображає внутрішній стан, і навпаки.

Оголене тіло в міських фаблію та переказах, про які «говорять люди», із хронік змальоване по-іншому, ніж в церковній ідеології. Так, без сорому та особливого наголосу у «Країні Кокань» «голі дівки», із білою шкірою⁴⁰⁰, «збуджені монахи»⁴⁰¹ і т. д. Та й Вілекін з «Пані Сіріц» «гарний під одягом»⁴⁰². В одній із розповідей з «Хроніки» Роджера Ховеденського, до якої ми ще детально звернемося нижче, риболов, який купався, голий виходить на берег, і, «щоб зігрітися», біжить за «повією», що випадково опинилася у тому ж місці⁴⁰³. Такі «непристойності» за нормами міської середньовічної моралі, вочевидь, є нормальними, природними, їх не висміюють, на них не акцентують увагу. Такі феномени еротичності у середньовічній міській культурі потребують подальшого аналізу й окремого дослідження. Ми їх торкнулися лише в контексті соціальних функцій одягу.

Особливості строю також коригувалися і з природно-кліматичними умовами. Період розвиненого середньовіччя позначився потеплінням клімату, настав «середньовічний кліматичний оптимум»⁴⁰⁴. Це зумовило «полегшення» костюму, розмаїття у виборі тканин, вони стають тоншими та вишуканими.

³⁹⁹ Anatomia Ricardi Anglici (c. a. 1242-1252): ad fidem codicis ms. n. 1634 in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservati/ Ed. by R. R. von Töply. – Vindobonae: Sumptibus Josephi Šafář, 1902. – P. 1.

⁴⁰⁰ Країна Кокань // Англійські фаблію XIII ст... – С. 24-27.

⁴⁰¹ Там само. – С. 24-29.

⁴⁰² Пані Сіріц // Англійські фаблію XIII ст... – С. 34.

⁴⁰³ The annals of Roger de Hoveden. Comprising the history of England and of other countries of Europe from A.D. 732 to A.D. 1201 / Ed. by H. T. Riley. – In 2 vols. – Vol. II. A.D. 1181 to A.D.1201. – London, H.G. Bohn, 1853. – P. 236.

⁴⁰⁴ Pfister C., Luterbacher J., Schwarz-Zanetti G., Wegmann M. Winter air temperature variations in western Europe during the Early and High Middle Ages (AD 750-1300) // The Holocene. – 1998. – №8. – P. 535.

Погодні варіації та впливи на одяг можна простежити за мініатюрою в рукописі Слоун 2435⁴⁰⁵. Ініціал «P» розділений на чотири сектори, в кожному зображеного чоловіка, одягненого «по погоді»: один із них у синій коті, інший – у безрукавному сюрко, третій – у оранжевій коті із синім плащем-накидкою, останній – в довгому коричневому плащі із довгим рукавом та капюшоном; перша та третя фігури підперезані поясом, ката – нижче колін; всі мають взуття із видовженим носком.

Набір одягу розглянемо на прикладі науковця. Так, магістр Джон Гарландський у своєму «Словнику» повідомляє, що має туніку, сюрко, мантію, каптур на плечі, каптур, накривало, комзол, широкі штани, речі зі смугастої тканини, сорочку, штани, дублет, капот, безрукавну туніку, церемоніальний халат, військовий плащ⁴⁰⁶. Окрім цього англійський вчений розповідає про пояси, ремені, гаманці, рукавиці із різного хутра, кілька видів капелюхів, пальта, плащі, різноманітні тканини, прикраси-брошки та застібки⁴⁰⁷. Тобто, речей у гардеробі жителів міста Англії доби розвинутого середньовіччя – значна кількість, можлива варіативність строю.

Однак писемні джерела нічого не говорять про нижній, натільний, шар одягу. Проте він помітний на мініатюрах із «селянського життя»: чоловіки, одягнуті у короткі бре – шматок лляної тканини, що закріплювався на поясі та обмотувався навколо ніг⁴⁰⁸. Уникання згадок про такий одяг, який носять селяни під час сільськогосподарських робіт, очевидно свідчить про існування негативних асоціацій щодо нього. Також наявне табування суспільною мораллю всього, що пов'язане із статевими органами, які такий одяг призначений прикривати. Так, Джон Гарландський використовує евфемізм «чоловічий батіг» або прямо пише, що не знає, як по-науковому назвати місце у людини нижче спини⁴⁰⁹. Зрештою, зображення очевидно надмірно короткого

⁴⁰⁵ BL. – Sloane. – MS 2435. – F. 23r.

⁴⁰⁶ A Dictionarius of John de Garlande // A volume of vocabularies... – P. 133.

⁴⁰⁷ Ibid. – P. 122-126.

⁴⁰⁸ BL. – Harley. – MS 603. – F. 21r, 51v, 54v; BL. – Arundel. – MS 157. – F. 3v.

⁴⁰⁹ A Dictionarius of John de Garlande // A volume of vocabularies... – P. 121.

(вище колін) одягу є скоріше винятковим: сцени зваблення⁴¹⁰, танцюючих людей⁴¹¹, музикантів⁴¹², боротьби (розваги)⁴¹³, виконання медичних процедур⁴¹⁴.

Весь набір одягу англійських міщан високого середньовіччя можна поділити на групи за матеріалами: вбрання з тканини рослинного походження, одяжі з шерстяних та шовкових тканин, речі зі шкір, дрібні металеві деталі та інші.

Тканина, виготовлена із рослин, – це найдавніший варіант текстилю. Природній колір – коричневий – часто вибілювали та фарбували⁴¹⁵. У період високого середньовіччя в містах користувалися вертикальним ткацьким верстатом⁴¹⁶.

Вовна – найпоширеніше сукно, що використовувалося в середньовічній Англії. Вівці XI-XIII ст. були меншими та не такими породистими, як у XVIII ст., однак, завдяки особливостям клімату, випасанню та веденню господарства, була отримана особлива англійська вовна. М. Райдер, за археологічними знахідками часу середньовіччя, виділив широке коло типів волокон за знахідками в Лондоні⁴¹⁷.

Виготовлення шовку в Англії розпочалося в XIII ст. Так, Джон Гарландський чи не перший, хто описав цей процес, виокремивши це

⁴¹⁰ BL. – Arundel. – MS 157. – F. 15r; Bodl L. – Bodl. – 130. – F. 68r.

⁴¹¹ Bodl L. – Auct. – D 3 2. – F. 278r.

⁴¹² BL. – Egerton. – MS 1151. – F. 47r; BL. – Arundel. – MS 157. – F. 71r.

⁴¹³ BL. – Harley. – MS 4r, 34r; Bodl L. – Douce. – MS 109r.

⁴¹⁴ BL. – Harley. – MS 5294. – F. 24r; BL. – Harley. – MS 1585. – F. 8r, 8v, 9r, 9v; BL. – Sloane. – MS 2435. – F. 15v.

⁴¹⁵ Textiles and Clothing: Medieval Finds from Excavations in London, c.1150-c.1450. – Vol. 4/ Ed. by E. Crowfoot, F. Pritchard, K. Staniland. – London: The Boydell Press, 2001. – P. 18.

⁴¹⁶ Ibid. – P. 21.

⁴¹⁷ Ryder M.L. British Medieval sheep and their wool types // Medieval Industry / Ed. by D. W. Crossley. – [London]: Council for British Archaeology, 1981. – P. 16-20; Ryder M.L. Medieval Sheep and Wool Types // Agricultural History Review. – 1984. – №32. – P. 14-28.

виробництво⁴¹⁸. Однак значного поширення ця галузь не здобула до пізнього середньовіччя⁴¹⁹.

Англійські міста XI-XIII ст. розвинули цілу систему професій, які були зайняті у виготовленні строїв, формуються професійні гільдії ткачів, валяльників, фарбувальників, чесальників, капелюшників, шевців, кожум'яків, дубильників, майстрів поясів, брошок, обробки хутра та інших.

Найперша хартія лондонських ткачів була надана Генріхом I. До неї звертається інша хартія, надана Генріхом II між 1162 р. та 1171 р.⁴²⁰. За право цієї гільдії вони сплачували дві марки золотом щорічно⁴²¹. Ткачам та валяльникам Вінчестера заборонялося працювати за межами міста. Якщо ж вони продали тканину купцю з іншого міста, у такого купця конфісковували куплений товар, а майстер – штрафувався⁴²². Подібні розпорядження діяли в Мальборо, Оксфорді, Беверлі та інших містах⁴²³.

Валяльники та фарбувальники, якщо вірити «Словнику» Джона Гарландського, мали погану репутацію. Здобули вони її тому, що під час роботи вони працюють оголені, поводять себе непристойно⁴²⁴. Однак, зазначає вчений, є жінки, які хочуть були забезпеченими, і тому погоджуються одружуватись із чоловіками цих професій⁴²⁵. Хартії та гранти на роботу в містах представники цих професій отримували індивідуально⁴²⁶.

Правила роботи капелюшників у Лондоні в 1270 р. встановив охоронець міста Г'ю Фітц-Ото. Капелюхи слід виготовляти із вовни сірого, чорного або білого кольору; забороняється фарбувати у чорний колір старі головні убори,

⁴¹⁸ A Dictionarius of John de Garlande // A volume of vocabularies... – P. 134-135.

⁴¹⁹ Trigg S. «Ye louely ladyes with youre longe fynGRES»: the silkwomen of medieval London// Studia Anglica Posnaniensia. – 2002. – Vol. 38. – P. 469.

⁴²⁰ Liber Custumarum... – P. lx, P. 33-34.

⁴²¹ Ibidum.

⁴²² Ibid. – P. lxi.

⁴²³ Ibid. – P. lxii.

⁴²⁴ A Dictionarius of John de Garlande // A volume of vocabularies... – P. 131.

⁴²⁵ Ibidum.

⁴²⁶ Liber Custumarum... – P. lxxviii.

бо «трапляється, що вони продають їх як нові», так само не слід перефарбовувати у цей колір сірі та білі, тому що «від намокання під дощем вони втрачають своє забарвлення»⁴²⁷.

«Азізами про тканину» кінця XII–XIII ст. королівська влада намагалася врегулювати та стандартизувати розміри полотн, що продаються. Так, перший з цих документів датований 1197 р., де встановлена ширина сукна в два лікті, продаж готової продукції можна здійснювати виключно у містах⁴²⁸. Згодом, між 1269-1271 рр., видано нову постанову, яка передбачала розмір матерії 26 ярдів на 6 чвертей⁴²⁹. Механізм виконання законодавчого акта, очевидно, такий самий, як і «Азізи про хліб та пиво». Таку, наприклад, постанову ми бачимо в Егрмонті в 1202 р., де за роботою ткачів та фарбувальників мають наглядати дванадцять міщан⁴³⁰. Разом з тим, в 1201 р., як пише Річард Ховеден, королівська комісія на чолі з Г'ю Бардольфом відвідала ярмарок Святого Ботольфа з перевіркою, чи виконується розпорядженням короля⁴³¹.

Одяг в англійському суспільстві високого середньовіччя змінювався під «віянням моди»: історичні обставини Нормандського завоювання, зміни еліт, ріст міст із широким виробництвом, активною торгівлею змінюють і костюм.

Едмер Кентерберійський викладає свої занепокоєння «ною модою» у «Житті Св. Ансельма». Запис під 1094 р. оповідає, що юнаки стали схожими на дівчат: почали носити довге волосся. Така «нова мода» навіть змусила звертатися до короля та вводити спеціальний закон⁴³². Очевидно, що ці

⁴²⁷ Liber Custumarum... – P. 101-102.

⁴²⁸ The annals of Roger de Hoveden. Comprising the history of England and of other countries of Europe from A.D. 732 to A.D. 1201 / Ed. by H. T. Riley. – In 2 vols. – Vol. II. A.D. 1181 to A.D.1201. – London, H.G. Bohn, 1853. – P. 410.

⁴²⁹ Chorley G. P. H. The English Assize of Cloth. A Note // Historical Research. – 1986. – Vol. 59, Is. 129. – P. 125.

⁴³⁰ British Borough Charters, 1042-1216 / Ed. by A. Ballard... – P. 160.

⁴³¹ The annals of Roger de Hoveden, Vol. II. ... – P. 530.

⁴³² Eadmeri Historia Novorum in Anglia, et Opuscula Duo De Vita Sancti Anselmi et Quibusdam Miraculis ejus / Ed. by Martin Ruke, M. A. – London, 1884. – P. 48.

«віяння» були привезені із французьких теренів⁴³³. Чи не перше свідчення про подібні зміни в естетичних уявленнях знаті ми знаходимо в бургундського хроніста Рауля Глабера, який дивується костюмам та манерам Оверні та Аквітанії, що прийшли території його проживання, після одруження короля Роберта з королевою Констанцою, яка була з тих областей: довге волосся на голові, ретельно вибрите обличчя чоловіків обурюють монаха⁴³⁴. Про поширення цих тенденцій серед англійської знаті оповідають Вільям Мальмсберійський⁴³⁵ та Ордерік Вітарій⁴³⁶. «Нова» естетика одягу, природньо, була підхоплена міським виробництвом, а тенденції нового строю та вигляду – міщанами. Так, «Біблія Аукторій» (Вінчестер, бл. 1180 р.) в ініціалах зображує людей у вузьких, добре підшитими по фігурі, туніках⁴³⁷, як і повсюди в інших рукописах XII-XIII ст. із зображеннями світського характеру, натомість у рукописах XI ст. ми бачимо значну кількість складок одягу, силует тіла проглядається умовно⁴³⁸. У такому ж стилі працює Матвій Паризький, зображуючи релігійних діячів, натомість королівські особи, попри розкішні великі довгі плащі, що ніби прикривають силует, одягнені в туніки, підперезані по фігурі поясом, з коротким волоссям та виголені⁴³⁹. Розглянемо також варіанти строїв з рукопису, створеного між 1290 та 1310 рр., в якому чітко простежується тенденції до розрізнення релігійних та світських фігур. Перші мають довгий плащ, що майже повністю їх закриває, кількість складок

⁴³³ Platelle H. Le problem du scandale: les nouvelle modes masculines aux XIe et XIIe siecles // *Revue belge de philologie et d'histoire*. – 1975. - №53. – P. 1071; Waugh C. F. «Well-Cut through the Body»: Fitted Clothing in XII century Europe // *Dress*. – 1990. – Vol. 26. – P. 3.

⁴³⁴ Rodulf Glaber, *Historium and Vita Willelmi* / Ed. by J. France. – Oxford: Claredon Press, 1989. – P. 166-169.

⁴³⁵ William of Malmesbury's *Chronicle of the Kings of England: From the Earliest Period to the Reign of King Stephen*/ Transl. by J. A. Gies, D.C.L. – London: H.G. Bohn, 1847. – P. 337-338.

⁴³⁶ Ordericus Vitalis. *The ecclesiastical history of England and Normandy*/ Transl. by T. Forester. In 4 vols. – Vol. IV. – London: Bohn, 1856. – P. 188-189.

⁴³⁷ Bodl L. – Auctorium. – E inf 1. – F. 264v, 281r, 304.

⁴³⁸ BL. – Harley. – MS 603; Bodl L. – Junius. – MS 11.

⁴³⁹ BL. – Royal. – MS 14 C VII. – Fol. 6r, 8v, 9r, 124v, 126r, 138v.

та сукна, що їх утворює, здається, може обмотати фігуру кілька разів; цей плащ «підбитий» знизу хутром або іншою тканиною, іншого кольору. Натомість інші фігури людей одягнені в туніки, довжиною трохи нижче колін. Можливо, відбулося повернення моди на бороди: всі релігійні авторитети зображені з ними, а Адам та фігури із мініатюри Трійці – з відпущеним довгим волоссям, дійсно таким же, як і у жіночих фігур на інших мініатюрах рукопису⁴⁴⁰.

Костюми, перш за все, диференціювалися за статевою ознакою. Роджер Ховеден наводить лист єпископа Ковентрі Г'ю де Нунанта про єпископа Елі та королівського канцлера Вільяма. Окрім опису певної суспільної ситуації в країні, наводить такий випадок, про який ми вже згадували вище. Сталося так, що в Довері, бажаючи покинути місто непоміченим, ця поважна людина переодягнулася жінкою легкої поведінки, вийшовши за стіни міста до моря, чекаючи на човен. Це обурює автора повідомлення: чоловік став жінкою. Для нього – це ніби зміна світобудови: священник став блудницею, єпископ – блазнем. Мало того, його поведінка була наскільки жіночною та природньою, що рибалка, який після плавання у морі, очевидно, захотів зігрітись в обіймах цієї «жінки»⁴⁴¹. Цей випадок є показовим у тому аспекті, що в суспільстві є чітка асоціативність певного одягу як чоловічого, а іншого – як жіночого. Справа в тому, що за документами чи візуальними джерелами таку відмінність важко простежити. Скоріше від здивування, що «деякі чоловіки захопили справу жінок», Джон Гарландський наводить перелік жіночого одягу: мантилья, намітка та хустка⁴⁴². Як свідчать мініатюри, про які ми вже зазначали вище, чоловіки могли носити коротшу туніку, довжиною по коліна, що зумовило входження до їхнього гардеробу лосин. Як бачимо, статева диференціація одягу в англійських містах високого середньовіччя проявилася лише в головних уборах, зачісках.

⁴⁴⁰ BM. – MS 0034. – F. 1r, 3v, 5r, 24r, 97v, 99v, 121v, 144r, 172v, 188r, 197r, 205r, 208r, 228v, 279r.

⁴⁴¹ The annals of Roger de Hoveden, Vol. II. ... – P. 236.

⁴⁴² A Dictionarius of John de Garlande // A volume of vocabularies... – P. 129.

Одяг англійських міщан XI-XIII ст. не мав і вікових обмежень: всі діти одягалися так само, як і дорослі, крім грудних немовлят, яких ретельно загортали в пелюшки⁴⁴³.

В добу високого середньовіччя в містах Англії виявилася ще одна особливість в одязі: диференціація строїв базувалася на соціальній приналежності людини. Одяг був ознакою становища або стану. Вид і обсяг тканини, забарвлення, різноманітність мережива та аксесуарів, кількість деталей костюму – все свідчило про становище особистості всередині певної групи і про місце цієї групи в суспільстві⁴⁴⁴. Одягатися багатшим, ніж прийнято в даній соціальній категорії, вважалося проявом гордості або ознакою занепаду. Звернемося до іконографічного відображення сну Генріха I, коли до нього приходять по черзі різні соціальні стани, з «Хроніки» Джона Вустерського⁴⁴⁵. Маємо чотири сюжети. На першому – селяни – із реманентом, у простих туніках; на другому – рицарі – зі шитами, мечами, у кольчугах та шоломах; на третьому – єпископи, представники релігійних орденів – із палицями, у сутанах, беретях; нарешті, на четвертому – морська подорож короля з придворними – увагу привертає керманіч човна, одягнений у шапку та туніку, схожу із першого сюжету, однак із обшитим коміром, оздоблену. Як бачимо, в суспільну ієрархію трьох станів (ті, що працюють, воюють та моляться), яка проявлена у цій візуалізації сну Генріха I, міщани не увійшли⁴⁴⁶. Відмічаємо лише образ стернового човна. Дійсно, корабельна майстерня в Англії XI-XIII ст. – це міське ремесло. Одяг цієї людини, з одного боку,

⁴⁴³ BL. – Arundel. – MS 157. – F. 4v; BL. – Royal. – MS 1 D X. – F. 3; BL. – Harley. – MS 3487. – F. 121v; BL. – Lansdowne. – MS 420. – F. 7v; BM. – MS 0034. – F. 99v; Bodl L. – Ashmole. – MS 753. – F. 21; Bodl L. – Junius. – MS 11. – P. 21; Dombibliothek Hildesheim. – St. Alban's Psalter. – P. 342.

⁴⁴⁴ Textiles and Clothing: Medieval Finds from Excavations in London, c.1150-c.1450 – Vol. 4/ Ed. by E. Crowfoot, F. Pritchard, K. Staniland. - London: The Boydell Press, 2001. – P. 15.

⁴⁴⁵ CC. – MS 157. – P. 382-383.

⁴⁴⁶ Карліна О. Три суспільні стани і проблема міста в середні віки// Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія історія. – 2011. – Вип. 106. – С. 29-32.

максимально простий, приталений, розширений внизу для зручності при роботі, подібно до сільського. Однак оздоблення, головний убір, який можна порівняти із подібним капелюхом на цих же мініатюрах у короля, говорить про заможність цієї верстви. Практичність як особливість одягу міських майстрів в Англії доби високого середньовіччя бачимо і на інших мініатюрах, які зображують процеси – вже названі огляду пацієнта, медичних процедур, а також пекаря⁴⁴⁷, коваля⁴⁴⁸ тощо.

Доповнений міський одяг англійців розвинутого середньовіччя і значною кількістю прикрас, виготовлених майстрами-ювелірами. Наявність значної кількості золота, срібла та дорогоцінного каміння, з яких виготовлялися аксесуари, демонструють функцію міст як центрів концентрації державних багатства та центрів торгівлі. Прикладом можуть слугувати перстні із збірки Музею Вікторії та Альберта з інкрустованими голубим та фіолетовим сапфірами⁴⁴⁹, гранатом⁴⁵⁰. Інший зразок окрім вовчого зуба містить напис «Buro Berto Berneto Consum[m]atum E[st]» – заклинання проти зубного болю та шторму, що свідчить про приналежність цієї дорогоцінності купцю-мореплавцю⁴⁵¹. Фібула-застібка – інший тип прикрас. Так, одна з них містить напис «Я тут на місці друга», що, певно, має оберігати власника⁴⁵², або стилізований «язичок» іншої у формі меча та написом «Щоб ніхто не зняв»⁴⁵³. На замовлення можна було на каблучку вмістити цілий вірш, найчастіше – це були зізнання у коханні⁴⁵⁴.

Зростання нового суспільного стану в Англії доби високого середньовіччя викликало занепокоєння аристократії та короля, що виявилось через видання

⁴⁴⁷ BL. – Harley. – MS 3487. – F. 161r.

⁴⁴⁸ Bodl L. – Douce. – MS 88. – F. 51r.

⁴⁴⁹ V&AM. – № M.7 – 1929.

⁴⁵⁰ V&AM. – № M. 288-1962.

⁴⁵¹ V&AM. – № 816-1902.

⁴⁵² V&AM. – № M.49-1975. «IESTI:CI:ENLIV:DAMI»

⁴⁵³ V&AM. – № M.43-1975. «Non Detur Petenti»

⁴⁵⁴ V&AM. – № M. 184-1975. «+WEL:WERE:HIM:YAT:WISTE:TO:WHOM:HE:MIGTE:TRISTE».

указів та приписів, що стосувалися регламентації кольорів, якості тканин та вимірів усіх параметрів: те, що личило королю – не личило звичайному мешканцю міста. Починаючи з XII ст. ці градації стають надзвичайно помітними. Наприклад, Статути короля Генріха II, прийняті на Геддінгдонському соборі (1188 р.) забороняють «після найближчої Пасхи» носити одяг «з білок або соболів та тканин пурпурового кольору»⁴⁵⁵. В XII-XIII ст. такими правовими нормами стали названі азизи. Іншим прикладом може слугувати «Бріттон» – звід норм XIII ст., де так само врегульовуються співвідношення ціни та якості товарів⁴⁵⁶. Однак, слід відзначити, що перші «закони проти розкоші» датуються часом правління Едуарда III (XIV ст.). Ми ж лише простежили деякі передумови утвердження такого року актів. В час розвиненого середньовіччя такого роду заборони скоріше схожі на законодавче закріплення унормованості праці, розмірів, цін по всій країні, на міжнародному ринку для підвищення централізації держави та пожвавлення економіки, торгівлі.

Костюм англійських міщан доби розвиненого середньовіччя був особливим культурним кодом, який був зрозумілий сучасникам наскільки, що вони уникають його опису. Тому у середньоанглійських фабліо відсутні або максимально стислі описи зовнішності героїв, їхнього одягу тощо. Наголошується тільки на ключових рисах. Так, Вілекін, герой фабліо «Пані Сіріц», чепурно одягнений⁴⁵⁷. Натомість Марджері, його кохана, взагалі не має опису. Сама пані Сіріц описується тільки тоді, як перевдягається у «нешасну стару»⁴⁵⁸. Одяг у цьому фабліо виступає як винагорода, він так само цінний, як і гроші, худоба, будинок тощо⁴⁵⁹. Головними же рисами опису вбрання людей

⁴⁵⁵ Статути короля Генриха II, принятые на Геддингтонском соборе // Матузова В. И. Английские средневековые источники IX-XIII вв. – М.: Наука, 1979. – С. 54.

⁴⁵⁶ Baldwin F. Sumptuary Legislation and Personal Regulation in England. – Baltimore, 1926. – P.7.

⁴⁵⁷ Пані Сіріц // Англійські фабліо XIII ст... – С. 34.

⁴⁵⁸ Там само. – С.62.

⁴⁵⁹ Там само. – С.52.

в «Країні Кокань» є відсутність паразитів⁴⁶⁰, за строем виокремлюються монахи⁴⁶¹, відомі розкішні тканини, шовк⁴⁶².

Таким чином, природне потепління збільшує розмаїття продукції, що можна застосовувати у виготовленні одягу, а ідеологічна підтримка – костюм має приховувати/підкреслити тіло – спонукає до пошуку «правильного» силуету. Слід відзначити, що саме міський простір став середовищем, де ці фактори мали особливий розвиток. Формуються професійні угруповання, що зайняті у виготовленні костюмів, взуття, аксесуарів. Так в XI-XIII ст. в Англії сформувалися умови для розвитку нового явища – «моди».

Як можемо простежити, матеріальний побут англійських міських жителів високого середньовіччя відображає у собі загальні риси ментальності середніх віків. Головними факторами, які позначалися на світ речей були природні (клімат, природні ресурси, географічні особливості та інші) й соціальні (традиції, норми релігійного середовища, королівсько-адміністративний вплив тощо). Разом з тим, ми визначили певні особливості.

У виготовленні речей, раціону, одягу англійські міщани доби розвинутого середньовіччя орієнтувалися на аристократичне середовище, яке було головним замовником продукції, стимулювало до покращення та розвитку виробництва через законодавчі акти. Значний вплив релігійного середовища зумовив розвиток науки та культури, заклав основи міської моралі.

Життя англійського бюргерства високого середньовіччя зосереджувалося навколо дому. Їхній будинок поєднував у собі як приватний, так і публічний простір (холи та крамниці поруч з приватними кімнатами). Подібні обставини ми бачимо і на рівні харчування (загальноприйнята дієта з протиставленням власних вподобань), одягу (норми моралі з протиставлення природи власного тіла).

⁴⁶⁰ Країна Кокань // Англійські фаблію XIII ст... – С. 16.

⁴⁶¹ Там само. – С. 18.

⁴⁶² Там само. – С. 26.

У спорудженні будинку в містах Англії розвинутого середньовіччя, приготування страв, виготовленні одягу кожен майстер спирався, перш за все, на власний досвід та практику, отриману від майстра-наставника.

Англійці високого середньовіччя в містах не жили в повному смороді чи бруді: в повсякденному житті кожен дбав про середовище, що його оточує, санітарію власного будинку, гігієну побуту.

В період XI-XIII ст. в Англії з розвитком міст створюються корпорації людей, зайнятих у будівництві, виготовленні одягу, приготуванні та продажу їжі, виробленні книг. Починається процес комерціалізації справи, виникає бажання отримання прибутку нечесним шляхом, що веде до врегулювання сфер повсякденного побуту міською владою та королівською адміністрацією.

Внутрішнє оздоблення, хатнє начиння будинків, одяг, предмети, які використовували бюргери Англії XI-XIII ст. свідчать про прагнення до комфорту та прояви індивідуальності.

РОЗДІЛ 3. ХРОНОТОП ПОВСЯКДЕННЯ АНГЛІЙСЬКИХ МІСТ XI-XIII СТ.

Основою та серцевиною культурно-творчої діяльності середньовічного міста є нове сприйняття часу і простору, що реалізоване у способі життя. З'ясування особливостей сприйняття цих категорій людьми XI-XIII ст. в англійському урбаністичному середовищі дає змогу зрозуміти влаштування повсякденності як в ментальному, так і організаційно-матеріальному відношенні.

Хронотоп⁴⁶³ повсякденності наповнений подіями, речами та учасниками подій. У повсякденному житті середньовічні люди користувалися хронологічними орієнтирами, запозиченими з різних систем. Вимірювання часу залежало від економічних та соціальних структур⁴⁶⁴. Мало знайдеться інших показників культури, які такою ж мірою характеризували б її сутність, як поняття часу. В ньому виявляється, з ним пов'язано світовідчуття епохи, поведінка людей, їхня свідомість, ритм життя, ставлення до речей⁴⁶⁵. Проблема простору для міста – це водночас проблема влади, її організаційного втілення. Це проблема має політичний та одночасно соціально-психологічний характер⁴⁶⁶.

3.1. Часові уявлення жителів міст

Людина не народжується з «почуттям часу», її часові й просторові розуміння завжди визначені тією культурою, до якої вона належить⁴⁶⁷. У середньовіччі не було точного, в сучасному розумінні, підрахунку часу. Та й саме уявлення про нього було іншим.

⁴⁶³ Часопростір або хронотоп (від грецьких слів «час» і «місце») – взаємозв'язок часових і просторових координат. Термін, запроваджений О.О. Ухтомським в контексті його фізіологічних досліджень, а потім перейшов у гуманітарну сферу, завдяки роботам М. М. Бахтіна. З істориків його активно використовував медієвіст А. Я. Гуревич.

⁴⁶⁴ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада... – С. 216.

⁴⁶⁵ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984. – С. 83.

⁴⁶⁶ Ястребицкая А. Л. Средневековая культура и город в новой исторической науке. – М.: Интерпракс, 1995. – С. 245.

⁴⁶⁷ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры... – С. 26.

Характерними ознаками організації часу в середні віки були циклічність (день-ніч, рік) та лінійність (минуле-вічність; від створення світу до кінця світу).

Лінійність часу найкраще виражена в історичних творах: весь історичний процес рухається за Божою волею, від створення світу до його кінця⁴⁶⁸. Так, Генріх Гантінгдонський у своїй «Хроніці», після загального опису Британії, до якого включені і міста, історичну частину розпочинає так: «З часів початку історії, на народи Британії було надіслано Божим гнівом п'ять нещасть; Провидіння сходять до віруючих, а Його покарання – невірним.»⁴⁶⁹ Остання біда – це нормандське завоювання, але висловлюється загальна надія на краще майбутнє.

Хоча, за Ж. Ле Гоффом, «пережитком античної епохи»⁴⁷⁰ залишається переказ про колесо Фортуни. Наприклад, у англійській поезії XIII ст.: «Разом зі світом з'явилась Пані Фортуна, // Що руку щораз може змінити, // За її згоди щастя погубити, // Вниз і вгору, як хоче крутити...»⁴⁷¹.

Разом з тим, такі звернення до Фортуни не були поширені до високого середньовіччя, і не зустрічаються в англійських джерелах⁴⁷². Так, в іконографії

⁴⁶⁸ Гьотц Г.-В. Час. Історія: Середньовіччя // Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера. – Львів: Літопис, 2004. – С. 694.

⁴⁶⁹ The Chronicle of Henry of Huntingdon Comprising the History of England, from the Invasion of Julius Cæsar to the Accession of Henry II. Also, The Acts of Stephen, King of England and Duke of Normandy / Transl. by Thomas Forester. – London: H. G. Bohn, 1853. – P. 4.

⁴⁷⁰ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – С. 201.

⁴⁷¹ But with the world comes Dame Fortune, // That either hand may change soon; // For she aye turns about her wheel, // Up and down, as many may feel. Early English and Scottish Poetry, 1250-1600 / Ed. by H. M. Fitzgibbon. – London, W. Scott, 1888. – P.7.

⁴⁷² Nelson A. H. Mechanical Wheel of Fortune, 1100-1547 // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. – 1980. – Vol. 43. – P. 227; Radding C. M. Superstition to science: Nature, Fortune, and the Passing of Medieval Ordeal // The American Historical Review. – 1979. – October. – Vol. 94. – № 4. – P. 962; Robinson D. M. The Wheel of Fortune // Classical Philology. – 1946. – October. – Vol. 41. – № 4. – P. 214.

XI-XIII ст. вони є винятковим явищем. Зокрема, таке «колесо Фортуни» містить рукопис Бодліан 188 (фоліо 120v) із Бодліанської бібліотеки в Оксфорді⁴⁷³. Це ілюстрації до трактату Х'юго де Фольєто «Книга правильних та невірних релігій»⁴⁷⁴. Інше фоліо (126v) має аналогічну будову, хоча сюжетно розповідає про колесо релігії⁴⁷⁵. На першій з означених мініатюр зображено чотирьох чоловіків, одягнених в довгу тогу з плащем, з наступними підписами (за годинниковою стрілкою): стоїть на гордині // падає з необережності, опиняється в недолі // лежить у злиднях, ганьба тому, хто не має нічого // піднімається за допомогою грошей⁴⁷⁶.

Інше подібне зображення містить Псалтир Вільяма де Брайля⁴⁷⁷. Фоліо «Колесо Фортуни» показує коло, у центрі якого Фортуна, та 24 сюжети навкруги із життя різних верств населення. Вгорі – король, праворуч та ліворуч від нього у верхній частині – клірики, вчені люди, зображені із книгами; ліва нижня частина показує сцени народження, людину-селянина, озброєну арбалетом людину (воїна). Ліва нижня частина показує «падіння», одержимість злими духами тощо, внизу – померлого. Тобто, вченість виносить автором у верхню частину колеса – це щастя, добрий поворот долі.

Не дивно, що подібну тему (непевності життя) продовжує поезія вагантів. Так, одна з «Кембриджських пісень», названа «Настановою молодим» побудована у формі абетки. Кожен з куплетів оповідає про частини людського тіла чи про релігійні чесноти і завершується рефреном, який нагадує, що кожен є людиною з плоті, та до праху повернеться⁴⁷⁸.

⁴⁷³ Bodl L. – Bodl. – MS 188. – F. 126v.

⁴⁷⁴ Hugo de Folieto (1100-1174 pp.) «Liber de verae et falsae religionis».

⁴⁷⁵ Bodl L. – Bodl. – MS 188. – F. 120v.

⁴⁷⁶ Stat / per / superbiam / Cair / per / negligonu / am / Pudor / nil / habentis / Alcendir / per / peccum / am.

⁴⁷⁷ FWM. – MS 330. – F. IV.

⁴⁷⁸ Attende homo, quod pulpis es // Et in pulverem reverteris.

Admonitio Iuvenum // The Cambridge songs: a Goliard's song book of the XIth century/ Ed. by K. Breul. – Cambridge: Cambridge University Press, 1915. – P. 66.

Можемо припустити, що уявлення про Фортуну, хоч і має античні корені, зрештою наділене новим змістом. Така Доля наосліп керує людським життям: «Який із кліриків нічого не жде, // То трапиться, що щастя і йому сяйне: // Він до нічого ще й нуль приєднає, // Та заздрість з достатком разом шкандибає»⁴⁷⁹.

Не залежно від «праведності життя», Фортуна може діяти самотійно. Так, Роджер Ховендонський, оповідаючи про напад вікінгів на Ліндісфарн, знаходить пояснення, чому ці монахи, зі своєю святістю життя, зазнали такого тяжкого нападу: бо Фортуна жорстока до невинних⁴⁸⁰.

У народних англійських фаблію же все «минає за Божою волею // Всі ми помremo, всі ми наче хворі»⁴⁸¹ («Про Лиса й Вовка»), «Господь – в його все волі...»⁴⁸² («Пані Сіріц») тощо. Фортуна ніяким чином не згадується.

Натомість непевність життя є популярним сюжетом, про який «багато людей говорять, що так є насправді»⁴⁸³. Це – пісня «Про непевність цього життя», що мала багато варіантів, переспівів, «доживши» народною усною мовою аж до ХХ ст.: «Зима пробудила всі мої турботи // Тепер листя опале і біле, // Часто я бачу й сльози навертаються: // Коли це приходять на ум, // Радості цього світу зводяться на нуль...»⁴⁸⁴.

Сюжет непевності життя та Фортуни як його символу повертається в культуру середньовічної Європи разом з розвитком міст. Ми вже прослідкували, що в Англії розвиненого середньовіччя ці символічні образи присутні в творчості кліру та студентів. Поряд з цим вони проникають й у середовище купців, які ведуть комерційні операції на свій ризик.

Як бачимо, Фортуна проторувала собі стежку в життєвих орієнтирах міщанства Англії саме в час високого середньовіччя. Ставши ще однією

⁴⁷⁹ Dame Fortune's Wheel // Early English and Scottish Poetry... – P. 4.

⁴⁸⁰ The annals of Roger de Hoveden. Comprising the history of England and of other countries of Europe from A.D. 732 to A.D. 1201 / Ed. by H. T. Riley. – In 2 vols. – Vol. I. A.D. 732 to A.D. 1180. – London, H.G. Bohn, 1853. – P. 15.

⁴⁸¹ Про Лиса та Вовка // Англійські фаблію XIII ст... – С. 82.

⁴⁸² Пані Сіріц // Англійські фаблію XIII ст... – С. 46.

⁴⁸³ On the Uncertainty of this Life // Early English and Scottish Poetry... – P. 4.

⁴⁸⁴ Ibidum.

силою, яка править світом, людським життям, вона протиставилася Господній волі. Це поклало початок до десакралізації життєвої долі. Життя – це ризик, а не Божий задум.

Ритм життя визначався в основному рухом сонця: день короткий зимою і довгий – влітку. Упорядкований природою час ділили на рік, сезони, місяці, дні.

Церква була першим інститутом, який взявся за регламентацію часу. Тому не дивно, що навіть для міських хартій характерне датування подій від певного релігійного свята та за роком правління короля, як і літописів загалом. Наприклад, Матвій Паризький, описуючи весілля Генріха III, говорить і про погодні явища: «Приблизно в той же час, протягом двох місяців і більше, а саме, в січні, лютому, і частково березні, така злива була, як ніколи... Близько свята Св. Схоластика, коли місяць був новим, море стало дуже повним...»⁴⁸⁵.

Не тільки день, а рік був розподілений, що яскраво видно з типових мовних зворотів у хартіях щодо означення часу року і конкретного дня: конструкції типу «в день Св. Такого-то» чи «на свято Св. Такого-то». Наприклад, у хартії оксфордських ткачів, «вони платять першу половину суми [із 42 шилінгів меру і бейліфам] на свято Св. Михайла, а іншу – на Паску...»⁴⁸⁶.

Поезія та художні твори часовими характеристиками обирають сезонні явища, на зразок «Любовно пісні»: «Між березнем і квітнем, // Коли накрапає до весни...»⁴⁸⁷.

Залежність часових структур від природного часу можна знайти і в типово міському просторі, що мав би бути вільнішим (порівняно із сільським)

⁴⁸⁵ Matthaei Parisiensis monachi sancti Albani, *Chronica majora*/ Ed. by H. R. Luard. – In 7 vols. – Vol. I. The Creation to A.D. 1066. – London: Longman & Co..., 1872. – P. 10-11.

⁴⁸⁶ Хартия, данная гильдии оксфордских ткачей в 1275 году // Средневековый город: сб. ст. / Под. ред. В. Ф. Семенова // Ученые записки МГПИ им. Ленина – М., 1949. – Т. 59. – С. 52.

⁴⁸⁷ Bitwene Merch and Averil // When spray beginneth to spring... English poetry (1170-1892) / Ed by. J. M. Manly. – Boston, New York [etc.] Ginn & Company, 1907. – P. 12.

від природи. У ремісників протилежність дня і ночі, зими і літа зафіксована в цеховій регламентації.

По-перше, нічна праця була забороненою. Так, «Статути лоримерів⁴⁸⁸» (1261 р.) не дозволяли працювати після обіду в суботу, а також у певні релігійні свята⁴⁸⁹, там само «Статути лимарів та столярів Лондона» (1309 р.) – працювати вночі⁴⁹⁰ тощо. По-друге, деякі ремесла мали сезонні ритми активності (наприклад, каменярі, сукнороби). По-третє, морська торгівля була неможливою взимку.

Відзначимо якісну характеристику англійського середньовічного рахунку днів: день починався із заходом сонця. Це була давня система підрахунку. Так, «Англосаксонська хроніка» рахує дні по ночам, а роки – по зимам⁴⁹¹. Запис першої половини XI ст. з хронометричними термінами англосаксів свідчить про високу освіченість у підрахунках часу в Англії ще з давніх часів. Назви днів тижня також походять від прадавніх язичницьких богів⁴⁹². Як і у постановах, наведених вище, так і за «Хронікою» Роджера Ховендонського та іншими джерелами, – рахунок однаковий.

У простонародних фаблію підрахунок часових проміжків досить умовний: «і день, і ніч», «до ночі», або просто «багато років», «багато днів», «прийшов час», «вчора»⁴⁹³ тощо.

⁴⁸⁸ Лоримери – ті, хто займалися виготовленням шпор та інших дрібних металевих предметів.

⁴⁸⁹ II. Item, qe nul du master ne oevre le Samedy, apres none sonee et refreydie a sa esglise parochiale. III. Item, qe les festes de Nostre Dame et les jours des Apostoles, et lour veilles, apres none sonee; et les semaines de Nowel, Pasque, et de Pentecouste, et les autre festes qe sunt comaunde en Saint Eglise a tenir, qe soient tenuz come le Dymayne.

Ordinationes Lorimariorum // Liber Custumarum / Munimenta Gidhallae Londoniensis... – London, 1860. – Vol. II, part 1. – P. 78.

⁴⁹⁰ V. Et qe nul fuster oevre de son mester de nuyt, mes taunsoulement de jour.

Articuli Fustariorum et Sellariorum Londoniarum // Liber Custumarum... – P. 81.

⁴⁹¹ Англосаксонская хроника / Пер. с др.-англ. – СПб.: Евразия, 2010. – С. 159.

⁴⁹² Anglo-saxon Measures of Time (MS. Cotton Titus D.XXVII. – F. 25v.) // Reliquae Antiquae / Ed. by T. Wright and J.O. Halliwell-Phillipps. – 1845. – Vol. I. – P. 90.

⁴⁹³ Англійські фаблію XIII ст... – С. 38, 40 і т.д.

Міським феноменом хронотопу є календар. Численні манускрипти XI-XIII ст. містять у перших фоліо розподіл місяців, днів по святах. Такими є, наприклад, «Псалтирі» із колекції Бодлейянської бібліотеки⁴⁹⁴ чи збірки⁴⁹⁵. Вони супроводжуються ілюстраціями трьох типів. По-перше, антропоморфним зображенням місяців року. По-друге, творчим уявленням знаків зодіаку. І, по-третє, відображенням сільськогосподарських робіт, як, наприклад, манускрипт Бодлі 614 із Бодлейянської бібліотеки⁴⁹⁶ та інші; навіть Псалтир⁴⁹⁷, у мініатюрах до Псалмів, точно показує всі польові роботи, дублюючи їх кілька разів⁴⁹⁸.

Таку тенденцію М. Монтанарі охарактеризував «новою формою міського імперіалізму»⁴⁹⁹. Справа в тому, що, по-перше, влада розповсюджує свою юрисдикцію на всі прилеглі території; по-друге, виживання міщан залежить від цієї округи; по-третє, важливим стає чіткий ритм, врожайність тощо. Іншими словами, ресурси від сільського господарства оцінюються з точки зору ринку і міського споживання⁵⁰⁰. Для цього у міському середовищі створюються навіть наукові трактати із роботи на землі та вирощування продуктів. Так, серед англійців XIII ст. поради із агрономії давали Роберт Гроссетест у своєму «Статуті» (написаному близько 1235-1242 рр. латиною), анонімний автор у трактаті «Seneschancy» (близько 1260-1270-х рр.

⁴⁹⁴ BL. – Arundel. – MS 157. – F. 13-18v; BL. – Burney. – MS 345. – F. 2-6v; BL. – Egerton. – MS 1066. – F. 2-10; BL. – Harley. – MS 863. – F.1-7v; BL. – Lawnsdown. – MS 383. – F. 2v-8v; BL. – Lawnsdown. – MS 420. – F. 2-6v; BL. – Lawnsdown. – MS 431. – F. 2-10v; BL. – Royal. – MS 1 D X. – F. 9-14v; BL. – Royal. – MS 2 A XXII. – F. 4v-10v.

⁴⁹⁵ BL. – Harley. – MS 3735. – F. 6v-15v.

⁴⁹⁶ Bodl L. – Bodl. – MS 614. – F. 2v etc.

⁴⁹⁷ BL. – Harley. – MS 603.

⁴⁹⁸ BL. – Harley. – MS 603. – F. 21, 51v, 54v etc.

⁴⁹⁹ Монтанари М. Голод и изобилие. История питания в Европе. – СПб.: Александрия, 2009. – С. 68.

⁵⁰⁰ Там же.

французькою), Вольтер Хенлі у «Господарстві» (близько 1285 р.) та інші⁵⁰¹. Перший дає рекомендації щодо урожайності полів, третій, базуючись на попередньому трактаті, вираховує ефективність праці, якість землі тощо⁵⁰².

Так, місто вибудувало «нову хронологічну» реальність.

Цілком слухними виглядають рефлексії британського історика Н. Дейвіса щодо «звучання» середніх віків. Дійсно, середньовіччя було світом, де не було звукового тла. Не стугоніли заводи, не гули двигуни, не чувся гамір вуличного руху, не лунали ні радіо, ні музика. Та це не означає, що звуків не було зовсім. На вузьких, велелюдних міських вуличках крики продавців змішувалися із гомоном ремісничих майстерень. За єдиних поважних конкурентів церковним дзвонам правили тільки вітер, що свистів у кронах дерев, ревіння худоби та дзенькіт далекої кузні⁵⁰³. Матеріальним виміром, як і звуковим, церковного часу став дзвін.

Середньовіччя дало спочатку новий спосіб віднайдення часу – акустичний⁵⁰⁴. Час, матеріалізований у дзвоні, увібрав у собі природні ритми, але був підпорядкований церкві, отримавши і соціальний вимір. Можна легко було розрізнити звуки не лише тривоги, пожежі, а й час жнив, вигону на пасовища худоби тощо.

Зображення церковних дзвонів ми знаходимо серед мініатюр «Великої хроніки» Матвія Паризького. Так, вони показують подвійну систему дзвонів, процес їхнього керування⁵⁰⁵, а також п'ять великих дзвонів Лондона⁵⁰⁶. Собор

⁵⁰¹ Glick T.E. *Agronomy // Medieval Science, Technology and Medieval Medicine: An Encyclopaedia* / Ed by T.F. Glick, S. J. Livesey, F. Wallis. – New York: Routledge, 2005. – P. 11.

⁵⁰² Ibid.

⁵⁰³ Дейвіс Н. *Європа. Історія*. – К.: Основи, 2006. – С. 422.

⁵⁰⁴ Ястребицкая А. Л. *Средневековая культура и город в новой исторической науке*. – М.: Интерпракс, 1995. – С. 232.

⁵⁰⁵ BL. – Royal. – MS 13 C VII. – F. 94.

⁵⁰⁶ Ibid. – F. 139v.

– володар дзвонів – знаходився у центрі міста, постійно надвисав над щоденним життям⁵⁰⁷.

Час за ударами дзвонів у розташованому поблизу монастирі рахували кожні три години. Втім, ці канонічні години не були однакові, вони змінювалися в залежності від клімату, пори року. Особливо непостійним був час вечірні. До того ж третю, шосту і дев'яту години в Англії дзвонили раніше, ніж на континенті, зрештою, час дев'ятої став позначати англійською «опівдні»⁵⁰⁸.

Такі незручності в обрахунку доби вели до удосконалення відліку часу.

Чіткі математичні розрахунки часу зафіксовано у манускрипті Харлі 3667, фоліо 7v. Схема, утворюючи мигдалеподібний центральний простір усередині прямокутника, що містить імена чотирьох євангелістів, а на зовнішній межі - імена апостолів, записаних в колах, та імена старозавітних пророків, священників і патріархів між колами, за зовнішньою межею містить назви годин дня і ночі та імена напрямків (давньоанглійською мовою) вітрів. Зверху напис, що доба складається із 24 годин, 12 – нічних і 12 – денних⁵⁰⁹.

Це було однією з передумов переходу до чіткого механічного виміру часу. Іншою передумовою стали попередні наукові дослідження та практичні спроби створення годинника (сонячного, водяного).

Так, перші чіткі виміри за Сонцем сягають ще англо-саксонських часів. Прикладом може слугувати сонячний годинник кафедрального собору Св. Григорія у Кірдейлі (Йоркшир), створений бл. 1055 р. Графіті говорить, що це показник по Сонцю частин дня («tide»), а створили його священники Ховарт та Бренд («This is daeges solmeca aet ilium tide & Hawarth me wrohte & Brand p[reosts]») ⁵¹⁰. Водяний годинник же описується у «Хроніці» Йоселіна з

⁵⁰⁷ CVMA. – № 002803.

⁵⁰⁸ Пастуро М. Повседневная жизнь Франции и Англии во времена рыцарей круглого стола. – М.: Молодая гвардия, 2001. – С. 23.

⁵⁰⁹ BL. – Harley. – MS 3667. – F. 7v.

⁵¹⁰ Scattergood J. Writing the clock: the reconstruction of time in the late Middle Ages // European Review. – 2003. – № 11 – P. 456.

Бракелонелю. Він оповідає про монастир міста Барі Сент-Едмунд, де 1198 р. під час пожежі рятували такий годинник⁵¹¹.

Свідченням існування в Англії годинників до XIII ст., є розповідь Вальхера з Мальверну. У своїй праці він розповідає про місячний календар, де зазначає, що 1091 р., будучи в Італії, спостерігав затемнення, але не зміг точного його обрахувати, бо не мав годинника (*horologium*), натомість, повернувшись на батьківщину, наступного року спостереження за цим природнім явищем описав точно, бо користувався вже відповідним обладнанням⁵¹².

Про головну проблему у створенні нового типу годинників – механічних – розповідає нам бл. 1271 р. Роберт Англійський у коментарях до трактату «Про сферу» Йоганна де Сакробоско. Той пише, що годинникарі намагаються зробити колесо, яке робитиме один повний оберт на кожне рівно дієве коло, але вони не можуть досягти досконалості у своїй роботі. І пропонує вирішення: створити важки, які б утворили систему, за якою найважчий серед них буде тягти за віссю обертання колесо рівномірно, щоб повний оберт припадав на дванадцять годин⁵¹³.

Поява механічного годинника зробила величезний переворот у повсякденні. Із входженням часового механізму в життя міських жителів час почав секуляризуватися і став мирським часом баштового годинника⁵¹⁴.

⁵¹¹ Cronica, by Jocelin de Braklonde // Memorials of St. Admundes Abbey/ Ed. by T. Arnold. – Vol. I. – London [etc.], 1890. – P. 306.

⁵¹² Thorndike L. A history of magic and experimental science. – Vol. II. – New York: Columbia Univ. Press, 1923. – P. 68. З посиланням на: Haskins C.H. The Reception of Arabic Science in England// EHR 30, 50 from Bodl. Auct F. I. 9. – Fol. 86-99.

⁵¹³ Цит. за: Gimpel J. The medieval machine: the industrial revolution of the Middle Ages. – Harmondsworth: Penguin, 1977. – P. 153

⁵¹⁴ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовекового Запада... – С. 223.

Перший міський годинник, наскільки відомо, був збудований в Англії, у Вестмінстері, в 1288 р.⁵¹⁵. Припускають, що його створив Бартоломій Орологист з собору Св. Павла в Лондоні. Також існував і великий годинник у Кентербері, збудований у 1292 р.⁵¹⁶ Згодом відомий англійський механік, син коваля, абат Сент-Олбанського монастиря Річард Уоллінгфорд (1292-1336 рр.) створив годинник, названий ним «Альбїон», тобто Англія. Він показував фази Місяця, положення Сонця серед сузір'їв зодіаку і, головне, мав хвилину стрілку⁵¹⁷. Хоча вона не використовувалась широко до кінця XV ст.: рух часу сприймався неспішним. Годинник, який відбивав кожну годину з'явився бл. 1396 р. в Солсбері.

Праця і самостійних ремісників, і майстрів, і підмайстрів вимагала особливого виміру часу, який можна охарактеризувати як «технологічний». Життя міста приводили у динаміку не церковні служби і молитви. Урбанізований простір ніс у собі новий життєвий ритм, нові інтереси і потреби⁵¹⁸. Вже в XIII ст. початок дня оголошували стражі міста звуком труби. Дзвін церковний став дзвоном робочим⁵¹⁹.

Церковний дзвін став ознакою села. Так, англійський учений Джон Гарландський пояснює у своєму «Словнику» (бл. 1220 р.) значення слова «дзвін» так: «Дзвони – так називають селян, так як вони працюють в полі [in campo], і не знають іншого способу рахувати час, як за допомогою дзвонів»

⁵¹⁵ Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – Т. 3. Человек внутри городских стен: повседневность и коллизии городской жизни. – М.: Наука, 2000. – С. 274.

⁵¹⁶ Gimpel J. The medieval machine: the industrial revolution of the Middle Ages... – P. 154.

⁵¹⁷ Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – Т. 3. Человек внутри городских стен: повседневность и коллизии городской жизни. – М.: Наука, 2000. – С. 274.

⁵¹⁸ Гьозц Г.-В. Час. Історія: Середньовіччя // Історія європейської ментальності... – С. 695.

⁵¹⁹ Ястребицкая А. Л. Средневековая культура и город в новой исторической науке... – С. 233.

(«Campane dicuntur a rusticis qui habitant in campo, qui nesciant iudicare horas nisi per campanas»)⁵²⁰.

Як бачимо, попри появу годинника в англійському місті високого середньовіччя, у повсякденному житті міщани до кінця XIII ст. так і не відійшли від церковного виміру часу. Годинник протиставляється дзвонам як місто протиставляється селу. Однак його поява засвідчила високий розвиток науки і техніки у міському середовищі.

Концепція «часу купця» на противагу «часу церкви» у період високого середньовіччя за англійськими джерелами не виправдовує себе. Секуляризація часу не відбулася. Немає протиставлення точності механічного годинника неточності дзвонів. Володарем часу і далі залишається собор. Та й сам технічний винахід з'являється в релігійному середовищі.

За матеріалами простонародних середньоанглійських фабліо високого середньовіччя, означені теоретичні концепції не знаходять підтвердження. Натомість ми помітимо наступне. У «Пані Сіріц» відносини між головними героями будуються, як між купцями: Вілекін пропонує Марджері угоду любові, а для пані Сіріц – оплачує послуги. Динаміка сюжету також дивує: вся справа любовного трикутника вирішується за один день. Тобто, «час прискорюється», він «стиснутий»: не потрібно чекати законного чоловіка Марджері, який поїхав на ярмарок, щоб укласти угоди, – цим займається сама господиня, бо боїться, що втратить клієнта; пані Сіріц швидко «кидається» виконувати умови договору, користуючись моментом, а то не отримає нічого; час шляху до Бостона, куди поїхав чоловік, вже добре відомий, вимірний, а від'їзд (подорож) по країні – нормальне явище («про це говорять всюди»⁵²¹).

Як можемо побачити, англійці XI-XIII ст. рахують час від ночі, за давніми саксонськими традиціями, дні тижня називають за язичницькими богами, а більшість календарів містять антропоморфне зображення місяців. Поряд з

⁵²⁰ A Dictionarius of John de Garlande // A volume of vocabularies... – P. 128.

⁵²¹ Пані Сіріц // Англійські фабліо XIII ст... – С. 38.

цим, святкуються християнські свята. У містах Англії XI-XIII ст. заборонена праця у неділю та великі свята, як і робота вночі.

Досить складно виявити процес переходу до «часу купця». Церковний дзвін в наукових англійських трактатах асоціюється із сільським простором. Час міста, вимірний годинником, – точний, розмірений, правильний. Такий ментальний переворот відбувся у високому середньовіччі та став визначальним у розвитку суспільства.

Разом з процесом урбанізації протягом високого середньовіччя в Англію проникає в суспільну свідомість образ Фортуни, народні пісні та перекази про яку стають вельми популярними. Образ богині, яка щораз може змінити хід життя, незалежно від способу існування власне людини, її чеснот чи гріхів, укорінений у міському способі життя: непевність успіху фінансових, торгових операції веде до невпевненості у життєвих орієнтирах. Таким чином, місто породжує ще одну каузативну силу в історії: поряд з «Божою волею» з'являється Фортуна.

3.2. Просторові структури в уявленнях бюргерства

Місто в середньовіччі являє цілісний простір, що працює як єдиний організм. Обмежене стінами, міське середовище умовно поділялось на світ «всередині» та «ззовні». Внутрішня сфера водночас дезорганізована (петляючі вулиці) та упорядкована (забудова відбувалася з огляду на природний рельєф, соціальну необхідність), є поєднанням приватного та суспільного (приватні будинки є часто і майстернями). Зовнішнє заразом незвідане, навіть наганяє страх, однак не применшує соціальну мобільність й продовжує простір міста⁵²².

Середньовічні міста, на відміну від античних, характеризувалися яскраво вираженою індивідуальністю, тісним взаємозв'язком із географічним середовищем, замкненістю і фізичною окремішністю від сільського

⁵²² Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада... – С. 156.

оточення⁵²³. Головними критеріями такого поселення є зручність та безпека, близькість до джерел сировини та зручних комунікацій.

Зв'язок із географічними факторами і розвитком міст провів Генріх Гантінгдонський. «Міста, які я назвав, – пише хроніст, – розташовані на зручних та родючих берегах річок»⁵²⁴. Дві з них найшановніші – це Темза та Северн⁵²⁵. І, якщо іноземні торговці приїжджають до Англії, то вони знають, що Лондон прославлений кораблями, Херефорд – стадами, Ворчестер – зерном, Бат – водами, Солсбері – ловами, Кентербері – рибою, Йорк – деревиною⁵²⁶ і т.д. Як бачимо, як географічні характеристики країни, так і розподіл сировинних ресурсів в Англії для Генріха Гантінгдонського локалізуються за містами.

Природня захищеність території також сприяла розвитку міст. Подекуди така визначальна риса була зафіксована і у назві міста. Так, найменування Дарема походить від давньо-англійського «dun» – пагорб⁵²⁷. Місто Шрусбері – від англо-саксонського «Scrobbesburh» – «бург у чагарниках», а його давня бретонська назва «Pengwern» означає «на старому пагорбі»⁵²⁸. Варкворт (Нортумбрія) та Бангей (Сафолк) – це міста-фортеці, укріплення яких виходять відразу до ріки⁵²⁹. Річками «охоронялися» і Чіпстоу, Йорк, Монмут, Бристоль, Ридінг та інші.

Головною передумовою розвитку міста стали зручні комунікації – дороги та водні шляхи. Це стосується як давніх поселень, заснованих ще в римські часи (Лондон, Лінкольн, Йорк), так і пізніших (Норвіч, Глазго). Вони завжди

⁵²³ Гусарова Т. П. Город и ландшафт // Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 1... – С. 140.

⁵²⁴ The Chronicle of Henry of Huntingdon... – P. 6.

⁵²⁵ Ibid.

⁵²⁶ Ibid. – P. 7.

⁵²⁷ Willelmi Malmesbiriensis monachi. De gestis pontificum Anglorum libri quinque/ Ed. by N. E. S. A. Hamilton. – London, Longman, 1870. – P. 270-271.

⁵²⁸ Owen H. A history of Shrewsbury. – Vol. I. - London, Harding, Lepard and Co., 1825. – P. 19.

⁵²⁹ Creighton O. H. Castles and landscapes: power, community and fortification in medieval England. - London; Oakville: Equinox, 2005. – P. 158.

були і прибережними портами. Власне порти на узбережжі почали свій розвиток в XI ст. (Орвелл, Данвіч, Великий Ярмут, Лінн, Бостон, Хулл)⁵³⁰.

Міський простір – простір, відвойований у міського сеньйора або наданий королівською владою, закріплений юридичними привілеями і міським правом, фізично відокремлений від зовнішнього світу фортечною системою. Він включає площі та об'єкти, що мають господарське і економічне значення для городян. Він створений із системи водних і сухопутних шляхів. Міський простір за своєю природою – система комунікацій і обміну, похідний від громадських потреб.

Такий зміст поняття міського простору легко прочитується в текстах грамот та привілеїв містам. Так, жителям м. Оксфорда гарантували привілеї щодо земель, лісів, пасовищ тощо; забезпечення прав на землі, на воді, на морському березі⁵³¹. А хартія м. Бристоля підтверджувала давні звичаї всіх, хто проживав «всередині міста і в передмістях, за його межами, а саме... [перерахунок місцевостей]»⁵³². Це типові приклади окреслення міського простору.

Подібно простір змальовується і в описах міст. До простору Лондона Вільям Фітц-Стефан включає садки, пасовиська, поля, струмки тощо⁵³³, як і Луціан до території Честера⁵³⁴.

Міський простір яскраво демонструють мініатюри. Ми можемо виділити кілька ознак міста за іконографією: стіни, центральні загальні споруди, кам'яне будівництво. Так, мініатюри до Біблійного сюжету про в'їзд Христа

⁵³⁰ Palliser D.M., Slater T.R., Dennison E. P. The topography of towns, 600-1300// Cambridge Urban History... - P. 156.

⁵³¹ Хартія, данная г. Оксфорду в 1156 г. // Средневековый город... – С.40.

⁵³² Хартія, данная г. Бристолю в 1188 г. // Средневековый город... – С. 41.

⁵³³ De Situ Nobilissimae Civitatis Londoniae // Liber Custumarum... – P. 1.

⁵³⁴ Lucian. De laude Cestrie// Mapping Medieval Chester [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.medievalchester.ac.uk/texts/reading/Lucian.html>.

до Єрусалиму та його вигнання (чи будь-який інший, пов'язаний з міським простором) позначають місто кам'яними мурами із брамою⁵³⁵.

На карті Матвія Паризького зображено шлях від Лондона до Єрусалима. Основними зупинками тут є міста. Всі вони обмежені стінами, а до простору включені церкви та собори, вежі та гільд-холи, в'їзди та рови тощо⁵³⁶.

Міський простір, таким чином, складався із «внутрішнього» та «зовнішнього». Зовнішній простір – це та округа, на яку поширювалася міська юрисдикція та яка частково або повністю входила до сфери господарських інтересів та політичних зв'язків міста. Вона поділялася на ближчу й віддалену.

У безпосередній близькості до міста, будучи його продовженням, розміщувалися комунальні сільськогосподарські угіддя, а неподалік знаходилися млини, кузні, майстерні з обробки металу тощо. Відразу за стіною знаходилися житлові будівлі, велася торгівля. За місто виносилися й лікарні.

Міський округ не завжди був єдиним з містом. Найкращий приклад таких стосунків у «протистоянні» між Лондоном і Саузворком, Редкліфом і Бристолем тощо⁵³⁷. Д. Кіні дослідив взаємини між Лондоном та Вінчестером. Він стверджує, що принаймні до 1180-х рр. вони не становили єдність, ні юридичну, ні фактичну⁵³⁸. Так само Бріджтаун Померой розташовувався навпроти Тотнеса через річку Дарт, але отримував окремі привілеї аж до

⁵³⁵ St Alban's Psalter. – P. 29, 37; BL. – Arundel. – MS 157. – F. 8v; BL. – Harley. – MS 603. – F. 9r, 16r, 17r, 27v, 53v; BL. – Harley. – MS 5102. – F. 32r; BL. – Royal. – MS 1 C VII. – F. 92; BL. – Royal. – MS 1 D X. – F. 4v; BL. – Lansdown. – MS 420. – F. 10v; BM. – MS 0034. – F. 24r; Bodl. L. – Ashmole. – MS 753. – F.34r; Bodl. L. – Bodl. Auct. – MS D. 3. 5. – F. 261r; BL. – Royal. – MS 1 D I. – F. 421v.

⁵³⁶ BL. – Royal. – MS 13 C VII. – F. 2r.

⁵³⁷ Palliser D.M., Slater T.R., Dennison E.P. The Topography of Towns, 600-1300... – P. 185.

⁵³⁸ Keene D. Medieval London and Its Region// London Journal. – 1989. – № 14 (2). – P. 101.

1250 р.⁵³⁹. Об'єднання передмістя з містом відбувалося поступово, головним чином через економічну та соціальну інтеграцію.

Місто створювало свою територію цілеспрямовано. Процес утворення нових міст у високому середньовіччі в британській історіографії отримав назву «*planned towns*» («спланованих міст»)⁵⁴⁰.

Можна виділити три варіанти таких конструювань (або розширень) міського простору.

По-перше, кілька міст, за дослідженням археологів, мають чітке квартальне планування з щонайменше 4 вулиць та 9 площ. Це такі міста, як Солсбері та Вінчелсі⁵⁴¹. Проте вони були більше винятками, ніж правилом, у період високого середньовіччя.

По-друге, планування міста із двома головними вулицями та кількома паралельними (у вигляді «драбини»). Наприклад, така забудова характерна для Нового Шерехему, Мелкольм-Регісу, Езерстоуна⁵⁴².

По-третє, у тих містах, де домінував замок у міському просторі, розбудова нових частин здійснювалося по колу або D-подібно. Зроблене таким чином планування допомагало додатково захистити дитинець. Так, це характерно для Бристоля, Лондона, Лінкольна, Норвіча, Йорка та інших міст⁵⁴³.

Показовою є історія Бристоля щодо територіального розвитку. До XII ст. розвиток відбувався «в середині» міських стін. На північному березі річки Фрум, на височині розташовувався кам'яний замок, який належав Бенедиктинській парафії Св. Якова з 1147 р. У західному передмісті – Біллесвіку – було збудовано Августинське абатство у 1140-1148 рр. Тому єдиний шлях розширення міста лежав на південь. У XIII ст. площа Бристоля

⁵³⁹ Palliser D.M., Slater T.R., Dennison E.P. *The Topography of Towns, 600-1300...* – P. 185.

⁵⁴⁰ Schofield J. *Landscapes of the Middle Ages. 1050-1500// The Archaeology of Britain: An Introduction...* – P. 211.

⁵⁴¹ *Ibid.* – P. 213.

⁵⁴² Hayes A. *Archaeology of the British Isles: with a gazetteer of sites in England, Wales, Scotland, and Ireland.* – New York: St. Martin's Press, 1993. – P. 143.

⁵⁴³ *Ibidum.*

збільшилася з 8 га до 53 га. Це відбулося за рахунок приєднання Редкліффа та Темпла після середини XIII ст., що остаточно закріпив хартією Едуарда III в 1373 р. Нові простори були обгороджені стінами, збудований і порт⁵⁴⁴.

Норвіч також розвинувся у високому середньовіччі (додаток 4.2.3. Плани середньовічних міст. Норвіч). Розширюючись на південь, у першій половині XII ст. передмістя мало чіткі сплановані осьові вулиці, а з 1260 р. розпочалося зведення стін. Протяжність останніх була майже 5 км з баштами та 12 ворітьми. Територія, що охопило місто, перевищила площу Лондона, а 5 споруджених мостів становили справжній рекорд серед міст Англії XIII ст.⁵⁴⁵.

Разом з фізично-географічним розвитком слід звернути увагу й на соціографію міст Англії XI-XIII ст. На основі опису Лондона Вільяма Фітц-Стефена (XII ст.)⁵⁴⁶ було зроблено «ментальну карту»⁵⁴⁷ міста Лондона (додаток 4.1.1. Ментальна карта міста Лондона XII ст.). Виділено ключові елементи, які визначив хроніст в своєму наративі: церква Св. Павла, монастирські та парафіяльні церкви, королівська цитадель, два замки, стіни міста із сімома воротами та вежами, садки, поля, пасовища і луки, млини, ліс, джерела, школи, торгівельні ряди. Поглянемо на ключові елементи меншого міста – Честера, опис якого залишив монах Луціан на початку XIII ст.⁵⁴⁸ (додаток 4.1.2. Ментальна карта міста Честера початку XIII ст.). Автор джерела називає наступні ключові елементи: монастир, резиденція графа

⁵⁴⁴ Jones R. H. Bristol // *Medieval Archaeology: An Encyclopedia*/ Ed. by P. J. Crabtree. – New York and London: Garland Publishing, 2001. – P. 40-44.

⁵⁴⁵ Ayers B.S. Norwich // *Medieval Archaeology: An Encyclopedia*/ Ed. by P. J. Crabtree. – New York and London: Garland Publishing, 2001. – P. 346-448.

⁵⁴⁶ De Situ Nobilissimae Civitatis Londoniae // *Liber Custumarum*... – P. 1-15.

⁵⁴⁷ Ментальна карта – сформовані уявно чи фактично позначені на малюнку ключові елементи.

Waller P. J. *The English Urban Landscape*. Oxford University Press, 2000. P. 120-121; Sheeran G. *Medieval Yorkshire towns: people, buildings and spaces*. Edinburgh University Press, 1998; Лазарев А.В. Ментальные карты города Парижа XVI в.: восприятие городского пространства // *Средние века*. – Вып. 70 (4). – 2009. – С. 63-94.

⁵⁴⁸ Lucian. *De laude Cestrie*// *Mapping Medieval Chester* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.medievalchester.ac.uk/texts/reading/Lucian.html>.

(замок), перераховує численні церкви, міські стіни з воротами, порт на річці, дві головні вулиці, що утворюють хрест, та ряд менших вулиць, торговельна площа посеред міста, передмістя – селище Хреста, Старий Форт, Долина Демона (місце грабежів). Ми бачимо, що обидва автори називають подібні елементи міста як релігійного, адміністративного, торговельного центру з хорошим захистом та дорожнім й портовим сполученням.

Незважаючи на те, що фактично і юридично місто починалося ще перед міськими мурами, але саме вони були тим кордоном, який відділяв його від округи, формуючи простір «чужий» та «свій».

Міські стіни – матеріальна база формування міської ідентичності і символ сакрального простору міста. Так, було заборонено «чужинцям» залишатися на ніч в місті, міські ворота вночі закривалися⁵⁴⁹.

Вільям Фіц-Стефен описує укріплення Лондона так: «На сході знаходиться велика та міцна королівська цитадель, внутрішній двір та стіни якої побудовані на глибокому фундаменті, що скріплені розчином з кров'ю тварин. На заході знаходяться два добре укріплені замки, а стіни міста високі й товсті, із сімома подвійними воротами і на півночі укріплені двома баштами»⁵⁵⁰.

До наших днів збереглися Північні ворота у Брідгнорсі, збудовані на початку XIII ст., щоправда з перебудовою 1710 р. та 1911 р.⁵⁵¹; монастирські ворота Честеру⁵⁵²; Бонк Бар у місті Йорку (кам'яна перебудова раннього XIV

⁵⁴⁹ Під чужинцем, який в документах джерел названий «extraneus», «forinsecus», «foreigner», «stranger», розумівся будь-який не міщанин, однаково чи житель Англії, який приїхав з іншого міста, чи іноземець.

⁵⁵⁰ De Situ Nobilissimae Civitatis Londoniae // Liber Custumarum... – Р. 3.

⁵⁵¹ Дані сайту «PastScape», що містить інформацію з бази даних Архіву Англійської Спадщини.

Bridgnorth // PastScape. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pastscape.org.uk/hob.aspx?hob_id=114682.

⁵⁵² Chester city wall // PastScape. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pastscape.org.uk/hob.aspx?hob_id=69073.

ст. із дерев'яної основи XII ст.)⁵⁵³; захисні споруди Грейт Ярмота (збережені з XIII ст.)⁵⁵⁴ тощо.

Мури міста ще з англосаксонських часів будували як земляний насип із дерев'яною основою. Нормандці перейняли цю систему, але деякі частини стін, ворота були кам'яними. В XI ст. такий захист мали Йорк, Ботам Бар та інші. Лічфільд та Сент-Олбанс мали лише рів для захисту. У XIII ст. багато міст збудували нове окільцювання з каменю, часто більше для престижу, ніж для захисту⁵⁵⁵. За підрахунками М. Джейса та К. Бонда, лише 211 англійських міст мали мури протягом всіх середніх віків⁵⁵⁶. Разом з тим, такі великі міста, як Кембридж, Іпсвіч та Ридінг не мали захисних споруд⁵⁵⁷.

Мури міста – не тільки захист, але і символ правової незалежності міста. Тому вони були під особливою увагою міських властей. Стіни та їх елементи – башти, ворота – мали не тільки військово-стратегічне, але і символічно-правове значення. Ворота – одні з найбільш важливих елементів як функціонального, так і символічного значення. Через них здійснювався перехід між зовнішнім та внутрішнім простором. Таким чином, крім суто практичного значення елементи міського муру мали й символічний сенс.

Символом управління у міському просторі був гільдхол⁵⁵⁸. Вони з'являється з XII ст., однак був не в усіх англійських містах. Так, перша згадка

⁵⁵³ York Minster cathedral precinct: including Bootham Bar and the length of City Walls extending round the precinct up to Monk Bar // English Heritage. – List entry Number: 1017777. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://list.english-heritage.org.uk/resultsingle.aspx?uid=1017777>.

⁵⁵⁴ Great Yarmouth Town Wall// PastScape. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pastscape.org.uk/hob.aspx?hob_id=133974.

⁵⁵⁵ Palliser D.M., Slater T.R., Dennison E.P. The Topography of Towns, 600-1300... – P. 174.

⁵⁵⁶ Jones M.J., Bond C.J. Urban defences // Urban archaeology in Britain/ Ed. by J. Schofield, E. Leech. – The Council for British Archaeology, 1987. – P. 92.

⁵⁵⁷ Palliser D.M., Slater T.R., Dennison E.P. The Topography of Towns, 600-1300 – P. 174.

⁵⁵⁸ Англ. guildhall або city-hall.

про лондонський гільдхол датується 1128 р.⁵⁵⁹, кембриджський – був дарований Герніхом III в 1120-х рр.⁵⁶⁰, оксфордський – заснували 1292 р⁵⁶¹. Такий ситі-хол у місті займав центральне місце, розташовуючись на головній ринковій площі. В них зберігалися міські документи, системи мір (еталони); частина приміщення слугувала і в'язницею.

Торгівельні площі, для проведення ярмарків, ринків, стали таким же символом середньовічного міста, як ратуша чи мури. Вони стали центром не тільки внутрішньодержавної комунікації, а й міждержавної, не дарма в Лондоні «купці всіх народів, які живуть під небесами і які плавають по морях, раді вести торгівлю: Золото шлють араби, спеції і ладан сабеї // Зброю – скіфи, пальмову олію із багатих лісів – земля Вавилону, // Ніл – коштовне каміння, Китай – шовкові тканини, // Галли – свої вина, норвежці, руси – хутра соболів»⁵⁶².

Ярмарки – це феномен перш за все міський, адже і товари, якими там обмінюватися, були виготовлені під контролем міської влади, що також регулювала і фінансові операції, і самих купців – «квінтесенцію міського суспільства»⁵⁶³.

Таверни були переважно в містах. Вони були місцем харчування, зустрічі купців, центрами роздрібної торгівлі. Часто таверни уявлялися як борделі чи злодійське кубло. Так, міська книга Лондона пояснює заборону таких закладів у місті, бо «туди сходяться надвечір відвідати загальні зборища... у пошуку притулку та в засідці вичікувати, щоб зробити зло»⁵⁶⁴. Як і хартія Бристоля,

⁵⁵⁹ Cottrell R. C. London: from the walled city to new towns. – Philadelphia: Chelsea House Publishers, 2006. – P. 15.

⁵⁶⁰ The charters of the borough of Cambridge... – xx.

⁵⁶¹ Oxford city documents: financial and judicial: 1268-1665... – xvii.

⁵⁶² Liber Albus... – P. 9.

⁵⁶³ Ястребицкая А. Я. Средневековая культура и город ... – С. 281.

⁵⁶⁴ Liber Albus... – P. 276.

що забороняє мати «в місті таверну, якщо тільки та не знаходиться на кораблі»⁵⁶⁵.

Однією із визначальних рис життя міста була наявність таких закладів, як школи та університети.

Атмосферу міського навчання яскраво передав Вільям Фіц-Стефен: «Школярі ведуть диспути, одні з наочними доведеннями, інші – роздумують логічно; ці роблять висновки від протилежного, а інші чудово використовують силлогізми. Деякі вправляються в диспуті з супротивником, щоб показати себе, інші змагаються за істину, яка є досконалою благодаттю. Чудовими вважаються софісти, які прекрасно володіють потоком слів; деякі роблять хибні висновки...»⁵⁶⁶.

Окрім очевидного простору міста можна віднайти і простір уявний. Такі «імажинальні»⁵⁶⁷ сфери були типовим (нормальним) явищем в житті міста. Як вважає А. Гуревич, світ для середньовічної людини не був багатоманітним, про нього він складав думку в аналогії до свого маленького світу⁵⁶⁸. Але разом з тим поряд із земними істотами, предметами і явищами він містив ще інший світ. Така «подвійність» (із сучасної точки зору) була логічно єдина для середньовіччя – поєднувалася фізична форма та символічний зміст⁵⁶⁹.

Місто часто описується як град Божий, Рай тощо. Наприклад, манускрипт Стоу із Британської бібліотеки змальовує три частини світу – Небеса зображені у вигляді міста із мурами та чотирьома баштами, вхід – у вигляді брами, шлях до якого веде місток над ровом; нижня ж частина – Пекло – у

⁵⁶⁵ Хартия, даная г. Бристолу в 1188 г. // Средневековый город: сб. ст. / Под ред. В.Ф.Семенова // Ученые записки МГПИ им. Ленина - М., 1949. – Т. 59. – С. 44.

⁵⁶⁶ Liber Custumarum... – Р. 5-6.

Процес навчання зображений у MS 0034. – F. 228v; MS 71. – F. 1.

⁵⁶⁷ Від *imagination* – уява. Детальніше див.: Ле Гофф. Ж. Введение // Ле Гофф Ж. Герои и чудеса Средних веков/ Пер. с франц. – М.: Текст, 2011. – С. 7-22.

⁵⁶⁸ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры... – С. 60.

⁵⁶⁹ Там же. – С. 62.

вигляді кімнати, яку зачиняє ангел⁵⁷⁰. Інколи, цілим містом, з його типовими іконографічними ознаками, зображено Ноїв ковчег⁵⁷¹, Рай⁵⁷².

Організація внутрішнього простору в середньовічному місті в дійсності мала свою жорстку структуру, обумовлену багатьма факторами. В топографії середньовічного міста зафіксовані його особливості в географічному положенні, також його походження, генеза, етапи розвитку та домінуючі функції⁵⁷³.

Як бачимо, організація міського простору відображає уявлення середньовічного міського жителя, його світосприймання. Разом з тим, урбанізоване середовище впливає на людину, можна прослідкувати тенденцію до секуляризації світогляду.

3.3. Праця та відпочинок

З розвитком міст в Англії високого середньовіччя змінюється і ставлення до праці. Міста як економічні центри концентрували ремесло та торгівлю. Ткацький верстат виробників тканини можна порівняти з конем рицаря⁵⁷⁴.

Християнське вчення про працю і відпочинок було неоднозначним. З одного боку Адам та Єва, після безтурботного життя в Раю, мали вести своє життя у тяжкій праці. Сюжет, де Адам копає, а Єва – пряде, часто зустрічається в англійській іконографії XI-XIII ст. Так, Вільям з Девону в XIII ст. включає цей сюжет до своєї Біблії серед сцен Творення⁵⁷⁵, подібно до Біблії Роберта де Белло того ж часу⁵⁷⁶. Порівняймо з рукописом кінця X ст., де цей сюжет відсутній: після вигнання з Раю писар змалював народження Каїна та Авеля⁵⁷⁷.

⁵⁷⁰ BL. – Stowe. – MS 944. – F. 7r.

⁵⁷¹ BL. – Burney. – MS 3. – F. 5v; Bodl. L. – Junius. – MS 11. – F. 66r.

⁵⁷² Bodl. L. – Ashmole. – MS 753. – F. 37r; Bodl. L. – Junius. – MS 11. – F. 9r, 11r, 45r; BL. – Royal. – MS 1 D I. – F. 5r.

⁵⁷³ Ястребицкая А. Я. Средневековая культура и город ... – С. 262.

⁵⁷⁴ Ле Гофф Ж. Праця і свято: Середньовіччя // Історія європейської ментальності... – С. 391.

⁵⁷⁵ BL. – Royal. – MS 1 D I. – F. 5r.

⁵⁷⁶ BL. – Burney. – MS 3. – F. 5v.

⁵⁷⁷ Bodl L. – Junius. – MS 11. – F. 45r-47r.

Так само в «Псалтирі Харлі» (XI ст.), щоб показати двох перших людей, зображено ангела, який виводить їх з Раю, а не відомий нам сюжет⁵⁷⁸. Про погляд на життя як тяжку працю нагадували городянам і вітражі соборів. Наприклад, Адам, який копає, та Єва, яка пряде, із вітражу Лінкольнського собору (північно-західний трансепт, кліристорій, частина масверку, перша третина XIII ст.)⁵⁷⁹ чи Адам, який копає, з вітражу Кентерберійського собору (друга половина XII ст., західне вікно нефу, головна панель)⁵⁸⁰.

З розвитком міст в Англії доби розвинутого середньовіччя змінилося ставлення до хронотопу, що спричинило зміну в розумінні праці та відпочинку. «Кризю» сприйняття праці – появу нового бачення – Ж. Ле Гофф відніс до 50-60-х рр. XIII ст.⁵⁸¹. За дослідженням французького медієвіста, саме тоді, з розвитком університетів та наук, почалося протиставлення діяльності інтелектуалів та праці селян. Тобто, з'являється ще одне означення праці. Вона – це шлях до розвитку духу людського. Разом з тим – отримання матеріальних благ.

Отримання економічної вигоди від праці англійськими міщанами високого середньовіччя непокоїло церковно-релігійне середовище. Зазвичай не працювали у певні релігійні дати, а також у неділю. Так, було заборонено працювати в останній день тижня – з дев'ятої години суботи до світанку понеділка⁵⁸². «Люди, які дякують Богу, – пише Роджер Ховендонський у своїй «Хроніці», – слідуєть Його проповідям, присягають ніколи в майбутньому у День Господа ані продавати, ані купувати, якщо, за винятком, їжу та напої подорожнім»⁵⁸³. Тут же переказує кілька випадків, що сталися, коли такого правила не було дотримано. Наприклад, один тесляр у Беверлі, незважаючи на перестороги своєї дружини, робив дерев'яні клини, – то він впав на землю,

⁵⁷⁸ BL. – Harley. – MS 603. – F. 8r.

⁵⁷⁹ CVMA. – № 001965.

⁵⁸⁰ CVMA. – № 006864.

⁵⁸¹ Ле Гофф Ж. Труд // Словарь средневековой культуры... – С. 536.

⁵⁸² The annals of Roger de Hoveden... – P. 528.

⁵⁸³ Ibidum.

його бив параліч. Інший випадок: жінка – ткаля, у своєму клопоті завершити плетиво, не полишила роботи після означеного часу, – її паралізувало та вона втратила голос. Схожі розповіді про мельників – працюючи на млині у цей час, чоловік стік кров'ю; а жінка у Лінкольні намагалася у гарячій печі випекти місиво, не полишаючи спроби всю неділю, все ж до понеділка тісто залишалось сирым. Натомість, одна жінка так само готувала тісто, її зупинив чоловік, і та покинула справу, накривши його лляною тканиною. А в понеділок вранці вся здоба була вже випечена сама собою⁵⁸⁴.

Роль цих історій, переказаних хроністом, виявляється не відразу. В них йдеться не так про конкретний вид заборони, як про певний вид праці на яку вона розповсюджується. Ця робота – це виготовлення продукції на продаж. Такі «повчальні перекази» відображають всю складність «нового» міського ставлення до праці як можливості прибутку та релігійне «традиційне» трактування.

До того ж дотримання таких норм підкріплювалася міською владою з XI ст. Так, «Книга Страшного Суду» чітко розрізняє правопорушення «звичайного» дня та святкового, описуючи звичаї та закони Чічестера, за яким робота у «святий день» штрафується 8 шилінгами, а продаж товарів у неділю – 4 шилінгами⁵⁸⁵. Цей документ передбачає різні виплати за убивства у будень та свята⁵⁸⁶.

Зміну в ставленні до праці (робота, яка завершується отриманням матеріальної вигоди) спричинило виникнення нового уявлення про «земний Рай», що простежується на матеріалах середньоанглійських фаблію. «Райське життя» у «Країні Кокань», де «є їжа, питва вдосталь є // без праці, турбот кожен все дістає»⁵⁸⁷. Подібно й фаблію «Про Лиса й Вовка»: «Блаженство тут Раю, будь певен, знайдеш, // Тут добре живу, – можеш й ти. // Проблем і турбот в

⁵⁸⁴ The annals of Roger de Hoveden... – P. 529-530.

⁵⁸⁵ Domesday book... – P. 717.

⁵⁸⁶ Ibid. – P. 716.

⁵⁸⁷ Країна Кокань // Англійські фаблію XIII ст... – С. 15.

ямі важко знайти. // Тут їжа, відбірне питво // Без праці, – блаженство. // Тут голоду більше нема, // Ніяких турбот, ніхто горя не зна // Усього добра понад міру»⁵⁸⁸. Тобто, отримати бажане (їжу та питво) не докладаючи зусиль – це і є райське життя.

Організація року за робочими та святковими («неробочими») ритмами в англійських містах XI-XIII ст. прослідковується на основі дослідження календарів, що увійшли до рукописів Псалтирів та наративних трактатів.

В XI ст. була ще живою англо-саксонська система календаря, що відрізнявся від календарів XII-XIII ст. Такий календар був римованим за формою. Зберігаючи «формат» таблиці, з позначенням фаз Місяця, календ, нон та ід, стовпець із позначенням свят займав віршований текст з іменами святих та мучеників, до того ж рік починався із весни, місяця березня, підкреслюючи день весняного рівнодення⁵⁸⁹. З приходом нормандців замінюється і форма календаря.

«Шафтсберійський Псалтир» (друга чверть XII ст.) містить календар у формі таблиці, де рядки відповідають дням місяця, а колонки відзначають фазу Місяця, день тижня латинськими літерами та відлік до календ, нон та ід⁵⁹⁰. 183 дні року позначені святами та днями пам'яті мучеників. Додавши до них 54 дні неділь, робота в які за загальним правилом була заборонена, матимемо 237 днів не для роботи (тобто, 128 дні вільних для роботи) (див. додаток 4.6. Святкові днів за календарями XII-XIII ст.). Календар же з Псалтиря першої чверті XIII ст.⁵⁹¹ містить святкових і недільних 260 днів, таким чином залишивши «вільними» 105 днів. «Вестмінстерський Псалтир», виготовлений бл. 1200 р., має 246 таких днів (і 119 робочих)⁵⁹². Ченець Сент-Олбанського

⁵⁸⁸ Of the Vox and the Wolf// Middle English Humorous Tales in Verse/ Ed. by G. H. McKnight. – Boston-London: D. C. Heath & Co., 1913. – P. 30.

⁵⁸⁹ BL. – Cotton. – MS Galba A XVIII. – F. 3r-15v; BL. – Cotton. – MS Julius A VI. – F. 3r-8v.

⁵⁹⁰ BL. – Lansdowne 383. – F. 2v-8v.

⁵⁹¹ BL – Royal. – 1 D X. – F. 9r-14v.

⁵⁹² BL. – Royal. – MS A 2 XII. – F. 4v-10v.

монастиря, автор праці «Історія Англії» у своєму календарі до хроніки в середині XIII ст. визначає 238 недільних та святкових днів, залишивши 127 для роботи⁵⁹³.

Поряд з цими прикладами важливим виглядає праця англійського вченого першої половини XIII ст. Роберта Гроссетеста. Рукопис його дослідження «Календар» містить побідну таблицю-календар, що й згадані рукописи. Однак він детальніше подає фази Місяця, розділивши їх на чотири чверті та вказавши точну годину (в чотирьох стовпчиках), чітко відмежував інформацію про дні святих та астрономічні дані (чого не було зроблено в рукописах, наведених вище, вони записані поруч), а також додав два стовпці таблиці – день місяця та день року, записавши їх арабськими числами⁵⁹⁴. Якщо порахувати святкові та недільні дні цього календаря, то матимемо дещо менші показники – 172 дні, тобто залишаються 192 робочі дні.

Узагальнивши дані п'яти календарів з Англії XII-XIII ст. отримуємо середнє число святкових та недільних днів – 231, робочих – 134. Однак для нас є найважливішим календар Роберта Гроссетеста, адже він є вченим, представником міської інтелектуальної культури, і, очевидно, вписав до свого трактату найважливіші, загальноприйняті свята, про які знав сам. Релігійні свята слугують орієнтирами в організації часу року. Його досвід показує, що до середини XIII ст. «міський» календар в Англії мав перевагу в робочих днях над іншими (193 до 172).

Зрештою, організація року, часу роботи та «не-роботи» (святкувань, заборони працювати тощо) відбувалася навколо релігійних свят. Такий спосіб рахунку часу помічаємо у документальних джерелах, про що йшлося вище. Церква є головним регулятором робочих ритмів року.

Огляд дозвілля міщан доби розвинутого середньовіччя подав у своєму «Опису найблагороднішого міста Лондона» Вільям Фітц-Стефан⁵⁹⁵. Крім

⁵⁹³ BL. – Royal. – MS 14 C VII. – F. 7r-8r.

⁵⁹⁴ BL. – Harley. – MS 3735. – F. 6r-12r.

⁵⁹⁵ De Situ Nobilissimae Civitatis Londoniae... – P. 1-15.

постійного згадування різних розваг у тексті, автор окремо виділяє розділ «Про ігри» і для нього вони існують трьох типів: «для тіла», «для розваги» та «для задоволення»⁵⁹⁶. Та й для нього є тонка межа між достойним «звичаєм влаштувати свята» і недоліком міського життя – «непомірні гулянки дурнів» («*immodica stultorum putatio*»)⁵⁹⁷.

Аналізуючи наративний текст Вільяма Фітц-Стефана, ми виділили три типи відпочинку лондонців XII ст.: по-перше, сезонні розваги (зимові, літні); по-друге, розради, пов'язані з релігійними святами; по-третє, «щоденні» забави.

Перша група розваг міщан, за описом Вільяма Фітц-Стефана, залежала від природних умов, тому вони чітко сезонні. Літні – це стрільба з лука, біг, стрибки, метання списа, боротьба зі щитами, хороводи і танці, прогулянки вечорами передмістям. Зимові – битви і дражніння диких звірів, ковзанка.

Друга група розваг стосується релігійних свят. Зокрема, «Великодній цикл» включав Масляну, змагання юнаків на конях щонеділі від час Великого Посту, водні змагання на човнах на Великдень. Також з цим циклом Вільям Фітц-Стефан пов'язав змагання бойових півнів у школах та гру з м'ячем у передмісті.

Постійно (третя група) ж практикувалися такі види відпочинку – змагання коней та вистави.

Свідчення наративу Вільяма Фітц-Стефана підтверджують і доповнюють документальні джерела. «Судові книги Лондона» згадують гру в кості у тавернах⁵⁹⁸, метання кахлів у ціль⁵⁹⁹, плавання по Темзі у човні⁶⁰⁰ тощо. Разом з тим такі епізоди є винятковими, адже вони фіксують порушення чи нещасні випадки – в кості грали у заборонений вечірній час, метання кахлів привело до попадання в голову й травмування учасника, а плавання по ріці завершилося

⁵⁹⁶ *De Situ Nobilissimae Civitatis Londoniae...* – P. 10.

⁵⁹⁷ *Ibid.* – P. 6.

⁵⁹⁸ *Letter-book B...* – P. 2, 7.

⁵⁹⁹ *Ibid.* – P. 256.

⁶⁰⁰ *Ibid.* – P. 262.

загибеллю «плавців», бо човен був дірявий. Однак це джерело нас знайомить із повсякденними практиками та казусами.

Достовірність опису розваг лондонців підтверджують археологічні матеріали. Так, при розкопках Лондона були знайдені гральні кубики (датовані XI-XII ст.)⁶⁰¹, а у Глочестері – нарди (перша половина XII ст.)⁶⁰². Ковзани виготовлялися із кісток тварин (найтипівіше із кінських), і характерні для всієї Північної Європи⁶⁰³. Знайдені шкіряні м'ячі датуються початком XIV ст.⁶⁰⁴.

«Візуалізувати» розваги міщан із наративів чи документальних джерел допомагають мініатюри. Здебільшого маргінальні зображення показують втіхи жителів середньовічних міста Англії: стрільбу та метання списів⁶⁰⁵; боротьбу⁶⁰⁶; бої тварин⁶⁰⁷ тощо. Однак значна їхня кількість присвячені музикантам.

Біблійні зображення, із граючим на музичних інструментах Давидом, показують як змінюється статус музиканта в суспільстві – від «негідної справи» до майстерності, достойної похвали⁶⁰⁸. Наприкінці XIII ст. тема музикантів з'являється й у англійських вітражах міських соборів, де вони представлені в ангельській подобі⁶⁰⁹. Найдавнішою подібною знахідкою

⁶⁰¹ The medieval household daily living: Medieval Finds from Excavations in London... – P. 290.

⁶⁰² V&AM. – № 375-1871; V&AM. – № A.20-1961; V&AM. – № A.3-1931; V&AM. – № A.22-1942.

⁶⁰³ The medieval household daily living: Medieval Finds from Excavations in London... – P. 294-295.

⁶⁰⁴ Ibid. – P. 296.

⁶⁰⁵ BL. – Harley. – MS 3487. – F. 4r, 140v.

⁶⁰⁶ BL. – Arundel. – MS 157. – F. 95v; BL. – Harley. – MS 3487. – F. 34r; BL. – Royal. – MS 1 D X. – F. 74v; Bodl. L. – Douce. – MS 366. – F. 109r.

⁶⁰⁷ BL. – Harley. – MS 603. – F. 17r; Bodl. L. – Douce. – MS 366. – F. 128r.

⁶⁰⁸ Шмітт Ж.-К. Сенс жесту на середньовічному Заході. – Х.: Око, 2002. – С. 473.

BM. – MS 0034. – F. 205r; Bodl. L. – Douce. – MS 366. – F. 10r; BL. – Royal. – MS 1 C VII. – F. 92r; BL. – Royal. – MS 1 D I. – F. 246v; BL. – Harley. – MS 5102. – F. 77v; BL. – Lansdowne. – MS 402. – F. 12r.

⁶⁰⁹ Rose A. Angel Musicians in the medieval stained glass of Norfolk churches // Early Music. – 2001. – P. 187.

вітражів, серед збережених, є два зображення із Церкви Всіх Святих Карлетон Роуд (1280-ті рр.)⁶¹⁰. Вони подібні до мініатюр «Псалтиря Альфонсо» того ж часу⁶¹¹. Кінцем XIII ст. – початком XIV ст. датовані відтражі із Бристоля з аналогічним сюжетом⁶¹². Джон Гарландський у своєму словнику зазначає, що бачив у домі багатіїв музикантів з лютнями, флейтами, трубами, віолами, тамбуринами, барабанами тощо⁶¹³. Однак разом з тим прямо до Пекла він відправляє повій та танцівників, та зняряддя розпусників – лютню і подібні музичні інструменти⁶¹⁴. Божественними розвагами називає англійських вчений музику гімнів Діві Марії та Богу⁶¹⁵. Загалом, музичні розваги були частиною «райського життя» утопічної «Країни Кокань»: «Одні лише пісні, розваги, хороводи // Щасливий той, хто потрапив туди»⁶¹⁶.

«Судові книги Лондона» називають імена деяких музикантів XIII ст. Відомо про Річардіна ле Віолура – міського менестреля головного міста Англії⁶¹⁷, Джона Гарсила – трубача («tromprour») ⁶¹⁸, а також Вільяма Сотреура – королівського менестреля з Лондона⁶¹⁹.

Іншою групою, яка професійно займалася «розвагами» були актори, «жонглери», «блазні». На міських святах вони розважали публіку, стаючи на ходулі, зображаючи тварин, оповідаючи цікаві історії⁶²⁰. Серед збережених творів-фабліо середньоанглійською простонародною мовою з часу високого середньовіччя слід виокремити «Пані Сіріц» та «Про Лиса й Вовка»⁶²¹, які

⁶¹⁰ CVMA. – №014340 (із зображенням арфи); CVMA. – № 014344 (віола).

⁶¹¹ BL. – Additional. – MS 24686. – F. 14v.

⁶¹² CVMA. – №007127.

⁶¹³ A Dictionarius of John de Garlande... – P. 137.

⁶¹⁴ Ibidum.

⁶¹⁵ Ibid. – P. 138.

⁶¹⁶ Страна Кокейн// Мортон А. Л. Английская утопия... – С. 264.

⁶¹⁷ Letter-book B. – P. 47.

⁶¹⁸ Letter-book C. – P. 208.

⁶¹⁹ Ibid. – P. 213.

⁶²⁰ Даркевич В. П. Светская праздничная жизнь Средневековья IX-XVI вв. – М.: Индрик, 2006. – С. 27; BL. – Royal. – MS 13 B V. – roll; Bodl. L. – Auctorium. – MS D 3.2. – F. 278r.

⁶²¹ Англійські фабліо XIII ст... – С. 33-75, 77-105.

містять значні об'єми діалогів, що може свідчити про їхню «сценічність», можливість показувати як виставу для всього населення у місті⁶²².

Частина розваг міщан Англії прийшла із королівського двору після Нормандського завоювання, серед яких полювання, турніри та шахи.

Лісні лови англійські міщани в добу розвинутого середньовіччя здійснювали з шуліками, яструбами та іншими птахами, а також собаками. Лондонці мали право полювати в Міддлсексі, Гердфордширі, Чілтерні, Кенті до річки Грей⁶²³. Поширеність такої розваги підтверджують значні археологічні знахідки кісток диких тварин в містах Англії цього часу⁶²⁴. Живі картини полювання з собаками чи птахами, луками і стрілами, музичними трубами демонструють мініатюри рукописів⁶²⁵.

Турніри в Англії, очевидно, походять з континентальних традицій нормандської династії. Роджер Ховеден подає заснування таких рицарських змагань на англійських територіях під 1194 р. за спеціальною хартією Річарда Левове Серце⁶²⁶. Раніші повідомлення про таку розвагу зафіксовано в його ж «Хроніці» під 1186 роком, але воно стосується Парижа та загибелі на ній Джеффри, графа Бретані, сина короля Генріха II⁶²⁷. Місце проведення турніру обиралося королем, і зазвичай це були міста.

⁶²² Furrow M. Middle English Fabliaux and Modern Myth // English Literary History. – 1989. – №56. – P. 1.

⁶²³ Liber Custumarum... – P. 14.

⁶²⁴ Sykes N. J. The Impact of the Normans on Hunting Practices in England // Food in Medieval England: Diet and Nutrition / Ed. by C. M. Woolgar, D. Serjeantson, T. Waldron. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2006. – P. 163.

⁶²⁵ BL. – Harley. – MS 3753. – F. 32r; BL. – Royal 2 B VIII. – F. 151v, 152r-157r, 160r, 161r, 170v, 171r, 172r, 172v, 174v, 175r, 177v, 178r, 189v, 190r, 254v; BL. – Royal. – MS 12 F XIII. – F. 17r; BL. – Royal. – MS 14 B V. – Membranes 4-5; BL. – Sloane. – MS 3544. – F. 9r.

⁶²⁶ The annals of Roger de Hoveden... Vol. II. – P. 339.

⁶²⁷ Ibid. – P. 56.

«Королівською» грою називали шахи, вперше описані у Олександра Неккама (XII ст.)⁶²⁸. Фігури для гри робили з великою майстерністю, з кості з інкрустуванням дорогоцінних металів та каміння⁶²⁹. Проте відомі й «простіші» дерев'яні набори для гри⁶³⁰. В англійських мініатюрах розвинутого середньовіччя зображення цієї розваги – виняткове⁶³¹. Оказійно шахи опинилися в переліку «міських розваг» Кентербері, яким «піддалися» монахи в розповіді Вільяма Мальмсберійського⁶³².

Разом з тим можливо простежити відділення понять праці та відпочинку в одязі, їжі та читанні/письмі.

Англійський науковець Джон Гарландський, описуючи свій одяг, виділяє окремо церемоніальну та військову накидки, коментуючи, що вони мають дорогоцінне оздоблення⁶³³. Іншими словами, виділяє вбрання для урочистих визначних подій чи свят. Разом з тим, в святкові дні люди давали волю своїм емоціям, відволікалися від проблем. Граючи або надягнувши маску, людина могла подивитися на світ іншими очима, прожити чуже життя цей короткий час⁶³⁴. Подібно і їжа постає у двох вимірах: щоденному та святковому, для надання сили організму та як задоволення, частина урочистості. Так, кулінарна книга XIII ст. «Як готувати їжу та пряне вино» надає рецепти страв відповідно до звичайних днів, святкових, Посту, «дня риби» («*jur de person*»)⁶³⁵ тощо. Читати та писати – це «робоча» необхідність для писарів, науковців,

⁶²⁸ Alexandri Neckam. *De naturis rerum libri duo: with the poem of the same author, De laudibus divinæ sapientiae* / Ed. by Thomas Wright. – London: Longman, 1863. – P. 324-326.

⁶²⁹ V&AM. – № A.40-2000; V&AM. – № 8987-1863.

⁶³⁰ *The medieval household daily living: Medieval Finds from Excavations in London...* – P. 291-294.

⁶³¹ BL. – Royal. – MS B 2 VII. – F. 198v.

⁶³² *Willelmi Malmesbiriensis monachi. De gestis pontificum Anglorum libri quinque* / Ed. by N. E. S. A. Hamilton. – London, Longman, 1870. – P. 70.

⁶³³ *A Dictionarius of John de Garlande...* – P. 133.

⁶³⁴ *Игры и развлечения горожан // Город в средневековой цивилизации... Том. 3...* – С. 319.

⁶³⁵ *Two Anglo-Norman Culinary Collection* / Ed. by C. B. Heatt and R. F. Jones // *Speculum*. – 1986. – №61. – P. 861-866.

міського посадовця чи купця, а разом з тим знайшли вимір розваги: скриптор додавав маргінальні малюнки, вчені жартували, пишучи латиномовні поезії, торговці з книгою гаяли шлях подорожі тощо.

Зв'язок між працею та відпочинком був надзвичайно тісним. Так, полювання, бенкети, хороводи тощо були розвагою, але і мали важливі соціальні функції. Все-таки лóви – це і здобуття їжі, урочисті трапези, танці – форма комунікації та демонстрації соціального статусу тощо. Разом з тим і праця – це не лише тяжка праця, а й «насолада» – спілкування, соціальної взаємодії.

Таким чином, праця та відпочинок у просторових структурах англійського міста доби розвинутого середньовіччя має кілька вимірів – будинок, вулиця/площа, дорога. Будинок був робочою зоною, а також відпочинку (щоб спати, грати в ігри тощо), про це зона – особиста, приватна, де взаємодіє обмежене коло осіб. Більшість же розваг та трудових процесів відбувалося на вулицях і площах міста. Виділимо окремо дорогу як особливу форму простору середньовічного міщанина. Період XI-XIII ст. – це час активних міграцій, подорожей, освоєння «внутрішнього» простору країни. В цих процесах міські жителі відігравали не останню роль: шлях як простір, організований «від міста до міста», сприймається як праця (для торгівлі чи паломництва), а також як розвага (для спілкування чи відпочинку від рутинних справ). Час праці та відпочинку регулювалися за релігійними канонами, однак в добу високого середньовіччя в англійських містах на них почали впливати міські постанови та намагання міщан до збільшення робочих періодів.

3.4. Міська комунікація

Комунікація – багатозначне поняття із багатою історією. Воно походить від латинського слова «communicare», яке означало «наділяти», «розділяти» чи «робити спільним», і прийшло в англійську мову у пізньому середньовіччі

(XIV-XV ст.)⁶³⁶. Сьогодні первісне значення його змінилося і означає обмін між людьми або іншими соціальними суб'єктами, цілісними знаковими повідомленнями, у яких відображені інформація, знання, ідеї, емоції тощо⁶³⁷.

Міста були найбільшими комунікативними центрами в Англії XI-XIII ст., як у фізичному, так й у соціальному значенні. У фізично-географічному вимірі вони були вузлами доріг, портів, а у громадському житті – місцем взаємодії різних груп осіб чи особистостей.

Розвиток міст сприяв появі населення з новим, більш раціональним стилем мислення, що змінює традиційне сприйняття природи. Ускладнення практичної діяльності людини, більш активний і цілеспрямований вплив її на природу поставило перед її свідомістю нові проблеми. Унаслідок зростання допитливості людського розуму природа починає десакралізовуватися. З розвитком торгівлі зростає і потреба в більш точному і стандартизованому вимірі тіл і площ. Діяльність купецтва вимагає підвищення швидкостей, з якими долаються відстані між торговими пунктами. Людина, що живе в умовах складної міської цивілізації, вже у меншій мірі підпорядкована природним ритмам, більш чітко відокремлює себе від природи, починає ставитися до неї як до об'єкту⁶³⁸.

Може скластися враження, що людина середньовіччя була замкнена чи то в собі, чи у власному будинку, обмежена своєю корпорацією та простором міських мурів. Однак це не так. Подорож середньовічного міщанина в Англії прослідкуємо за картою, вміщеною у рукопис «Великої хроніки» Матвія Паризького⁶³⁹.

«Подорожна карта» Матвія Паризького сформована у вигляді прямої («дороги»), де основними елементами є міста та фортеці, певні географічні

⁶³⁶ Пітерс Дж. Д. Слова на вітрі: історія ідеї комунікації / Пер. з англ. – К.: КМ Академія, 2004. – С. 16.

⁶³⁷ Пітерс Дж. Д. Слова на вітрі: історія ідеї комунікації... – С. 17.

⁶³⁸ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры... – С. 81-82.

⁶³⁹ BL. – Royal. – MS 14 C VII. – 2r-5r.

об'єкти із зазначенням кількості днів для переміщення між ними⁶⁴⁰. Шлях починається із Лондона, який, за словами автора, був заснований Брутом та називався «ною Троєю», зі стінами та шістьма воротами⁶⁴¹. Місто підкреслене широкою синьою лінією, що означає Темзу. В округлих стінах позначені головні споруди – Собор Святого Павла («seint pol»), Тауер («la tur»), лондонський міст («la punt de lundres»), Вестмінстер (не підписаний), августинський монастир Святої Трійці («la trinite») та церква Сент-Мартін-ле-Гранд («seint martin le grant»). В передмісті Матвій Паризький позначив клонійський монастир Бермудсі («Birmudsee»), а за Темзою виділив два об'єкти – палац Ламберт («lamhet»), що слугував місцем життя найвищих релігійних сановників, та Саузварк («Suuerc»), місце для приїжджих, з численними тавернами. Від Лондона за один день можна було дістатися до Рочестера («le chemin a ronescestre») на річці Мідвей («la erve de Medeveie»). Далі «дорога» хроніста веде до Кентербері через Кент, звідти до Довера та Ла Маншу, де зображено два великих кораблі у зеленій воді. І так далі ця мапа продовжує «подорож» до Єрусалиму. Кожне із міст описане із зазначенням ключових споруд, як Лондон. Тобто, до середини XIII ст. така подорож була досить відомою, користувалися, як старими дорогами, так і численними портами, водними шляхами. Підкреслимо, що для подорожі – з будь-якою метою (торгівельно-комерційною, паломницько-релігійною чи іншою) Матвій Паризький обирає саме міста як центри, ключові пункти, де можна реалізувати свої цілі.

Англійські міста XI-XIII ст. стали потужними центрами соціальних комунікацій на різних рівнях.

Міста також були центрами комунікації між центральною владою та підданими. Розвиток міст є необхідною умовою процесу централізації

⁶⁴⁰ Lewis S. The art of Matthew Paris in the *Chronica majora*. – Berkeley, Cambridge, 1987. – P. 332.

⁶⁴¹ «La cite de lundres ki est chef de engleterre. Brutus ki premere inhabita bretaine ki ore est engleterre: la funda e lapele troie la nuvele: Sis portes i a es murs et la seite.» BL. – Royal. – MS 14 C VII. – 2r.

держави⁶⁴². Міста не тільки підтримують королівську владу фінансово чи політично, а й королівська влада стає гарантом економічного процвітання міста⁶⁴³. Традиційне формулювання хартій про вольності, що надаються, – «гарантуємо всі права і привілеї, що були надані за діда/батька нашого (вказувалося ім'я короля)», – мало на меті показати традиційність та спадкоємність опіки над міською громадою корони: стабільність розвитку міста залежить саме від центральної влади. Міські громади забезпечили собі політичну та економічну значимість і через діяльність палати громад англійського парламенту⁶⁴⁴.

Герої латиномовної поеми «Сатира на людей зі Стоктона» направляються до короля, оскільки не визнають «...писані закони, поки можемо іти: // Ми будемо йти до короля, знатні погляди якого видають закони»⁶⁴⁵. Тобто, визначають право на рішення короля, який може вирішити їхній конфлікт. Така зустріч відбувається в місті Даремі, до юрисдикції якого належав Стоктон⁶⁴⁶. Суд став не тільки місцем розгляду справ, а й особливим місцем комунікацій між королівською владою і жителями міста⁶⁴⁷.

Великі ради короля для затвердження постанов, діяльність парламенту, організаційних інституцій Англії в добу високого середньовіччя потребувало міст як найбільш зручних центрів для нього.

⁶⁴² Хачатурян Н. А. Политическая организация средневекового города // Город в средневековой цивилизации Западной Европы... – С. 335.

⁶⁴³ З такого погляду є логічним надання численних хартій та привілеїв містам короною. Вільгельм I Завойовник вже в перший рік свого правління надає дві хартії великим містам – Лондону та Бристолу. До XIII ст. видано більше 100 аналогічних документів.

⁶⁴⁴ Хачатурян Н. А. Политическая организация средневекового города... – С. 338.

⁶⁴⁵ *Satire on the men of Stockton // Anecdota literaria...* – Р. 49.

⁶⁴⁶ Hilton R. H. A Thirteenth-Century Poem on Disputed Villein Services // *English Historical Review*. – 1941. – № LVI (CCXXI). – Р. 90.

⁶⁴⁷ Тогоева О. «Истинная правда». Языки средневекового правосудия. – М.: Наука, 2006. – С. 2.

Міста в Англії XI-XIII ст. були центрами не тільки формування нової верстви, а й активної взаємодії трьох інших. Селяни могли тут збути надлишковий продукт, купити необхідні речі для ведення господарства. Рицарі купували необхідну зброю в ковалів та інших майстрів. Духовенство отримувало можливість проповідувати, а також доступ до потрібних речей, книг тощо. Таким чином формуються нові уявлення про суспільство та суспільну ієрархію.

Тричленна модель середньовічного суспільства (*oratores – laboratores – bellatores*) в добу високого середньовіччя в Англії поступово змінюється. Флоренс Вустерський у «Хроніці» (XII ст.), подаючи сюжет про нічні кошмари короля Генріха I (під 1130 роком), намагається поділити підданих короля на три частини: у першу ніч зі скаргами приходять ті, що працюють, у другу – воїни, а у третю – релігійні особи⁶⁴⁸. Рукопис твору цієї розповіді супроводжується мініатюрами, які мають особливий інтерес⁶⁴⁹. Він складається з чотирьох реєстрів, кожен з яких показує відповідну частину тексту, зліва на трьох з них, займаючи четверту частину, оповідач (свідок подій)⁶⁵⁰. Перші три – це монарх, який спить, та верстви по черзі, що приходять до нього, на четвертому – подорож Генріха I на кораблі. На думку Девіда Хінтона, на першому реєстрі – один із тих, хто працює, цілком можливо, є представником міської верстви. Аргументом за це він називає зображення плаща із фібулою⁶⁵¹. Однак, маємо зауважити, що у руках він тримає вила – традиційний іконографічний елемент саме селян, а ця застібка на плащі немає ознак дорожності чи інкрустування. Натомість фігура, яку ми визначили, як оповідача – має багатий плащ, обшитий з прикрасами, його туніка та шапка

⁶⁴⁸ The Chronicle of Florence of Worcester... / Transl. by Thomas Forester. – London, 1854. – P. 260.

⁶⁴⁹ CC. – MS 157. – P. 382-383.

⁶⁵⁰ Що ця особа – король – є сумнівним, адже ця особа зображена без корони, тоді як монарх на основній частині під час сну – із нею; навряд чи писар оминув би цей символ влади, якби хотів зобразити Генріха I.

⁶⁵¹ Hinton D. A. Gold and gilt, pots and pins: possessions and people in medieval Britain. – Oxford, New York: Oxford University Press, 2005. – P. 173, 178.

також оздоблені вишивкою і подібні до одягу та головного убору моряка, який веде корабель на четвертому реєстрі. Корабельник – це представник міської верстви, бо саме міста мали порти, саме там було найнято корабель для подорожі. На нашу думку, ця особа «спостерігача» – так само виразник міської культури. Можливо, лікар, науковець, який тлумачить ці сни, або радник короля. На цьому зображенні, міська верства не протистоїть королівській владі, як всі інші три, вона сприяє їй, повністю підтримує. Трохи згодом Іоанн Солсберійський доповнює трійчастий поділ новою групою: ремісниками і купцями, тобто міщанами⁶⁵².

Англійські міста в добу високого середньовіччя були центрами міжетнічної комунікації. Так, «Опис благородного міста Лондона» Вільяма Фітц-Стефена (XII ст.) відкриває строкату картину торгівлі головного міста Альбіону: «Золото посилають араби, спеції та ладан – сабеї, зброю – скіфи, пальмову олію із багатих лісів – хмарна земля Вавилону, Ніл – дорогоцінне каміння, Китай – пурпурові тканини, галли – свої вина, норвежці, русичі – хутра білок та соболів»⁶⁵³. Написаний віршованою формою, цей уривок є наслідуванням Вергілія⁶⁵⁴. Тут лише галли (французи), норвежці та русичі, яких не згадує римський автор, є справді народами, які мали тісні контакти з Англією.

Цей наратив Вільяма Фітц-Стефана не завжди знаходить підтвердження в документальних та законодавчих джерелах і ситуація в них виглядає не так спокійно. Зокрема, іноземні купці в Лондоні та інших містах мали особливий статус і не дуже віталися самими жителями міста, як й інші чужинці. Лише підтримка короля давала їм можливість перебували в місті до 40 днів. За часів короля Етельреда II (972-1016 рр.) вперше німецькі торговці отримують

⁶⁵² Карліна О. Три суспільні стани і проблема міста в середні віки// Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія історія. – 2011. – Вип. 106. – С. 31.

⁶⁵³ *Liber Custumarum*... – Р. 9.

⁶⁵⁴ *Ibid.*; Матузова В. И. Английские средневековые источники IX-XIII вв. – М.: Наука, 1979. – С. 46.

підтримку монарха і їх називали «імператорськими людьми», «з альманської Ганзи», «естергінгами»⁶⁵⁵. Вони навіть мали окремий гільд-хол в Лондоні на портовій окраїні, біля Доугейту, де з часів Едуарда Сповідника (1042-1066 рр.) також привілеї отримують купці з Ровени⁶⁵⁶. «Давні звичаї» цих купців підтвердив Генріх III⁶⁵⁷. Нове законодавство щодо іноземців було затверджено Едуардом I зі значними поступками та розширенням прав⁶⁵⁸.

Головним товаром, який завозився до Англії, було вино, надходження якого з Франції відбулося після об'єднання деяких континентальних територій з Альбіоном 1152 р. через одруження майбутнього короля Генріха II та Елеонори Аквітанської. З того часу гасконці отримують особисті привілеї на торгівлю в країні. Наприкінці XIII ст. загострився конфлікт між Едуардом I та французьким королем Філіппом IV щодо континентальних володінь англійського короля, зокрема навколо Гасконі (південної частини Гієні) розгорілася війна в 1294-1303 рр. Поряд з цим становище Едуарда I ускладнює війна у Шотландії, де піднімається повстання на чолі з Вільямом Волесом у 1297-1298 рр., та у Вельсі, де розгортається народний рух Мадога ап Ллівеліна у 1294-1295 рр. На цьому фоні англійський король намагається втримати позиції на континенті та прихильність гасконських купців. Поряд з цим, зростає невдоволення лондонців разом з податковим тиском на зазначені військові кампанії, особливі привілеї французьких купців, що можуть перебувати у місті більше 40 днів, та й живуть у Лондоні в кредит. Для послаблення ситуації 1299 р. Едуард I оплачує значну суму боргу (1049 фунтів 13 шилінгів 11 пенсів) 91 гасконцю із королівської скарбниці⁶⁵⁹.

⁶⁵⁵ Liber Custumarum... – P. XXXV.

⁶⁵⁶ Letter-book C... – P. IX.

⁶⁵⁷ Ibidum.

⁶⁵⁸ Liber Custumarum... – P. 67, 69.

⁶⁵⁹ Letter-book C... – P. XII, 44-50.

Датчани та норвежці користувалися особливим правом. На відміну від інших, вони могли перебувати в Лондоні увесь рік, а перші – користувалися «усіма правами міста Лондона»⁶⁶⁰, іншими словами торгувати по всій Англії.

Єврейська община в Англії виникла після 1066 р. на запрошення Вільгельма I, перш за все із Ровени до Лондона⁶⁶¹. Відомі єврейські громади також в Йорку, Норвічі, Кентербері, Оксфорді, Кембриджі тощо⁶⁶². Основними професіями, якими вони займалися, були лихварство та медицина. Їхня діяльність погано задокументована, у зв'язку з подальшим вигнанням за едиктом 1290 р. Так, міська збірка документів та постанов Лондона «Біла книга» чи «Книга звичаїв» була упорядкована у XIV ст., і укладач випустив не актуальні документи, зокрема ті, що стосуються ранньої історії євреїв. Лише податкові книги та матеріали хронік дають можливість висвітлити їхнє життя в містах Англії доби розвинутого середньовіччя. Наприклад, Аарон з Лінкольну (бл. 1125-1186 рр.) був відомим фінансистом, однією з найбагатших людей Англії того часу. «Фінансовий сувій» під 1166 р. зазначає, що він дав позику королю Генріху II на суму в 616 фунтів 12 шилінгів та 8 пенсів⁶⁶³. Цілителі із середовища євреїв допомагали також і християнам. Нам відомі приклади таких лікарів, як майстер Еліас з Лондона XIII ст., який також був і купцем⁶⁶⁴. Вільям Ньюбурзький, описуючи повстання 1190 року, згадує

⁶⁶⁰ Liber Custumarum... – P. XXXIX, 63-64.

⁶⁶¹ William of Malmesbury's Chronicle of the Kings of England: From the Earliest Period to the Reign of King Stephen/ Transl. by J. A. Gies, D.C.L. – London, 1847. – P. 338-339.

⁶⁶² Strait K. T. The Expansion of the English Jewish Community in the Reign of King Stephen // Albion. – 1993. – № 25. – P. 177.

⁶⁶³ Chazan R. The Jews of Medieval Western Christendom, 1000-1500. – New York: Cambridge University Press, 2006. – P. 159.

⁶⁶⁴ Getz F.M. Medicine in the English Middle Ages. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998. – P. 22.

убивство єврея – «відомого медика за свої здібності та хороший характер серед християн»⁶⁶⁵.

Саме із середовища євреїв нам відомі достовірні задокументовані факти зв'язків Англії доби розвинутого середньовіччя із Київською Руссю. Так, «Фінансові сувої» під 27 роком правління Генріха II (1181-1182 рр.) містять свідчення про Ісаака Руффуса, Ісаака з Русі [Ysaac de Russie] та Ісаака з Беверлі, євреїв, які платили певну суму, при чому наступного року – вони ж виплачують решту боргу⁶⁶⁶. Така пряма характеристика за походженням, «de Russie», чи не єдина в документальних джерелах. І говорить скоріше про існування на територіях Київської Русі общини євреїв в добу домонгольського завоювання⁶⁶⁷, та про опосередковані контакти русичів із англійцями в цей період. Дещо розповідають археологічні джерела, які свідчать про англійське сукно в Новгороді XII-XIII ст.⁶⁶⁸. Однак свідчень безпосередніх контактів бракує. Вважаємо за можливе припустити, що «прізвище» з англійських документів розвинутого середньовіччя «le Rus» може свідчити про такі відносини. Ця частина імені трактується як своєрідне прізвисько – «рудий»⁶⁶⁹. Так само було трактоване й ім'я Анни Ярославівни, дружини французького короля Генріха I (1031-1060), відомої як «Russa» або «Rufa»⁶⁷⁰. Однак ці розвідки потребують подальшого дослідження та детальної аргументації.

⁶⁶⁵ Chronicles of the Reigns of Stephan, Henry II, and Richard. Vol. I. Containing the 1st four books of the Historia Anglorum of William of Newbourgh. – RS 82. – 1884. – P. 310.

⁶⁶⁶ Матузова В. И. Английские средневековые источники IX-XIII вв... – С. 49-50.

⁶⁶⁷ Kulik A. Jews from Rus' in Medieval England // Jewish Quarterly Review. – 2012. – Vol. 102. – №3. – P. 376.

⁶⁶⁸ Матузова В. И. Английские средневековые источники IX-XIII вв... – С. 47.

⁶⁶⁹ The Cambridge History of the English Language. – Vol. II. 1066-1476 / Ed. by N. Blake. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – P. 550.

⁶⁷⁰ Назаренко А. В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е. А. Мельникова. – М., 1999. – С. 259-407, 353.

На рівні повсякдення (харчових чи поведінкових моделей та стереотипів) етнічна складова в містах Англії XI-XII ст. була надзвичайно помітна. Так, за визначенням англійця XIII ст. «рід нормандський слабкими травами харчується», від того він – «оманливий, вітряний, брехливий, зніжений, заздрісний»⁶⁷¹. Натомість самих англійців звинувачували в надмірному пияцтві. Так, Річард Фітц-Нігель в «Діалозі про шахову дошку» розповідає про найбагатше королівство та природжений потяг до питва⁶⁷². Іншою важливою рисою етнічності виявляється одяг. Роджен Ховеден під 1184 р., наводячи текст одного листа до Джона, єпископа Толедо, відзначає, що там такі ж люди за вірою, але відмінні одягом та мовою, і були вони купцями та продавали різні якісні тканини⁶⁷³. Четвертий Латеранський собор (1215 р.) постановляє про особливі елементи вбрання для мусульман та євреїв. Так, для останніх передбачені особливі капелюхи, які ми можемо побачити на англійських мініатюрах XIII ст.⁶⁷⁴. Щодо поведінкових моделей, то для купців з німецьких земель окремо було закріплено право співати своїх пісень («kiriele»), «відповідно до старих звичаїв», до перетину лондонського мосту⁶⁷⁵.

Етнічна строкатість позначалася на мовному становищі в містах Англії XI-XIII ст. Соціальні комунікації між самими міщанами насамперед здійснювалися за допомогою слова. Основою офіційних документів були латинська та французька мова. Так, «Азіза про будівництво» (1212 р.) першого мера Лондона Генрі Фітц-Елвіна написана ними обома⁶⁷⁶. Більшість актів для міст королем видані латинською. Документи англійською (англо-саксонською чи середньоанглійською) мовою дуже рідкісні. Натомість у цей час

⁶⁷¹ Characteristics of different nations // *Reliquiae antiquae...* – P. 5.

⁶⁷² *Dialogus de Scaccario [Dialogue concerning the Exchequer]* // *Select Historical Documents of the Middle Ages/ Ed. by E.F. Henderson.* – London and New York, G. Bell & sons, 1892. – P. 87.

⁶⁷³ *The annals of Roger de Hoveden...* – Vol. II... – P. 43.

⁶⁷⁴ BL. – Harley. – MS 3244. – F. 52r; BL. – Harley. – MS 3487. – F. 197r, 202v; BL. – Royal. – MS 1 D I. – F. 110r, 241v; BL. – Arundel. – MS 157. – F. 6v.

⁶⁷⁵ *Liber Custumarum...* – P. XXXVI, 63.

⁶⁷⁶ *Assisa Aedificatione // Liber Ablus...* – P. 323.

установлюється простонародна мова як літературна, створюються поезії та прозові твори, серед яких міські фаблію. Важливим був також іврит, у зв'язку з великою общиною євреїв у містах Англії XI-XIII ст., вивчення якого було важливим для науковців. Так, Олександр Неккам дорікає лікарям, що гебрейська мова (на рівні з арабською та давньогрецькою) є важливою для пізнання науки⁶⁷⁷. Ми ж відмітимо також цю мову та її функціонування в містах Англії доби розвинутого середньовіччя у зв'язку з тим, що вона стала «медіатором» слов'янської писемності на цих теренах⁶⁷⁸. Так, Псалтир з Бодлеанівської бібліотеки Оксфорду (кінець XIII – початок XIV ст.)⁶⁷⁹ містить кілька алфавітів – гербейський, давньогрецький, арабський та кириличний. Останній містить глоси івритом, які відповідають прочитанням літер⁶⁸⁰.

Незважаючи на те, що приватне листування в час XI-XIII ст. в Англії вважається обмеженим, практично відсутнім, нещодавні дослідження М. Карлін дозволили по-іншому подивитися на проблему. Так, дослідниця «відкрила» корпус листів, складених в Оксфорді між 1220 та 1240 рр.⁶⁸¹. Всі вони стосуються купівлі товарів, домовленостей господарського характеру⁶⁸². Один із цих документів навіть має настанови, як складати епістолярій⁶⁸³. Уявлення про те, як виглядав лист та його отримання, можемо отримати із мініатюри⁶⁸⁴.

Важливим елементом щоденної комунікації міщан в Англії XI-XIII ст. були жести та умовні знакові системи печаток й прапорів. Наприклад, для

⁶⁷⁷ The Errors of the Doctors according to Friar Roger Bacon of the Minor Order/ Trans. by M. C. Welborn // *Isis*. – Vol. 18, No. 1. – Jul., 1932. – P. 30.

⁶⁷⁸ Kulik A. Jews from Rus' in Medieval England // *Jewish Quarterly Review*. – 2012. – Vol. 102. – №3. – P. 392.

⁶⁷⁹ Bodl. L. – Bodl. Or. – MS 3.

⁶⁸⁰ Bodl. L. – Bodl. Or. – MS 3. – F. 73v.

⁶⁸¹ BL. – Additional. – MS 8167. – F. 97r-98v.

⁶⁸² Carlin M. Shops and shopping in the early thirteenth century: three texts // *Money, markets and trade in late medieval Europe: essays in honour of John H.A. Munro*. – Leiden; Boston: Brill, 2007. – P. 530-537.

⁶⁸³ *Ibid.* – P. 534.

⁶⁸⁴ BL. – Royal. – MS 1 D I. – F. 421v.

лікарів був характерний жест витягнутого пальця⁶⁸⁵. Пояснення до цього знаходимо у Джона Гарланського. Він зазначає, що п'ять пальців називають «кавурник, вказівник, середній, медичний, мізинець». Медичний, пояснює вчений, – це той палець, яким медики вказують лікування⁶⁸⁶. Про «робочі міські жести», спеціалізовані жести ремісництва у зв'язку з розвитком міст⁶⁸⁷ рефлексує той же Джон Гарландський, описуючи жест ткалі⁶⁸⁸, а Олександр Неккам – жест ювеліра⁶⁸⁹. Печатка, що підкріплювала документ, показувала його достовірність та приналежність. Їхня символіка досить широка. Так, печатка Йорка (XII ст.) показує нам силует людини із вагами в руках, що, очевидно, позначає купця і місто, яке живе з торгівлі, а печатка Оксфорда (XII ст.) демонструє саме місто, з його мурами та центральними спорудами. Подібно й прапори, які могли мати кожне місто, показували у символах та умовних знаках необхідну інформацію. Так, на зображенні Матвія Паризького морської битви обабіч ми бачимо два міста, які підняли свої корогви, що є ідентичними до стягів воюючих сторін⁶⁹⁰. Іншою формою комунікації стали звукові сигнали музичних інструментів. Так, «Азіза про будівництво» Генрі Фітц-Ейльвіна наказує охороні кожного району Лондона мати трубу для сповіщення⁶⁹¹. Сурми використовувалися також під часу полювання, які ми бачили на згаданих мініатюрах, та у військових діях. Пісні слугували не лише розвагою, а й передавали історії, розповідали новини, висловлювали критику чи захоплення постаттю чи подією.

Соціальні комунікації відбуваються не тільки між співіснуючими у часі та просторі учасниками. Важливо звернути увагу і на історичну пам'ять як

⁶⁸⁵ BL. – Sloane. – MS 2435. – Fols. 16r, 27v, 28v, 34v, 35r, 36r, 37 r; ASC. – MS 0071. – F. 1r, 6r, 13r, 64v; ALS. – MS 0079. – F. 82r (83r), 96r (97r), 109v (110v), 131r; SJC. – MS 99 (D. 24). – F. 23r, 59v, 103r, 113r.

⁶⁸⁶ *Dictionarius of John de Garlande // A volume of vocabularies...* – P. 129.

⁶⁸⁷ Шмідт Ж.-К. Сенс жесту... - С. 443.

⁶⁸⁸ *Dictionarius of John de Garlande// A volume of vocabularies...* – P. 134.

⁶⁸⁹ Шмідт Ж.-К. Сенс жесту... - С. 449.

⁶⁹⁰ CC College. – MS 16. – F. 146r.

⁶⁹¹ *Liber Albus...* – P. 335.

частину орієнтирів міщанина Англії XI-XIII ст. Для нього місто – це місце меморіальне, пов'язане із давніми часами. Так виникає «золота легенда», вміщена до «Опису благородного міста Лондона» Вільямом Фітц-Стефеном до одного розділу про купців з усього світу, про заснування Лондона Брутом⁶⁹² і «ще раніше від Риму»⁶⁹³. Для людей нового часу доказом цього та матеріальним символом був так званий «Лондонський камінь», про який згадується ще у XII ст. Зокрема, біля цього місця жив перший мер Лондона Генрі Фітц-Ейльвін⁶⁹⁴. Однак ніхто із сучасників доби розвинутого середньовіччя не згадує про нього як частину ритуалів і не надає йому особливого значення⁶⁹⁵. Вільям Фітц-Стефан просто називає «певні місця» («*loca sua*») для вирішення важливих суспільних справ⁶⁹⁶. Створення перших справді меморіальних місць, важливих для міщан XI-XIII ст., відбулося за Едуарда I, який збудував дванадцять пам'ятників («хрестів») у різних середмістях східної Англії у пам'ять про свою померлу дружину Елеонору Кастильську⁶⁹⁷.

Важливим медіатором з минулим було читання. Науковцям це давало можливість долучитися до знань минулого⁶⁹⁸, а релігійним особам – правити службу⁶⁹⁹. Читання було також важливою духовною практикою – читання Біблії, «Отче наш» та Символ віри практикує щодня Пані Сіріц із однойменного фаблію XIII ст.⁷⁰⁰.

⁶⁹² Geoffrey of Monmouth. *History of the King of Britain*/ Transl. by A. Thomson with revision by J.A. Gielis. – Cambridge, 1999. – P. 21.

⁶⁹³ *Liber Custumarum* – P. 9.

⁶⁹⁴ Clark J. *London Stone: Stone of Brutus or Fetish Stone – Making the Myth* // *Folklore*. – 2010. – № 121 (1). – P. 38.

⁶⁹⁵ Clark J. *London Stone: Stone of Brutus or Fetish Stone...* – P. 39.

⁶⁹⁶ *Liber Custumarum...* – P. 9.

⁶⁹⁷ Cockerill S. *Eleanor of Castile: The Shadow Queen*. – Amberley, 2014. – P. 357.

⁶⁹⁸ *The Errors of the Doctors according to Friar Roger Bacon...* – P. 30.

⁶⁹⁹ *Dictionarius of John de Garlande* // *A volume of vocabularies...* – P. 133.

⁷⁰⁰ «*Ilike dai mi lif I rede* // *And Bible mi Pater Noster and mi Crede*»

Пані Сіріц // *Англійські фаблію XIII ст...* – С. 50-51.

Таким чином, англійські міста XI-XIII ст. стають центрами комунікації на всіх рівнях, як соціальних, так і матеріальних. Через це відбувається «розмивання» меж чіткої суспільної організації, де ті, хто працюють проживають на селі або помісті, ті, хто воюють – у замку, а ті, хто моляться – у монастирях. Міста акумулюють взаємодію всіх трьох верств, формуючи, таким чином, четверту групу – міщан зі своєю специфічною системою комунікаційних символів.

У хронотопі повсякдення англійські міщани XI-XIII ст. користуються різними системами: навколо релігійних свят та відліку часу формується робочий календар; міська влада намагається знайти баланс між раціональністю та устаткованими звичаями.

Досить складно виявити процес переходу до «часу купця». Церковний дзвін в наукових англійських трактатах асоціюється із сільським простором. Час міста, вимірний годинником, – точний, розмірений, правильний. Такий ментальний переворот відбувся у високому середньовіччі та став визначальним у розвитку суспільства.

Разом з процесом урбанізації протягом високого середньовіччя в Англію проникає в суспільну свідомість образ Фортуни, яка щораз може змінити хід життя, незалежно від способу існування власне людини, її чеснот чи гріхів, укорінений у міському способі життя: непевність успіху фінансових, торгових операцій веде до невпевненості у життєвих орієнтирах. Таким чином, місто породжує ще одну каузативну силу в історії: поряд з «Божою волею» з'являється Фортуна.

Праця та відпочинок у просторових структурах англійського міста доби розвинутого середньовіччя мають кілька просторових вимірів – будинок, вулиця/площа, дорога. Час праці та відпочинку регулювалися за релігійними канонами, однак в добу високого середньовіччя в англійських містах на них почали впливати міські постанови та намагання міщан до збільшення робочих періодів.

В XI-XIII ст. англійські міста стають центрами матеріальних та соціальних комунікацій. Через ці активні процеси відбувається зміна суспільної організації. Міста прискорюють взаємодію всіх трьох верств середньовічного суспільства, формуючи, таким чином, четверту групу – міщан зі своєю своєрідною системою цінностей.

РОЗДІЛ 4. ПУБЛІЧНЕ ТА ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ МІСТ АНГЛІЇ ДОБИ РОЗВИНУТОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Для сучасних історичних досліджень характерно успішне виділення протиставлень приватне-публічне, індивідуальне-колективне, центральне-маргінальне тощо. Проте проблема про розділення приватної та публічної сфери ще не вирішена. Найчастіше, вони розглядаються або як рухомі в одному часі сфери, або як взаємно орієнтовані сторони соціального життя⁷⁰¹.

На думку А. Гуревича, відділити приватне і публічне у середньовічному суспільстві неможливо, адже людина вела приватне життя публічно. Ятка купця або ремісника була частиною його дому. Поняття *privacy*, можливість усамітнення, в середні віки було відсутнє⁷⁰².

Дійсно, поділ на публічну і приватну сфери існування є досить умовним. Проте таке виокремлення дозволяє простежити тенденції, що зародилися в середньовіччі, до нашого часу. До того ж, характеризуючи ці два поля, розглядатимемо їх як єдине ціле повсякденного життя.

Прослідковуючи логіку дослідження з означеної проблеми Ж. Дюбі, можна сказати, що під публічним в історіографії розуміють державні інститути, а також те, що відкрито і доступно всім, а під приватним – сім'ю й те, що закрито від сторонніх, належить приватній особі. Він встановлює два напрями дослідження – трансформація домашнього простору та генеза індивідуальності⁷⁰³.

Отже, публічне життя включає в себе коло проблем, що стосуються управління та суспільного життя міста; приватне ж – сім'ю, гендер, сексуальність, емоції та ментальні уявлення.

⁷⁰¹ Репина Л. Р. Выделение сферы частной жизни как историографическая и методологическая проблема // Человек в кругу семьи... – С. 27.

⁷⁰² Гуревич А. Я. Многозначная повседневность средневекового человека... – С. 110.

⁷⁰³ A history of private life/ Ph. Aries, G. Duby (Gen. ed.). – Vol. II. Revelations of the medieval world... – P. 8.

4.1. Система самоврядування

Англійські міста здавна користувалися особливими умовами організації самоврядування. Певно, що до 1066 р. міста отримували привілеї від королів. Так, Оредерік Віталій розповідає про відносини Вільгельма Завойовника і міста Ексетер у 1068 р. Громада (*cives*) міста не присягла йому і відмовилася впускати до міста. Вони заплатили данину «згідно давніх звичаїв»⁷⁰⁴. Привілеювання міст не було феноменом високого середньовіччя, натомість надання хартії – юридичного документа, що закріплював привілей, – «винахід» XI ст. Перший документ такого типу був наданий Лондону Вільгельмом I, хоча – це лише підтвердження наявних прав, а не надання їх⁷⁰⁵. Перша хартія, яка надає права місту, датується 1087 р. і надана місту Бафурту⁷⁰⁶. На важливість міст у королівській політиці свідчить і той факт, що Вільгельм Завойовник після 1066 р. засновує у містах 31 замок – у Лондоні, Йорку та ін.⁷⁰⁷.

За 30 міськими хартіями Генріха II можна прослідкувати напрями королівської політики щодо міст. У 18 випадках – це хартії, що датуються між 1154 та 1158 рр.⁷⁰⁸ Це підтвердження прав, наданих Генріхом I. Вони включали, в основному, звільнення від мита, право гільдії та звичаїв (*consuetudines*). Наприклад, хартія Ексетера говорить, що тільки гарні звичаї були з часів Генріха I підтвердженні, а погані – заборонені⁷⁰⁹. Хартія Норвіча постановляє, що, якщо хтось за правління Стефана втратив звичаї та платню (*consuetudinibus eorum et scittis*), то він повертається до громади та звичаїв⁷¹⁰. Хартія Оксфорда визначає такі права, «як і місту Лондону», і якщо трапиться

⁷⁰⁴ Ordericus Vitalis. The ecclesiastical history of England and Normandy/ Transl. by T. Forester. In 4 vols. – Vol. II. – London: Bohn, 1854. – P. 210-215.

⁷⁰⁵ Liber Custumarum... – P. 25.

⁷⁰⁶ Gross C. The Gild Merchant: a contribution to British municipal history. In two vols. – Vol. II. – Oxford, Clarendon Press, 1890. – P. 29.

⁷⁰⁷ Campbell J. Power and authority, 600-1300... – P. 60.

⁷⁰⁸ British Borough Charters, 1042-1216... – P. xxv.

⁷⁰⁹ Ibid. – P. 6.

⁷¹⁰ The records of the City of Norwich. Vol.1... – P. 1.

ситуація, то «нехай з'ясують в Лондоні, які існують закони і звичаї у цьому випадку»⁷¹¹. Таким чином, король Генріх II намагається закріпити свою владу на місцях після громадянської війни за Стефана, надаючи (повертаючи) права містам.

Визначимо кілька особливостей відносин королівського двору за Генріха II з містами. По-перше, люди міського походження наймаються в адміністрацію короля⁷¹². Та й сам король був вихований у місті, свою молодість він провів у Бристолі, у дядька⁷¹³. По-друге, у перші складні роки правління Генріх II отримує позики від купців (Вільяма Кейда Сент-Омерського та Вільяма Трентегеруна з Ровени) та євреїв з Норвіча⁷¹⁴. По-третє, політика Генріха II стосовно англійських міст відзначається виваженістю⁷¹⁵. Він навіть дозволяє двом містам (Глостеру та Йорку) право комуни, що передбачало зміну структури управління, присягу на вірність та, як наслідок, унеможлиблювало заколоти⁷¹⁶.

За часів Річарда I та Іоанна міста продовжували грати вагомую роль у державній політиці. 50 містам Англії були надані хартії, більшість з них – вперше⁷¹⁷. Вони передбачали право фірми, одноразової річної сплати податків королю тощо.

⁷¹¹ Английские городские хартии XII века // Практикум по истории средних веков/ Под ред. Н.И. Девятайкина, Н.П. Мананчикова. – Ч.2. – Воронеж, 2000. – С. 24.

⁷¹² Campbell J. Power and authority, 600-1300... – P. 67.

⁷¹³ Haskins H. C. Adelard of Bath and Henry Plantagenet // The English Historical Review. – 1913, Jul. – Vol. 28, № 111. – P. 516.

⁷¹⁴ Campbell J. Power and authority, 600-1300... – P. 67.

⁷¹⁵ На французьких територіях, які були від владою Генріха II, також піднімалися повстання. Але там король їх жорсткого придушував. За свідченням Ордеріка Віталія керівника заколоту в Ровені (1090 р.) Конана було скинуто із високої башти. Див. Ordericus Vitalis. The ecclesiastical history of England and Normandy/ Transl. by T. Forester. In 4 vols. – Vol. IV. – London: Bohn, 1854. – P. 220-227.

⁷¹⁶ Campbell J. Power and authority, 600-1300... – P. 68.

⁷¹⁷ British Borough Charters, 1042-1216/ Ed. by A. Ballard... – P. xx.

Надання прав містам підкреслюється у одному із головних документів в історії Великобританії – «Великій хартії вольностей». Так, пункт 13 відзначає, що місто Лондон повинно мати всі давні вольності та звичаї як на суші, так і на воді. Так само і всі бурги, міста, порти повинні мати такі ж свободи⁷¹⁸. Наскільки такі положення були новаціями, існує дискусія. Так, Ф. Мейтленд вважав такі положення великим кроком у нове століття⁷¹⁹, а Дж. Тейт політику 1190-1216 рр. – закордонним впливом⁷²⁰.

Відносини між королем та адміністрацією міста розкриває присяга мера, яку він давав при вступі на посаду (давньофранцузькою): «Ви клянеться, що добре та законно будете служити нашому королю на посаді мера міста Лондона та цьому ж місту твердо і надійно берегти інтереси короля Англії та його наступників – королів Англії; на користь короля ви маєте робити все, що належить, та права короля, настільки королю вони належать всередині міста, будете чесно берегти...»⁷²¹. Як бачимо, основний мотив полягав у вірності королю, глава держави мав бути впевнений, що місто є лояльним до нього.

У XII-XIII ст. найвагомим фактором відносин між королем та містом були гроші. Щорічна фірма сплачувалася чи через шерифа, чи безпосередньо у казну. Так, петиція жителів Йорку до короля серед іншого просить дати можливість сплачувати податки безпосередньо до казначейства⁷²². До того ж її сплачували ті, хто мали майно у місті та не належали до релігійної верстви⁷²³. З часів «Книги Страшного суду» більшість міст сплачували данегельд

⁷¹⁸ Magna Carta Libertatum. – Cap. XIII.

⁷¹⁹ Pollock F., Maitland F.W. The History of English Law before the Time of Edward I. – Cambridge, 1989. – Vol. I. – P. 656-660.

⁷²⁰ Tait J. The Medieval English Borough... – P. 286-293.

⁷²¹ Vous jurreez, qe bien et loialment servirez nostre Seignur le Roy en loffice du Mairaltee en la citee de Loundres, et mesme la citee garderez surement et sauvement al oepe le Boy dEngleterre, et de ses heirs, Roys dEngleterre; et le prow le Roy freezes touz choses qe a vous appendent affaire, et les droitures le Roy, en qauncqes a la coroune appendent en la dite citee, loialment garderez...
Liber Albus // Munimenta Gidhallae Londoniensis... – Vol. I. – P.306.

⁷²² TNA. – Ancient Petitions. – SC 8. – № 269/13435.

⁷²³ Ibid. – № 320/E420.

(danegeld), а казначейські свитки (XII ст.) фіксують сплати під назвою *auxilia* або *dona*⁷²⁴. Такий збір з'являється щорічно. З 1168 р. цей збір поширюється з обмеженого кола міст на всі давні міста (бл. 60). Податок, який з'являється наприкінці XII ст. (т. зв. таллаж – *tallage*), збирався не регулярно, проте від Генріха I до часів Едуарда I. За часів останнього він був замінений на податок за рухоме майно⁷²⁵. За часів Річарда таллаж стягувався чотири рази на рік, за Іоанна – сім⁷²⁶.

«Діалог щодо фінансів» дає схему за якою ці податки стягувалися, що допомагає зрозуміти міську систему в XII ст. Королівський юстиціарій їде до кожного міста. Якщо городяни пропонують «гідну короля суму», то її сплачують, якщо ж ні, - то представник казначейства називає свою, а міщани «торгуються» за суму, яка влаштовує їх⁷²⁷. Як бачимо, міська громада наділялася певною самостійністю та не була зобов'язана виконувати безапелятивно всі розпорядження короля.

Політичне становище англійських міст, навіть найбільших, не можна прирівняти до становища французьких «комун» чи «імперських міст» Німеччини. Причину цієї своєрідності Є.В. Гутнова вбачала у наявності відносно сильної центральної влади в Англії навіть у ранній період її розвитку. Англійські королі, знаходячи підтримку не тільки у міщан, а й у рицарства та у селянської верхівки та маючи сильний державний апарат, могли ставити міста в певні рамки та направляти розвиток міських привілеїв у вигідне для себе русло⁷²⁸.

⁷²⁴ Stephenson C. *Borough and town: a study of urban origins in England*. – Cambridge, Mass., Mediaeval Academy of America, 1933. – P. 159-166.

⁷²⁵ Mitchel S. K. *Taxation in Medieval England*. – New Haven, 1951. – P. 236-399.

⁷²⁶ *Ibid.* – P. 285-320, 330.

⁷²⁷ *Dialogus de Scaccario [Dialogue concerning the Exchequer]*// *Select Historical Documents of the Middle Ages/ Ed. by E.F. Henderson*. – London and New York, G. Bell & sons, 1892. – P.120.

⁷²⁸ Гутнова Е. В. Политика королевской власти по отношению к городам и городскому сословию в Англии XIII - начала XIV вв.// *Средние века.* - М., 1958. - Вып. 12. – С. 58.

Для повноти картини відзначимо, що політика англійських королів відзначалася не лише фінансовими поборами. На гроші короля розбудовували, укріплювали, покращували життєвий рівень міст. Як приклад, королева Матильда заснувала перші громадські вбиральні у Лондоні в XIII ст.⁷²⁹. Часто короля зображують із моделлю споруди, збудованої ним (за його кошт, розпорядженням тощо)⁷³⁰.

Розглядаючи систему самоврядування, слід визначити, яким чином самоврядні міста Англії розвиненого середньовіччя ставилися до графства, у якому вони знаходилися територіально.

Відносини між містом і графством у XI-XIII ст. були наступними. Місто-центр графства повністю контролювало територію графства. Про такі відносини говорять приписи Генріха I 1130 та 1131 рр. Кембриджу⁷³¹. За ними, жодне судно не повинно курсувати в будь-якій набережній в графстві Кембріджшир, крім Кембриджу. Візки повинні бути прийняті лише у місті за платню. Іншим свідченням такого ж характеру є петиція жителів Лінкольну та купців Лінкольнширу до короля і ради (бл. 1272 р.)⁷³² з проханням надати шерифу право заборони продажу вовни та інших речей, що призначаються для експорту, релігійним особам.

Вплив на територію графства міста здійснювали за допомогою економічних та юридичних важелів.

Вагомим аргументом міського економічного контролю є складна система карбування монет, що суворо відбувалася за наказами королів та зосереджувалася навколо монетних дворів, найбільш важливі з яких

⁷²⁹ Sabine E.L. Latrines and Cesspools of Medieval London// *Speculum*. – 1934. - №9. – P. 306.

⁷³⁰ BL. – MS Royal 14 C VII. – F. 8v, 9r.

⁷³¹ The charters of the borough of Cambridge/ Ed. for the Council of the borough of Cambridge and the Cambridge Antiquarian Society by F. W. Maitland and M. Bateson. – Cambridge: University Press, 1901. – P. 2-3.

⁷³² TNA. – Ancient Petitions. – SC 8. – № 335/15818A.

знаходяться в містах⁷³³. Показово, що назви двох великих міст Норвіч та Бристоль вперше з'являються в історичних записах на монетах⁷³⁴.

Англійські королі також запроваджують закони, що врегульовують міри. До прикладу, 1197 р. Річард I видає «Азізу про міри». І дія документу поширюється на «всі боро та міста, так і поза них»⁷³⁵. Тобто, система, за якою міста є центрами управління та ієрархії в Англії, вигідні королю. І така традиція – давня. За «Книгою Страшного суду», поряд з Лондоном і Вінчестером, в країні існує понад сто населених пунктів, що мають міський статус⁷³⁶. В 1066 р. там було 16 графств між річками Темза та Хамбер, на захід до Східної Англії та Ессексу. Всі вони називаються за центральним містом графства. У семи з них за «Книгою Страшного суду» зафіксовано статус міста. Система Мідланду така, що міста розташовані через приблизно однакові відстані по річкам. Така система була створена англо-саксонськими королями для адміністративного контролю над територією. Подібна система, припускають, була і у Вессексі, Ессексі, хоча ці центри не збереглися⁷³⁷.

Одним з прикладів відносин між сотенною та міською юрисдикцією є місто Норвіч. Записи судів цього міста містять серії сувоїв з 1288 р.⁷³⁸. Місто було розділено на чотири округи (літ, leet), кожен з яких мав окремий суд. Так само і сотні Східної Англії поділялися на чотири літи зі своїм судом. Разом з тим, один із літів був заснований французами після Нормандського завоювання⁷³⁹. Дж. Тейт висловила думку, що ці міські суди розглядали справи сотень двічі чи тричі на рік («суд міста як сотні»)⁷⁴⁰. Однак сучасні дослідники

⁷³³ Campbell J. Power and authority, 600-1300... - P. 55

⁷³⁴ Ibid.

⁷³⁵ The annals of Roger de Hoveden... – Vol. II... – P. 410-411.

⁷³⁶ Darby H.C. Domesday England. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. – P. 363-368.

⁷³⁷ Campbell J. Power and authority, 600-1300... – P. 54.

⁷³⁸ Leets Jurisdiction in the City of Norwich in the Thirteenth and Fourteenth Centuries/ Ed. by W. Hudson. – Selden Society. – Vol. 5, 1892.

⁷³⁹ Leets Jurisdiction in the City of Norwich... – P. IX.

⁷⁴⁰ Tait J. The Medieval English Borough... – P. 31-32.

звертають увагу на те, що є відмінність між міським правом (*burhriht*) та сотенним правом (*landriht*).

У XII-XIII ст. міський суд є важливим елементом самоврядування. До юрисдикції місцевих судів входило вирішення спорів щодо власності в місті, врегулювання міського життя загалом, заповіти міських жителів, чисельні аспекти комерційного права тощо. Хартії Лондона XII-XIII ст. визначають, щоб такі суди проводилися щотижня⁷⁴¹. Але місцеві суди не вирішували справ кримінального характеру. Так, суд Норвіча, який не маючи такого права, засудив до страти злодія, спійманого на гарячому, поплатився за це позбавленням всіх прав на 7 місяців⁷⁴².

Вищим за міський суд був суд короля. Звернення до нього могло бути як особистим, так і колективним. В основному зверталися у вирішенні проблем, не передбачених загальним правом (*common law*) або у спірних питаннях. Наприклад, жителі Йорку в середині XIII ст. звертаються до короля з проханням за плату у 400 марок підтвердити давні права, дати змогу на пряму сплачувати всі податки у казначейство, право суду присяжних у складі 36 осіб тощо⁷⁴³. Інша петиція Фулька Фітц-Варіна. Він просить не забути прохання, зроблене у Штрусбері, щодо покарання убивць «його людини»⁷⁴⁴. Існували й курйозні випадки, коли короля намагалися підкупити для вирішення на їхню користь справи. Так, 1200 р. шериф Йорку Вільям де Студевілл дав 300 марок срібла королю Іоану, щоб засудити барона Вільяма де Малєбайз за те, що той побудував замок (за ліцензією того ж короля) надто близько до міста⁷⁴⁵. Та справа ледь вирішилася, адже обидві сторони справи задіяли всі родинні зв'язки. Зрештою, де Студевіль вибачився у де Малєбайза та прийняв омаж.

⁷⁴¹ Calendar of early Mayor's Court rolls preserved among the archives of the Corporation of the city of London at the Guildhall A.D. 1298-1307/ Ed. by A. H. Thomas. – Cambridge [Eng.] University Press, 1924. – P. IX.

⁷⁴² The records of the City of Norwich. Vol.1... – P. 214, 220-222.

⁷⁴³ TNA. – Ancient Petitions. – SC 8. – № 269/13435.

⁷⁴⁴ Ibid. – № 278/13894.

⁷⁴⁵ The annals of Roger de Hoveden... Vol. II. – P. 482.

Натомість останній зобов'язався заплатити платню 9 рицарів та 12 фунтів щорічно⁷⁴⁶.

Та й весь королівський суд, вся судова система критикується у латинській поемі «Сатира на людей зі Стоктона», підсумок якої наголошує:

«Суд закону діє, як і суд короля.

Знову король скористався законом»⁷⁴⁷.

Як бачимо, практика, повсякденне життя відрізнялося від ідеалів юридичних трактатів.

Лондонці могли обирати шерифа, юстиціарія та мера, інші же міста – бейліфів, рівів та коронерів. Як винятки, Бреднінч мали «преко» (глашатая)⁷⁴⁸, а Тьюксбері – судового пристава⁷⁴⁹. «Книга Страшного суду» згаданих посадовців називає препозитами («prepositus»), яких англійською називали герефа («gerefa») або рів («reeve») і їх призначав сам король⁷⁵⁰.

Шериф в Лондоні до надання права лондонцям обирати цю посадову особу в 1131 р.⁷⁵¹ призначався королем. Наявного шерифа – Обрі де Вера, який був на цій посаді вже десять років, – жителі міста вигнали, натомість обрали Гільберта Бека та Пітера Фітц-Вальтера. Згодом, під час повстання королеви Матильди, Обрі де Вер приймає її сторону та намагається захопити столицю силою, що обурило міщан і ті вбили його.

Правом обирати юстиціарія були наділені Лондон (1131 р.), Ковентрі (1181 р.) та Колчестер (1189 р.)⁷⁵².

⁷⁴⁶ The annals of Roger de Hoveden... Vol. II. – P. 483.

⁷⁴⁷ Judicium legis probat hoc et curia regis;

Uncore á la curt le rey usum meme la ley.

Satire on the men of Stockton// Anecdota literaria... / Ed. by T. Wright. – London, 1844. – P. 51.

⁷⁴⁸ British Borough Charters, 1042-1216 / Ed. by A. Ballard... – P. lxxxv.

⁷⁴⁹ Ibid.

⁷⁵⁰ Ibid.

⁷⁵¹ Liber Albus... – P. 14.

⁷⁵² British Borough Charters, 1042-1216 / Ed. by A. Ballard... – P. 242.

Вольності обирати рива міста та всього графства було надано королем Іоанном Безземельним вперше Лондону в 1199 р.⁷⁵³. Так само і міщанам Нортгемптона та Ноттінгема (1189 р.), Лінкольна та Норвіча (1194 р.), Глочестера та Іпсвіча (1200 р.), Кембриджу (1207 р.) та Шрюсбері (1208 р.)⁷⁵⁴. Ця посада у Колчестері називалася «бейліф»⁷⁵⁵. До його обов'язків входило відповідати за виплату фірми та інші фінансові питання.

До міських посадовців належав і коронер, який мав виступати зі зверненнями до корони та перевіряти роботу рива. Однак, наприклад, у Колчестері за хартією 1189 р. ці права належали юстиціарію⁷⁵⁶.

Мера Лондона вперше дозволено офіційно обирати за хартією Іоанна Безземельного⁷⁵⁷, однак, як відомо, самі лондонці обрали Генрі Фітц-Ейльвіна на початку правління Річарда I Левове Серце і вважали його мером⁷⁵⁸. «Судові» та «Фінансові сувої» часів короля Іоанна також говорять про мера Бристоля, Ексетера, Лінкольна, Лінна, Нортгемптона, Норвіча, Оксфорда, Вінчестера та Йорка⁷⁵⁹.

Найраніші свідчення про міську раду дає книга Іпсвіча. Згідно хартії короля Іоанна Безземельного наданої цьому місту, міські жителі обирають дванадцять чиновників, як у жодному іншому місті Англії⁷⁶⁰.

Іншими членами управління міста були олдермени. Так називали осіб, які, як наприклад, у Кентербері, управляли районом міста⁷⁶¹. «Казначейські сувої» для Лондона визначають цих посадовців як керівників певної гільдії⁷⁶².

⁷⁵³ British Borough Charters, 1042-1216 / Ed. by A. Ballard... – P. 242.

⁷⁵⁴ Ibid. – P. LXXXVI, 241.

⁷⁵⁵ Ibid. – P. LXXXVI, 246-247.

⁷⁵⁶ Ibidum.

⁷⁵⁷ Reynolds S. The Rulers of London in the 12th century // History. – 1972. – Vol. 57. – №. 191. – P. 346.

⁷⁵⁸ De Antiquis Legibus Liber. Cronica Maiorum er Vicecomitum Londoniarum P.1

⁷⁵⁹ British Borough Charters, 1042-1216 / Ed. by A. Ballard... – P. LXXXVII.

⁷⁶⁰ Gross Ch. Gild Merchant... - Vol 2. – P. 117.

⁷⁶¹ British Borough Charters, 1042-1216 / Ed. by A. Ballard... – P.LXXXVIII.

⁷⁶² Ibidum.

Перед міським самоврядуванням в Англії XI-XIII ст. стояли завдання в організації повсякденного життя своїх міст. Серед них можна виділити три головні: будівництво, безпека та чистота.

Забудова міста, облаштування вулиць та кварталів регулювалися вже за першого мера в Лондоні, з якого брали приклад всі інші міста Англії. «Азіза про будівництво» Генрі Фіц-Ейльвіна передбачала встановлення меж ділянок у місті, відносин між сусідами, правил будівництва тощо⁷⁶³.

Разом з тим, орієнтація будинків на вулиці не була чітко визначена. Лише в XIII ст. маємо приклад врегулювання такої обставини. Генріх III у місті Скарбороу (1255 р.) наказує розташовувати будинки «лицем» до вулиці⁷⁶⁴. Очевидно, таке рішення короля було прийняте під враженням від поїздки в Париж 1254 р., про яку оповідає Матвій Паризький⁷⁶⁵. Тобто, освоєння «внутрішнього простору» міста самим городянами до XIII ст. відбувається стихійно, без особливого врегулювання міської влади.

Щодо безпеки, то тут можна виділити два напрями: забезпечення безпеки міських будівель й міста загалом та забезпечення безпеки жителів міста.

Особливою турботою був нічний час. Так, постанови часів Генріха II, які увійшли до Білої книги Лондона, зазначають, що «заборонено будь-якій особі залишати винну чи ельну таверну відчиненою після комендантської години, і вони мають залишатися закритими до визначеного часу. В них не повинно бути гостей всередині, що сплять чи сидять; нехай ніхто не бере людину до свого будинку із загальних таверн, вночі чи вдень, за винятком тих, хто несе відповідальність перед королем»⁷⁶⁶.

⁷⁶³ Liber Albus... - P. 319-338.

⁷⁶⁴ Palliser D.M., Slater T.R., Patricia Dennison E. The Topography of towns 600-1300 // The Cambridge urban history of Britain. In tree vol. – Vol. 1, 600-1540/ Ed. by D. M. Palliser. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – P. 183.

⁷⁶⁵ Matthaei Parisiensis monachi sancti Albani, Chronica majora/ Ed. by H. R. Luard. – In 7 vols. – Vol. V. A.D. 1248 to A.D. 1259. – London, 1880. – P. 481.

⁷⁶⁶ Liber Albus... – P. 276.

Для досягнення порядку, дотримання законності населенням міста покарання відбувалися публічно. Так, мініатюра із Британської бібліотеки показує, як відбувалася страта: прямо за міськими воротами, на очах натовпу зачитувався вирок і здійснювалася відповідна міра покарання⁷⁶⁷.

Прагнення до чистоти спричинили відповідні приписи міської влади. «Азіза про будівництво» регулювала питання вуличних каналів. Зазначений документ приділяє увагу і виливанням на вулиці різних рідин. Міські хартії постановляють, щоб міста прибиралися від бруду та грязюки, як наприклад у Лондоні⁷⁶⁸ чи Оксфорді⁷⁶⁹. В тій же «Азизі про будівництво» описано роботу прибиральників вулиць, яким «з дозволу констебля та церковного старости мають платити люди міста»⁷⁷⁰.

Однією із санітарно-гігієнічних проблем стала проблема водопостачання та використання чистої води. Так, хартія Оксфорда 1305 р. попереджує пивоварів, щоб ті для варіння пива не брали більше воду з каналізації та інших «брудних місць», а застосовували тільки якісну⁷⁷¹. Загалом, на кінець XIII ст. міста Бат, Бристоль, Вінчестер, Кентербері, Лічфілд, Лондон, Солсбері, Тівертон та інші спеціально забезпечувалися водою, що надходила по трубах⁷⁷².

Важливим також було будівництво й утримання госпіталів та приютів для старих і немічних. Госпіталі засновувалися у всіх великих містах Англії. До XII ст. їх існувало не менше 167. Слово «госпіталь» використовувалося у середні віки до більш широкого та менш спеціалізованого закладу, ніж ті, що були присвячені виключно піклуванню про хворих. Та й госпіталі середньовічної Англії були покликані забезпечити притулок подорожуючим,

⁷⁶⁷ BL. – Burney. – MS 3. – F. 392r.

⁷⁶⁸ Liber Albus... – P. 335.

⁷⁶⁹ British borough charters 1216-1307/ Ed. by A. Ballard... – P. 374.

⁷⁷⁰ Liber Albus... – P. 335.

⁷⁷¹ British borough charters 1216-1307/ Ed. by A. Ballard... – P. 376.

⁷⁷² Lee J.S. Piped water supplies managed by civic bodies in medieval English towns // Urban History. – Vol. 4, Is. 03. – 2014. – P. 389-393.

допомагати бідним, пристарілим та хворим. Мешканці цих шпиталів називалися «бідними братами». І хоча госпіталі засновувалися на кошти світських осіб, вони майже завжди були церковними закладами, головним завданням яких було спасіння душ мешканців, здоров'я їх тіла мало другорядне значення⁷⁷³.

Таким чином, міське самоврядування Англії доби розвинутого середньовіччя, отримавши право самовільно організовувати внутрішнє життя міста, має перед собою виклики в упорядкуванні забудови та розширення міста, забезпеченні безпеки міста та задовільного санітарного стану.

4.2. Міські корпорації

У міському праві міська громада виступає як одне ціле. Дійсно, чи то королівська хартія, чи запис звичаїв, чи рішення міської влади, – всі вони відображають єдність бюргерства. На це вказує узагальнене означення міщан у формі «*homines de...*». І незважаючи на те, що таке визначення в документах не є конкретним, все ж воно відображає корпоративний дух жителів міста.

Разом з тим, для характеристики системи існування міста, його суспільного життя, ми визначили основні «групи», корпорації міщан. По-перше, це управлінці (мери, олдермени, шерифи і т.д.), які здійснювали управлінські та представницькі функції. По-друге, торговельно-виробничі громади (купці, торгівці, ремісники тощо). По-третє, військові (рицарі, ті, що воюють). По-четверте, інтелектуали (науковці, студенти тощо), головною діяльністю яких стала розумова праця. По-п'яте, релігійні верстви. І, зрештою, по-шосте, маргінальні групи (злочинці, проститутки тощо).

Документи відкривають цілу низку посадових осіб, пов'язаних із управлінням містом, центральною з яких є мер міста. Вперше посада мера згадується в Лондоні під 1189 р. Ним послідовно двадцять чотири рази з того

⁷⁷³ Мосолкина Т. В. Английские горожане и церковь.... – С. 135.

часу обирали Генрі Фітц-Ельвіна (до 1212 р.)⁷⁷⁴. Стати прославленим чиновником допомогли йому як походження, так і особисті якості. Вчені, які вивчали біографію цієї людини, майже однозначно прослідковують його родовід до часів Едуарда Сповідника, і називають його корінним англійцем, а не виходцем з нормандської аристократії, яка з'явилася після 1066 р.⁷⁷⁵ Його дідусь – Леофстан – був чиновником (рівом – представником короля або шерифом) за Генріха I у Лондоні та окрузі. Традиційно їхня родина жила біля «Лондонського каменю» та володіла землями у Хертфордширі, Кенті та Сюрреї⁷⁷⁶. Батько Генрі належав до військової верхівки міста, до т. зв. «рицарської гільдії», до якої також відносився олдермен Оргар ле Прюд, дочка котрого – Христина – була матір'ю першого мера Лондона⁷⁷⁷. Генрі був непересічною особистістю вже на момент його обрання, оскільки певно, що з 1168 р. він був олдерменом⁷⁷⁸. Його постать була головною у протистоянні з королем Річардом I Левовим Серцем (1189-1199 рр.), який вимагав збільшення податку від міщан на військові кампанії. З того часу комуна Лондона сприймає Генрі як мера⁷⁷⁹, хоча офіційно ця посада запроваджена королем пізніше (1215 р.)⁷⁸⁰. У Генрі та його дружини Маргарет було четверо дітей (Пітер, Алан, Томас та Річард), але ніхто з них не повторив управлінської кар'єри батька⁷⁸¹.

⁷⁷⁴ Fitz-Thedmar A. De antiquis legibus liber, Cronica maiorum et vicecomitum londoniarum et quedam, que contingebant temporibus illis ab anno mclxxviii an annum mcclxxiv; cum appendice / Ed. by T. Stapleton. – Londoniis, 1846. – P. VII.

⁷⁷⁵ Round J. The origin of the Mayoralty of London // The Archaeological Journal. – Vol. L. – P. 261; Brooke C. London 800-1216: the shaping of a city: the shaping of a city. – London: Secker et Warburg, 1975. – P. 247; Raynolds S. Rulers of London // History. – 1972. – Vol. 57, Is. 191. – P. 354.

⁷⁷⁶ Brooke C. London 800-1216: the shaping of a city... – P. 247.

⁷⁷⁷ Round J. The First Mayor of London // The Antiquary: A Magazine devoted to the study of the Past. – 1887. – Vol. XV. – P. 107.

⁷⁷⁸ Raynolds S. Rulers of London... – P. 349.

⁷⁷⁹ Keene D. Henry fitz Ailwin (d. 1212) // Oxford Dictionary of National Biography. – Oxford, 2004. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.oxforddnb.com/view/article/9526>

⁷⁸⁰ British Borough Charters, 1042-1216 / Ed. by A. Ballard... – P. 242.

⁷⁸¹ Brooke C. London 800-1216: the shaping of a city... – P. 247.

Прикладом біографії іншого мера може бути історія Грегори де Рокіслі, якого обирали між 1274 та 1280 роками вісім разів. Він походив із Рокіслі (графство Кент) і був торгівцем вовною та ювеліром. В 1264 та 1270 роках був обраний шерифом Лондона, а в 1276-1278 рр. був лордом-камергером (управляючим двором короля), а також головою Королівської Копальні та Королівського Обмінника⁷⁸². Збережений заповіт цього мера свідчить про великі статки та велику родину Грегори⁷⁸³. Більшість з мерів Лондона в період до 1307 р. належали до гільдії продавців тканин, ювелірів або торгівців приправами, тобто найзаможніших верств, часто були на особистій службі короля та належали до еліти тогочасного суспільства.

Формування міського патриціату відбувалося в основному з торговельно-виробничих кіл міста. Торгівля була основою міського життя, своєрідним «двигуном прогресу» середньовічного суспільства. Наслідком її розвитку було формування соціальної верстви купців.

Середньовічний купець мав особливий соціально-психологічний тип. Спосіб його життя і вид занять орієнтував його на більш індивідуальну поведінку, ніж селянина і навіть ремісника. Хоча купці нерідко об'єднувалися в гільдії або товариства, що захищали їхні інтереси, кожен вів торговельні операції на свій страх і ризик. Успіх його підприємницької діяльності залежав в першу чергу від особистих якостей, ініціативи, знання світу, в якому він діяв⁷⁸⁴.

Професія купця вимагала оволодіння новими знаннями, кращим орієнтуванням в часі та просторі. Рахунок і розрахунок, вміння читати і писати

⁷⁸² Charles Welch, Rokesley, Gregory de // Dictionary of National Biography, 1885-1900, Volume 49. – P. 155-156.

⁷⁸³ Calendar of wills proved and enrolled in the Court of Husting, London... – P. 98-99.

⁷⁸⁴ Гуревич А. Индивид и социум на средневековом Западе. – СПб.: Александрия, 2009. – С. 181.

були нагальними потребами купців. Таким чином, починає утворюватися «арифметична ментальність», поширюється писемність⁷⁸⁵.

Крім іншого, англійські міста мали право на привілейовану корпорацію – *Gilda mercatoria* (торгівельна гільдія). Її членам надавалася монополія на торгівлю, а стати ними була можливість не тільки у жителів міста, а всього графства – заплативши вступний внесок, вони отримували право торгувати на міському ринку⁷⁸⁶.

Починаючи з XII ст. виникають нові спеціалізовані торгово-ремісничі корпорації, які монополізують ту чи іншу справу в місті та регламентують якість продукції, години роботи, ціни і заробітну плату, систему навчання. Щоб стати повноцінним членом цеху потрібно було пройти семирічний цикл навчання і заплатити вступний внесок. Рада на чолі з олдерменом перевіряла діяльність цехів і накладала штрафи за порушення норм статутів. Внески і штрафи становили загальний фонд, який використовувався для поточних витрат та заснування дзвіниць, замовлення обідні, надання допомоги бідним⁷⁸⁷.

В XII ст. в Лондоні було вже не менше 6 ремісничих гільдій. Лондонська гільдія ткачів користувалася монопольними правами в Лондоні і передмістях ще з часів Генріха I і була найбільшою і самостійною з усіх подібних гільдій Англії того часу⁷⁸⁸.

Власне англійські міста середньовіччя поділяють свою громаду не за професіями – на купців та ремісників, а за майновим станом і місцем у міському управлінні. В міських хроніках з XIII ст. фіксується поділ на

⁷⁸⁵ Гуревич А. Я. Купцы // Словарь средневековой культуры/ Под ред. А. Я. Гуревича. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 249.

⁷⁸⁶ Репина Л. П. Английский средневековый город // Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – М.: Наука, 1999. – Т. 1. – С. 93; Левицкий Я. А. К вопросу о характере так называемой «*gilda mercatoria*» в Англии XI-XIII вв. // Средние века. – 1967. – Вып. 30. – С. 103-122.

⁷⁸⁷ Репина Л. П. Английский средневековый город... – С. 101.

⁷⁸⁸ Репина Л. П. Лондон – столица и мегаполис// Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – М.: Наука, 1999. – Т.1. – С. 342.

«старших (або більших) людей» – найбільш знатних, «середніх людей» – представників повноправної більшості, «молодших людей» – низи, які не мали користувалися правами і привілеями⁷⁸⁹.

Професійну спеціалізацію в англійських містах доби розвинутого середньовіччя характеризує Джон Гарландський у своєму «Словнику»⁷⁹⁰ та анонімний автор в подібному трактаті⁷⁹¹. Обидва документи датовані першою половиною XIII ст. За ними можна виділити більше 50 професій, серед яких більше десяти – у сфері харчування, так само, як і обробників шкіри, металів, текстилю та дерева. Однак ми маємо обмежену кількість свідчень про керамічне виробництво у містах Англії високого середньовіччя: в Лондоні кінця XIII ст., Лінтоні кінця XIII ст., в Донкастері були розкопані печі тощо. До кінця XIV ст. подібне виробництво у містах не регулювалося⁷⁹². Порівняймо з Францією. Вже 1063 р. три будинки в Ровені отримали право гончарень, а в Парижі до кінця XIII ст. було щонайменше 15 гончарень. Як бачимо, керамічне виробництво безпосередньо у містах Англії XI-XIII ст. не було поширеним. Про це свідчить і той факт, що прізвище типу Поттер (Гончар) у містах не означало людину, яка виробляла горщики. Більшість людей, які носили подібні прізвища, займалися металевим або текстильним виробництвом⁷⁹³.

Загалом, як підраховали Е. Міллер та Дж. Кетчер, більшість населення у англійських містах наприкінці високого середньовіччя займалася торгівлею

⁷⁸⁹ Праздников А.Г. Горожане – класс средневековой Англии? // Вести Пермского университета. – Пермь, 2001. – Вып. 1. – С. 56.

⁷⁹⁰ A Dictionarius of John de Garlande// A volume of vocabularies... - P. 121-138.

⁷⁹¹ Carlin M. Shops and shopping in the early thirteenth century: three texts... – P. 517-530.

⁷⁹² Le Patourel H.E. J. Documentary Evidence and the Medieval Pottery Industry// Medieval Archaeology. – 1968. – № 12. – P. 112.

⁷⁹³ Ibid. – P. 102, 113.

(їжа та напої) – бл. 45%, виробництвом (текстиль, шкіра, метал) – 43%, у сфері послуг (транспорт, будівництво) – бл. 12%⁷⁹⁴.

Важливу роль у житті середньовічної Англії відігравали міста як військові осередки. Так, вже в 1086 р. «Книга Страшного суду» стверджує, що мер міста Кембриджа має спорядити рицаря конем і зброєю⁷⁹⁵. Дж. Тейт називає «військову гільдію» – *chihtengilds*, яка існувала у кількох містах XII ст.⁷⁹⁶. Вільям Фітц-Стефен стверджує, що у Лондоні 20000 озброєної кінноти та 60000 піхоти⁷⁹⁷. Якщо ці цифри і здаються завеликими, то переконливими, на наш погляд, є слова Генріха Гантінгдонського, який пише, що в 1145 р. король Стефан із «грізним та чисельним» корпусом лондонців рушив на Фарінгдон⁷⁹⁸. Саме міста для короля будували флот. Також забезпечували провізією військові частини⁷⁹⁹.

Певні зв'язки між містом та військовою діяльністю можна знайти у відносинах з охороною замку. Щонайменше, після 1066 р. королівські замки охоронялися гарнізоном рицарів. А абатства Елі та Барі мали утримувати охорону Норвіча: перший 40, а другий 50 рицарів⁸⁰⁰. Такі відносини Мейтланд охарактеризував як «графство утримує місто, місто захищає графство»⁸⁰¹. Оборонний тип (із мурами) побудови міста (особливо т. зв. «нових планованих міст» за наказом короля) створювався не лише для безпеки безпосередньо

⁷⁹⁴ Miller E., Hatcher J. *Medieval England: Town, Commerce and Crafts, 1086-1348.* – London, 1995. – P. 326.

⁷⁹⁵ Campbell J. *Power and authority, 600-1300...* - P. 64 з посиланням на *Domesdaybook: Cambridgeshire/ Ed. by A. Rumble.* – Chichester, 1981. – f. 189a (B/32).

⁷⁹⁶ Tait J. *The Medieval English Borough...* – P. 14, 29, 31-32.

⁷⁹⁷ *De Situ Nobilissimae Civitatis Londoniae// Munimenta Gidhallae Londoniensis...* – P. 5.

⁷⁹⁸ *The Chronicle of Henry of Huntingdon...* – P. 414.

⁷⁹⁹ Campbell J. *Power and authority, 600-1300...* – P. 73.

⁸⁰⁰ *Ibid.* – P. 65.

⁸⁰¹ Maitland J. *Township and Borough...* – P. 37.

поселення, але й як твердиня національних інтересів у разі війни з іноземцями⁸⁰².

Місто сформувало особливий соціокультурний тип середньовічної людини – «інтелектуала-професіонала»⁸⁰³. Це люди книжної культури, які займаються інтелектуальною працею. В середньовіччі не існувало загального поняття «інтелігент», їх називали «доктор», «професор», «магістр» тощо. Такі процеси відбуваються тоді, коли змінюється ставлення до праці, а знання стає товаром. За принципом міської цехової корпорації був організований і університет.

Становище науковців як нової особливливої корпорації розглянемо на прикладі медика. В англійських містах XI-XIII ст. люди, які займалися лікарською справою, мали різні означення. Наприклад, Пауліній з Йорку в судових справах першої половини XII ст. означений як «*medicus*» (латинською мовою – лікар)⁸⁰⁴. У тому ж Йорку до 1300 р., можливо, було ще 26 осіб з таким професійним означенням⁸⁰⁵. Паралельно з цим застосовувалося і латинське слово «*phisicus*», що поширене було у континентальній Європі, на зразок майстра Г'ю з Вінчестера кінця XII ст., «*medicus et phisicus*»⁸⁰⁶. Використовувалось і англо-саксонське слово «*leche*» (або «*leech*»). Наприклад, Матільда, «*la leche*», з міста Волінгфорд, яка платила 20 пенсів податку⁸⁰⁷. Знаходимо і французьку назву цієї ж професії «*mires*». До прикладу, Якоб з Йорку в судових справах 1275 р. охарактеризований, як «*medicus et mire*»⁸⁰⁸. Поряд із загальнолікарською професією, вживається і слово «хірург»

⁸⁰² Turner H.L. *Town Defences in England and Wales*. – London, 1970. – P. 28-46.

⁸⁰³ Ле Гофф Ж. *Интеллектуалы в средние века*/ Пер. с франц. – Долгопрудный: Аллегро-Пресс, 1997. – С. 9.

⁸⁰⁴ Stell P.M. *Medical practice in medieval York*. - [York]: Borthwick Institute of Historical Research, University of York, 1996. – P. 2.

⁸⁰⁵ *Ibid.* – P. 5.

⁸⁰⁶ Getz F.M. *Medicine in the English Middle Ages*. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998. – P. 8.

⁸⁰⁷ *Ibid.* – P.96.

⁸⁰⁸ Stell P.M. *Medical practice in medieval York...* – P. 2.

(«chirurgus, surgicus»), який виконував операції⁸⁰⁹, «кровопускач» («phlebotomator»)⁸¹⁰, котрий займався кропопусканням, фармацевт («apothecarii»), що знався на травах і настоянках⁸¹¹. Згодом поширюється професія «перукаря» («barber»), який поєднував певною мірою три останні названі професії⁸¹². Варто додати і «магістрів» - освічених людей, які мали спеціальну освіту, та практикували лікування⁸¹³. Зрештою, англійці високого середньовіччя зверталися за допомогою і до «обізнаних людей»⁸¹⁴. Тобто, говорячи про англійського лікаря XI-XIII ст. ми маємо на увазі значне коло людей, які займалися медичною справою.

В добу високого середньовіччя лікарська справа у містах Англії успадковувалася. Із заповіту Томаса, хірурга з Лондона третьої чверті XIII ст., відомо про двох його дочок та сина, які згодом зустрічаються у документах як «хірурги»⁸¹⁵. Дві сестри Соліціта й Матільда та їхній брат Джон у XIII ст. також займалися лікарською справою як сімейним заняттям⁸¹⁶. У «Лондонських судових справах 1276 р.» зафіксовано, що лікуванням в той час займалися у Лондоні батько та двоє синів, які обвинувачувались у вбивстві⁸¹⁷. Тільки з початку XV ст. залишилися найраніші договори про навчання медичній справі⁸¹⁸.

Ставлення до різних категорій лікарів в англійських містах XI-XIII ст. відрізнялося. У релігійному середовищі лікування практикували самі ченці. Так, у лазареті Абатства Святої Марії в Йорку в середині XII ст. лікував Адам,

⁸⁰⁹ Getz F.M. *Medicine in the English Middle Ages...* – P. 8.

⁸¹⁰ *Dictionarius of John de Garlande...* – P. 122.

⁸¹¹ *Dictionarius of John de Garlande...* – P.129.

⁸¹² Stell P.M. *Medical practice in medieval York...* – P. 7.

⁸¹³ Getz F.M. *Medicine in the English Middle Ages...* – P. 11.

⁸¹⁴ Harley D. *Historians as Demonologists: The Myth of the Midwife-witch // Social History of Medicine – Vol. 3, No. 1. – 1990. – P. 12, 19.*

⁸¹⁵ Getz F.M. *Medicine in the English Middle Ages...* – P. 11.

⁸¹⁶ *Ibidum.*

⁸¹⁷ *Ibidum.*

⁸¹⁸ *Ibidum.*

а в 1259 р. – Адам де Франсіній⁸¹⁹. Дискусійним залишається питання про їхню спеціальну освіту та можливість лікування ними міщан, однак бачимо, що практика лікарської справи у цьому середовищі була. «Синодальний статут» Петера Квівела (XIII ст.) визначає, що головне слід зрозуміти про медицину душі, що її лікар є Христос⁸²⁰.

«Правильне» уявлення про тих, хто займається лікуванням на професійній основі, з діагностуванням та застосуванням ліків, міське релігійне середовище Англії XI-XIII ст. формує у парафіян через вітраж соборів. Звернемо увагу на збережене з початку XIV ст. зображення з Йоркського собору⁸²¹. На ньому лікарі, які проводять уроскопію та огляд пацієнта, мають вигляд мавп. Подібні сцени ми знаходимо і в англійських мініатюрах розвинутого середньовіччя⁸²². Трактувати, на нашу думку, ці зображення слід так: мавпи, які є «подібними людині», за середньовічними Бестіаріями⁸²³, лише «наближаються» («уподібнюються») до головного лікаря – Господа, який є справжнім «медиком душі».

Іншими словами, звичайний медик-практик з міст Англії XI-XIII ст. не міг розраховувати на підтримку чи визнання з боку релігійного середовища своєї роботи. Разом з тим, міські лікарі є продовжувачами лікувальної справи, яка спочатку поширюється у монастирях, релігійних осередках. В XI-XII ст. королівські особи кличуть на допомогу медиків з релігійного кола. Натомість, в XII-XIII ст. при дворі знаходиться особистий лікар короля, який має відповідну освіту та пов'язаний з міською практикою⁸²⁴.

⁸¹⁹ Stell P.M. *Medical practice in medieval York...* – P. 5.

⁸²⁰ *Synodus Exoniensis diocesis a Petro Quivil...* // *Concilia Magnae Britanniae et Hiberniae, ab Anno MCCLXVIII.* – Vol. 2. – Londoni, [1777]. – P. 129.

⁸²¹ CVMA. – № 002138; Hardwick P. *The Monkeys' Funeral in the Pilgrimage Window, York Minster* // *Art History.* – Vol. 23, No. 2. – 2000. – P. 293.

⁸²² Connor H. *Medieval uroscopy and its representation on misericords* // *Clinical Medicine. Journal of the Royal College of Physicians.* – Vol. 2, No. 1. – 2002. – P. 75-77; BL. – Royal. – MS 14 B V. – roll.

⁸²³ *Aberdeen UL.* – MS 24 [*Aberdeen Bestiary*]. – 12v.

⁸²⁴ Getz F.M. *Medicine in the English Middle Ages...* – P. 13-16.

У житті пересічних жителів міст (купців, ремісників тощо), лікарі викликають недовір'я через застосування наукового методу кровопускання. Таке розуміння діяльності лікаря знаходимо у фаблію. Так, у розповіді «Про Лиса та Вовка», головний герой – Лис Ренар, коли хоче дістати здобич з курника, вдає лікаря, який має «засіб гарний // Я маю пустити цим курям кров // Під ребром. Вони ж бо хворі, // І не можуть далі жити, // Я їхні вени зношені заберу, // Це зроблю з милості. // Я маю їм випустити кров – // Це їх врятує...»⁸²⁵.

Міська влада Англії XI-XIII ст. була зацікавлена в роботі лікарів: розрізнялася природня та насильницька смерть, що тягла за собою юридичну відповідальність. У їх розрізненні покладалися на медиків. У судових справах лікарі розглядаються як свідки. Наприклад, у справі про вбивство Крістіни Морель з Лондона (1300 р.) свідком був магістр Вільям Хірург⁸²⁶, або випадок з Вільямом, ректором церкви Св. Маргарити, коли окремо постановили про необхідність долучення до справи свідчення лікаря⁸²⁷. Зрештою, влада була зацікавлена у підтримці «громадського здоров'я».

Релігійне середовище стало також ще одною міською корпорацією. Як бачимо в «Описі благородного міста Лондона» Вільяма Фітц-Стефана над столицею височіє Собор Святого Павла, там також тринадцять великих монастирів та близько ста двадцяти шести маленьких парафіяльних⁸²⁸. Релігійна верства займає, таким чином, символічно своє центральне становище.

Однак ставлення пересічних міщан до релігійних осіб – неоднозначне. Ця когорта людей висміюється у міських фаблію. Так, гротескно священника та сповідь пародіює Вовк у фаблію «Про Лиса та Вовка», пародіюючи гучний

⁸²⁵ Англійські фаблію XIII ст... – С. 82.

⁸²⁶ Calendar of Coroner's Roll of the City of London / Ed. by R.R. Sharpe. – London, 1913. – P. 3-4.

⁸²⁷ Calendar of Early Mayor's Court Rolls: 1298-1307 / Ed. by A.H. Thomas. – London, 1924. – P. 51.

⁸²⁸ Descriptio Londonae.... – P. 1.

урочистий та протяжний голос⁸²⁹, а згодом описана громада ченців, які змучені та сонні йдуть на утрєню⁸³⁰. Сексуальним втіхам вдаються релігійники в описі іншого фаблію «Країна Кокань»⁸³¹.

У давньофранцузькому фаблію XII ст. «Путани та розпусниці» критикується увесь суспільний тричленний устрій, і особливо ті, що моляться. Оскільки тим дісталася любов при створенні світу, яку мають дарувати повії.

Шоста умовна корпорація – маргінальних спільнот – включає, в тому числі, *prostibula publica*, громадські борделі, що мали дозвіл функціонувати в більшості міст. Церква не протестувала: оскільки зло існує, його треба тримати під контролем. Дозволена проституція стишувала нелад на вулицях, відвертала молодих хлопців від содомії та куди гірших речей і привчала їх до подружніх обов'язків⁸³².

Вулиці, які були «освоєні» повіями у середньовічній Англії, часто знаходилися поряд з великими релігійними закладами. І це, ймовірно, не просто збіг. В Йорку, Грейп Лейн була біля Мінстеру; у Вітбай як і у Вінчестері повії також розташовувались неподалік від абатства⁸³³. У Лондоні цілий прирічковий район Генріх II передав під покровительство єпископа, щоб був наведений порядок із повіями⁸³⁴. Туди заборонялося всім човнярам пливти після сутінок: «І передбачено, що жоден човняр не має мати пришвартованого човна або у воді [де-небудь] після заходу сонця; вони не можуть перевозити чоловіка чи жінку, жителя міста чи чужинця, аж до Стьюсу, за винятком денної пори, під страхом бути ув'язненим»⁸³⁵. Часом правління Генріха II датується

⁸²⁹ Про Лиса та Вовка // Англійські фаблію XIII ст... – С. 94.

⁸³⁰ *De Situ Nobilissimae Civitatis Londoniae...* – С. 102.

⁸³¹ Країна Кокань // Англійські фаблію XIII ст... – С. 24-29.

⁸³² Дейвіс Н. Європа. Історія... – С. 428.

⁸³³ Clegg T. *Bawds, Pimps and Procurers: Images of the prostitute in medieval England*// *Medieval History Magazine*, Issue 5, 2004. – P. 39.

⁸³⁴ *Ibid.* – P. 40.

⁸³⁵ *Liber Albus...* – P. 277.

документ про врегулювання «Звичаїв Саузворкських повій», де розписана система штрафів на різні порушення та не збереження суспільної моралі⁸³⁶.

Таким чином, міські комуни в Англії XI-XIII ст., незважаючи на правову єдність, виявляли строкату соціальну структуру, до якої входили різні верстви англійського суспільства. Міське середовище надало нового статусу управлінцям, купцям, науковцям, поклавши початок зміні ментальних уявлень.

4.3. Шлюб і сім'я

Одне з важливих місць в середньовічному суспільстві посідала сім'я. На основі сімейних відносин в містах будувалися господарські та соціальні структури.

Розглядаючи шлюб та сім'ю як частину приватного життя міщан Англії XI-XIII ст. слід звернути увагу на її емоційно-психологічну складову більше, ніж демографічну чи економічну, оскільки останні сфери не є специфікою дослідження історії повсякдення. Аналіз в такому ключі сімейних відносин ґрунтовно зробив французький медієвіст Філіпп Арьєс⁸³⁷, вплинувши на подальші дослідження⁸³⁸. Однак середньовічну родину цей відомий історик охарактеризував як емоційно задавлену, без сентиментальних відносин між подружжям чи у системі діти-батьки. Зрештою, як справедливо відзначають Френсіс та Джозеф Гіс, сімейне життя не було бідним на почуття, єдине, що було бідним – це коло джерел, які дозволяють нам відкрити ці структури⁸³⁹.

Міська сім'я в Англії доби високого середньовіччя, як і всі демографічні структури, до 1200 р. є «террою інкогніта»⁸⁴⁰ через відсутність відповідних

⁸³⁶ Customary of Southwark stews// Post L. B. A fifteenth-century Customary of Southwark stews// Journal of the Society of Archivists. – Vol. 5, № 7. – 1977. – P. 422-428.

⁸³⁷ Арьєс Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке. – Екатеринбург, 1999. – 415 с.

⁸³⁸ Stone L. The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800. – London, 1977. – 380 p.

⁸³⁹ Гіс Ф., Гіс Дж. Брак и семья в средние века. – М., 2002. – С. 309.

⁸⁴⁰ Moore J. S. Inside the Anglo-Norman family: Love, Marriage, and the Family //

джерел. Однак, навіть такий сухий документ, як «Книга Страшного суду», що подає лише статистичні та юридичні дані по графствам та містам Англії на 1086 рік, стверджує, що у Пікенхемі жила певна жінка, яку покохав чоловік із Віхеноку та одружився на ній⁸⁴¹.

Про уявлення про сім'ю, наповнену емоціями між подружжям та до дітей, свідчать англо-саксонські загадки XI ст., де одна з них звертається «мої ... діти ... мої нащадки ... мої кохані», хоча і передбачувана відповідь тут борсук, але, зрештою, ми розуміємо, що описуються людські відносини⁸⁴².

Рубежа XI – XII ст. стосується «повчання» Св. Ансельма Кентерберійського, записане хроністом Едмером, де він говорить, що для одружених осіб головними є вірність, любов та товаришування, якими вони пов'язуються разом⁸⁴³.

Вже на початку XII ст. англо-нормандський хроніст, який працював по прибутті в Англію у місті Шрюсбері, Ордерік Віталік у своїй «Церковній історії», описуючи наслідки заклику Папи Римського Урбана II, зазначає: «чоловіки були змушені покинути своїх коханих дружин вдома, тоді як ті, плачучи, палко бажали покинути і дітей, і всі багатства та піти за своїми чоловіками на прощу...»⁸⁴⁴.

Разом з тим, не варто відкидати мотивацію одруження заради збагачення у міських жителів Англії доби розвинутого середньовіччя. Так, Джон Гарландський в «Словнику» (перша половина XIII ст.) описує роботу фабувальників та звертає увагу, що від фарб їхні руки та нігті пофарбовані, і

⁸⁴¹ «In [North or South] Pickenham the same man [i.e. Reginald] holds 30 acres of land. And after the king came to the country Earl R[alph] held that land. But a man of Wihenoc's loved a certain woman on that land and he took her [in marriage]...» Domesday: A Complete Translation... – P. 1147.

⁸⁴² The Exeter Riddle Book / Ed. and transl. K. Crossley-Holland. – London, 1978. – P. 35-36.

Moore J.S. the Anglo-Norman family: Love, Marriage, and the Family... – P. 16.

⁸⁴³ Life of St. Anselm, Archbishop of Canterbury, by Eadmer / Ed. and transl. R.W. Southern. – London, 1962. – P. 55-56.

⁸⁴⁴ Ordericus Vitalis. The ecclesiastical history of England and Normandy... Vol. V... – P. 16.

тому ці чоловіки зневажаються вишуканими жінками, хіба що ті одружуються заради статків⁸⁴⁵. Перед вибором одружуватися за багатого чи за милого стала дівчина давньофранцузької поезії «Люба мати, що робити?»⁸⁴⁶. Мати радить чинити так, як сама вчинила замолоду: обирати за особистими якостями, того, хто добрий і має честь. «Краще бути щасливим у бідності, // ніж мати багатства, але тужити все життя. // Як той, хто їсть липовий мед, // Дорого заплативши, але, зрештою, нічого не залишиться»⁸⁴⁷.

Стосунки двох людей стають основою для міських фаблію. Так, «Пані Сіріц» описує любовні пригоди юнака, який «кохати почав заміжню жінку, // Через те був сам не свій; // Його серце їй належало, // Що спокою він не знав, // Кохання те було наскільки сильним»⁸⁴⁸.

Поетичний опис кохання – це особливість середньовічної літератури, яка зафіксована лише з часу високого середньовіччя, зокрема і середньоанглійською мовою. У XIII ст. зафіксовані й поетичні зізнання у коханні: Її кохання тривожить і дає надію, // Та разом з ним, я в'яну і тускнію, // Бо без любові душею порожнію, // Як віск зі свічі стікаю. // З її коханням в снах я бездиханний, // Та ніч усю присвячую коханій. // Від того сум, захований в зітханні. // Найбільше я її кохаю⁸⁴⁹.

Балади показують ідеал такого кохання – віддаль та муки є особливими рисами, запозичені з акристокрачної куртуазії, як описує це популярна балада «Алісон»⁸⁵⁰ (додаток 1.2.2.).

⁸⁴⁵ A Dictionarius of John de Garlande// A volume of vocabularies... – P. 131.

⁸⁴⁶ Jole mere ke frai? / BL. – Additional. – MS 46919. – F. 59r // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://britishlibrary.typepad.co.uk/digitisedmanuscripts/2014/07/choosing-a-husband-brains-or-brawn-money-or-looks.html>

⁸⁴⁷ Meuz vaut joie orphanine / ke rischesce a marrement / Ky mel leche d'espine / cher l'achate et poi en prent.

⁸⁴⁸ Пані Сіріц // Англійські фаблію XIII ст... - С. 34.

⁸⁴⁹ A Love Ditty // Early English and Scottish Poetry... – P.3.

⁸⁵⁰ Alysoun // English poetry (1170-1892)... – P. 12.

Відносини подружньої пари в англійському місті доби високого середньовіччя не завжди відзначалися гармонією у стосунках. Одна з поезій давньофранцузькою мовою «Про підступи шлюбу» переповідає мотивацію хлопця на ім'я Гаймар відмовитися від весілля, хоча той вже мав на приміті «жінку справедливу й ніжну», яку «кохав найдужче від усіх». Зупинило його видіння та три янголи, які сповістили, що на нього чекає: по-перше, якщо не зможеш задовольнити її всі забаганки, то заведе собі коханців; по-друге, жінки тупенькі, а від того бажають багато, особливо одягу; по-третє, на нього чекає тяжка робота, як на вола, і це буде супроводжуватися постійними сварками та докорами⁸⁵¹.

Подружні зради як одне із «проклять» шлюбу описано у фаблію «Про Лиса та Вовка», де герой, який потрапив до пастки, вважає це за відплату за невірність⁸⁵². Моральні якості Марджері із фаблію «Пані Сіріц» викликають тільки сміх: бо не може визначитись зрадити коханому, «чи в ліжку, чи на підлозі»⁸⁵³.

При аналізі фаблію виникає питання, навіщо інтимну сторону життя виставляти на показ, демонстрували у людному місці, як це передбачав жанр фаблію. На нашу думку, головна причина у тому, що ці всі вади сексуального життя – висміювалися, їхнє побутування намагалися викоринити шляхом публічного осуду та неприйняття як норм у повсякденному житті. Тому, слід відзначити, що зображена сексуальна поведінка була взята із життєвих прикладів: «так роблять усі» – констатує Вовк щодо зради своєї дружини⁸⁵⁴. Це поклало початок суспільного усвідомлення цінності шлюбу та подружньої

⁸⁵¹ De mal mariage // The Complete Harley 2253 Manuscript, Volume 3. – Kalamazoo, Mich. Medieval Institute Publications, Western Michigan Univ., 2015 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://d.lib.rochester.edu/teams/text/fein-harley2253-volume-3-article-83>

⁸⁵² Про Лиса та Вовка // Англійські фаблію XIII ст... – С. 98.

⁸⁵³ Пані Сіріц // Англійські фаблію XIII ст... – С. 42

⁸⁵⁴ Про Лиса та Вовка // Англійські фаблію XIII ст... – С. 98

вірності, і не скільки перед суспільною мораллю, як перед власне подружжям, зв'язок якого базується на почутті кохання.

Під впливом Христових походів та інших факторів цієї доби змінюється статус жінки у середньовічному суспільстві загалом⁸⁵⁵. Тим паче, у міських центрах, як це можна простежити за середньоанглійськими фаблію. Так, Марджері, за відсутності чоловіка, повністю веде господарство, укладає угоди і т.д. Пані Сіріц, яка вдова, й поготів самостійна у веденні справ, справлянні договорів, придбанні/продажу майна. Однак вона остерігається засудження суспільством як самотня жінка, тому постійно наголошує, що «чесна й вірна, читає «Отче наш» і Символ віри»⁸⁵⁶.

Англійські літературні твори XI-XIII ст. відкривають нам світ середньовічної сексуальності. Розмаїття сексуальних практик, «чи в ліжку, чи на підлозі»⁸⁵⁷, намагання до тілесного задоволення у країні Кокань, конотація розповіді вражають своєю розкутістю та відвертістю, що суперечить загальноприйнятим уявленням про повний контроль церкви над інтимним життям вірян. Можна з певністю стверджувати, що сексуальне життя того часу не було одноманітним та було частиною життєвих втіх. Раніше дослідники середньовічних звичаїв вважали, що обмеженість людських знань не давала змоги здогадатися, як «одурити природу». Однак нещодавно цю думку було переглянуто. Дослідники середньовічної демографії, вивчаючи італійські купецькі родини і англійських селян, дійшли висновку, що протягом середньовіччя й новітнього періодів народжуваність штучно утримувалась на низькому рівні⁸⁵⁸.

Інші сторони сімейного життя в англійських містах доби розвинутого середньовіччя відкривають нам документальні джерела. Зокрема, заповіти лондонців дають можливість встановити чисельність родини, статки різних

⁸⁵⁵ Луцицкая С. И. Быт, нравы и сексуальная жизнь крестоносцев // Женщина, брак, семья до начала нового времени. – М., 1993. – С. 74.

⁸⁵⁶ Пані Сіріц // Англійські фаблію XIII ст... – С. 52.

⁸⁵⁷ Там само. – С. 42.

⁸⁵⁸ Дейвіс Н. Європа. Історія... – С. 199.

прошарків населення. Зазначимо, що важливим є той факт, що самого терміну «сім'я» в той час не існувало, так як було відсутнє уявлення про неї в сучасному сенсі слова. Людина того часу не відділяла себе і дружину (або чоловіка) та своїх дітей від батьків, близьких або далеких родичів, які жили з ним під одним дахом, а також інших осіб⁸⁵⁹. Саме таку інформацію і містять заповіти – перелік осіб, яким заповідається, і ми вважаємо, що саме їх заповідач визначає своєю сім'єю.

Нами було проаналізовано п'ятдесят заповітів лондонців за період 1258-1272 рр. (від 43 до 56 року правління Генріха III)⁸⁶⁰ і виділено серед них чотири основні групи. По-перше, самотійні (індивідуальні) тестаменти, у яких заповідач передає своє майно релігійним громадам чи за борги⁸⁶¹, тобто, людина не мала найближчих родичів на момент укладання заповіту. По-друге, ті документи, які до спадкоємців включають лише дружину або чоловіка (сімейна пара). По-третє, – якщо до спадкоємців статків батька або матері відносять хоча б одне чадо (зазвичай до шести). І, по-четверте, група заповітів, де зустрічаються ще інші особи як спадкоємці, окрім одного з подружжя та дітей.

Підсумовуючи цей статистичний аналіз сімей жителів Лондона у третій чверті XIII ст. за даними заповітів (додаток 4.4. Сім'я за заповітами лондонців 1258-1272 рр.), ми бачимо, що самотніх було найбільше – 38 %, родин без дітей – 22%, з дітьми – 28%, великих родин – 12%.

Форма самотнього (холостяцького) проживання, принаймні в столичному місті Англії XIII ст., була найпоширенішою. Подібного висновку дійшла у своїх дослідженнях Марта Карлін, провівши аналіз документальних джерел у

⁸⁵⁹ Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала Нового времени/ Под ред. Ю. Л. Бессметного. – М.: РГГУ, 1996. – С. 103.

⁸⁶⁰ Calendar of wills proved and enrolled in the Court of Husting, London... – P. 1-14.

⁸⁶¹ Майже у всіх заповітах частина майна відходила релігійним громадам «за душу заповідача» або за борги.

галузі харчування. Вона наводить наступні дані. У Колчестері 1301 р. лише 3% (11 з 389) будинкових господарств («households») описані як такі, що мали кухню. Інші все ж мали вогнище, на якому могли б готувати їжу⁸⁶². Однак лише 47% хоча б якісь предмети для куховарства і лише 2% боби або горох⁸⁶³. Подібні дані показали дослідження «Судових сувоїв» Лондона та Оксфорда⁸⁶⁴. Ці факти, а також значна кількість кухарів серед міських професій та інші додаткові аргументи, привели дослідницю до висновку про значну кількість холостяків у містах Англії 1270-1320 рр.⁸⁶⁵.

Укладення шлюбу в містах Англії XI-XIII ст. стосувалося також церковно-правової сфери, про що свідчать законодавчі джерела. Синодальні статuti регулювали релігійну практику на певній підконтрольній території (діоцезії) та затверджувалися синодальним собором. Так, подібний документ, прийнятий у 1125 р. в Лондоні, забороняв одруження між особами за кровною спорідненістю ближче, ніж п'ять колін⁸⁶⁶. Таке положення у католицизмі було схвалено лише у 1215 р. на Четвертому Латеранському соборі. Й тільки після цього відбулося утвердження шлюбу як священного непорушного союзу. В Англії цей процес тривав аж до кінця XIV ст.⁸⁶⁷. Синодальний статут Солсбері, прийнятий між 1217 та 1219 рр., дає «правильну форму укладення шлюбу»: «також наказуємо, що священники мають навчити осіб укладати шлюб у формі слів французькою чи англійською мовами: я, N, приймаю тебе як свою. І так само жінка має сказати: я, N, приймаю тебе як свого. У цих словах – велика сила, і шлюб можна вважати укладеним»⁸⁶⁸. Це мало бути зроблено у

⁸⁶² Calendar of wills proved and enrolled in the Court of Husting, London... – P. 42.

⁸⁶³ Ibid. – P. 44.

⁸⁶⁴ Ibid. – P. 43.

⁸⁶⁵ Ibid. – P. 47, 51.

⁸⁶⁶ Synod of London, 1125 // The Chronicle of Florence of Worcester... – P. 240.

⁸⁶⁷ McCarthy C. Marriage in Medieval England: law, literature, and practice. – Woodbridge, Suffolk; Rochester, NY: Boydell Press, 2004. – P. 26.

⁸⁶⁸ Councils and Synods with Other Documents relating to the English Church, AD 1205–1313 / Ed. by F. Powicke and C. R. Cheney. – London: Oxford University Press, 1964. – P. 88.

парафіяльній церкві перед свідками. Священик мав тричі оголосити про цей союз. Зрештою, він видавав офіційний лист про шлюб⁸⁶⁹. Так само йшлося про це ж у синодальних статутах Лінкольна (1239 р.), Норвіча (1240-1243 р.) та Вінчестера (1247 р.).

Тобто, за церковним каноном XIII ст. є чотири випадки неправомірності укладення шлюбу: відсутність свідків, не було тричі проголошено священиком про одруження, прихованість церемонії, одруження незнайомих осіб.

Святкування одруження мало, за тим же статутом Солсбері, «з честю та повагою, без сміху та непристойностей, не у тавернах, з публічним бенкетом та питтям»⁸⁷⁰. Укладення шлюбу, зображене на мініатюрах⁸⁷¹, супроводжується обміном каблучками.

Визначення П. Дінцельбахера, що до XI ст. в Англії існував звичай купувати собі жінку і дівчата одружувалися не за вільним вибором, а за бажанням батьків⁸⁷², викликає деякі заперечення. Дослідник спирається на закони короля Етельберта початку VII ст., де стаття 77 зазначає: «якщо чоловік купує (gebigeð) собі жінку, - угода має статися, як немає безчестя»⁸⁷³. Однак слово «gebigeð», якщо вірити інтерпретації сучасних дослідників, має інше значення, ніж нинішнє «купувати»: це символічний дар за наречену родині⁸⁷⁴. Невірна інтерпретація слова дала можливість говорити, що необмежену владу батька, а потім – чоловіка, в сім'ї⁸⁷⁵. Однак за тими ж законами короля Етельберта жінка мала право розірвати шлюбну угоду⁸⁷⁶. Це є важливим для

⁸⁶⁹ Councils and Synods with Other Documents... – P. 376.

⁸⁷⁰ Ibid. – P. 88.

⁸⁷¹ BL. – MS Royal 10 D VII. – F. 233r; Bodl. L. – MS Douce 366. – F. 131r; BL. – MS Royal 14 C VII. – F. 124v; St. Alban's Psalter. – P. 57.

⁸⁷² Дінцельбахер П. Індивід. Сім'я. Суспільство: Середньовіччя// Історія європейської ментальності... – С. 61.

⁸⁷³ «Gif mon mægþ gebigeð, ceapí geceapod sy, gif hit unfacne is»
The Laws of the Earliest English Kings / Ed. by F. Attenborough. – Cambridge: Cambridge University Press, 1922. – P. 15.

⁸⁷⁴ McCarthy C. Marriage in Medieval England... – P. 53

⁸⁷⁵ Ibid. – P. 60.

⁸⁷⁶ Ibid. – P. 54.

розуміння шлюбу в XI-XII ст., коли до становлення нових регулюючих документів, суспільство спиралося на існуючі звичаї.

Щодо майнових прав жінки, то Генрі де Брактон визначає дві форми передачі власності від сім'ї жінки до новоствореної родини: *maritagium* (за угодою батька або близького родича із чоловіком)⁸⁷⁷ та *paraherna* (передача приданого чоловіком за дружину)⁸⁷⁸. На обидві частини майна могла претендувати жінка та її діти.

Брактон не передбачає, що жінка може вкладати вільно будь-які угоди, без дозволу чоловіка, аргументуючи це тим, що вона немає приватної власності⁸⁷⁹. Однак міське середовище, де дружина була зайнята у виробництві, торгівлі та інших промислах, давало можливість жінці здобувати і примножувати свій статок. Зміна у законодавстві щодо цього аспекту буде справою пізнього середньовіччя.

Подібно до відсутності емоційного зв'язку між подружжям, йдучи за Ф. Арьесом, деякі історики змальовують відсутність визнання важливості дитини в суспільстві середніх віків⁸⁸⁰. Проте матеріали англійського міста доби високого середньовіччя свідчать про інше.

Візуальні джерела з цієї проблеми досить неоднозначні. Для прикладу візьмемо манускрипт із Аристотелевою працею «*Libri naturalis*»⁸⁸¹, виготовлений в Оксфорді. Найоригінальшою тут є мініатюра із зображенням чоловіка та жінки в ліжку, обабіч яких знаходиться колиска із запеленаною дитиною, яку колихає служник⁸⁸². Вже там можемо помітити специфічно дитячі речі та окрему турботу про дитину.

⁸⁷⁷ Henry de Bracton. *De Legibus et Consuetudinibus Angliae* // Bracton's Note book: A collection of cases decided in the King's courts.../ Ed. and trans. F.W. Maitland. – In 3 vols. – Vol. II. – P. 77-79.

⁸⁷⁸ Ibid. – P. 266.

⁸⁷⁹ Pollock F., Maitland F.W. *The History of English Law*... – Vol. II. – P. 405.

⁸⁸⁰ Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке... - С. 17.

⁸⁸¹ BL. – Harley. – MS 3487.

⁸⁸² BL. – Harley. – MS 3487. – F. 22v.

У цьому рукописі зображення дітей та душі дуже побідні. Так, маємо сюжет із двох ангелів, які несуть дитину/душу до Господа⁸⁸³. Лише порівняння з іншою мініатюрою⁸⁸⁴, де зображено душу у вигляді дитини, яка вилітає через рот людини, і має такий же жест із складених спереду руками, можемо визначити, що на обох фоліо зображено душу. Це дає підставу стверджувати, що і на іншій мініатюрі⁸⁸⁵ зображено душу, хоча вона і такого ж розміру, як і людина, що намальована поруч.

На інших мініатюрах⁸⁸⁶ цілком можливо, що зображено дитячі ігри – «ігри молодих», як називає їх Вільям Фітц-Стефан в «Описі благородного міста Лондона»⁸⁸⁷. Так, на першій із них ми бачимо двох хлопців, які б'ються на мечах, захищаючись щитами. Один з них оголений, інший – із плащем та бре. Там само зображено й інший сюжет – оголений хлопець бореться із левом. На наступному – боротьба двох молодих, одягнених у бре. Лучник, який поцілів в іншого хлопця, – зображений на третьому із названих фоліо. Лише на сцені боротьби ілюмінатор підкреслює м'язи фігур, на інших – лише загальний контур фігури (як і у випадку із зображеннями душ).

Отож, в цьому рукописі XIII ст. виокремити особливості зображення дитини досить важко, немає єдиної практики чи розуміння. Доводиться розрізняти зображення інтуїтивно, зважаючи на контекст чи на порівняння мініатюр в рамках одного рукопису. До того ж у наукових трактатах маргінальні мініатюри втратили зв'язок із текстом, на відміну від релігійних рукописів, де такий зв'язок можна прослідкувати. Скоріш за все, ці маргіналії ілюструють повсякденну практику, розваги, слугують яскравими «закладками» в тексті, які легко запам'ятовуються, і, відповідно, дають змогу знайти у великому рукописі необхідну частину швидше.

⁸⁸³ BL. – Harley. – MS 3487. – F. 191r.

⁸⁸⁴ Ibid. – F. 202r.

⁸⁸⁵ Ibid. – F. 197r.

⁸⁸⁶ Ibid. – F. 4r, 34r, 140r.

⁸⁸⁷ De Situ Nobilissimae Civitatis Londoniae// Munimenta Gidhallae Londoniensis... – P. 10.

Досить важливо звернутися у нашому дослідженні до мініатюр із бестіаріїв, які з одного боку носять релігійний характер, пояснюючи по-біблійськи навколишній світ та моральні риси живого світу, з іншого – є збіркою наукових спостережень за світом природи. При дослідженні історії дитинства варто звернути увагу на зображення мавп. Якщо у першому поколінні бестіаріїв у відповідному розділі зображено одну мавпу⁸⁸⁸, то у бестіаріях XIII ст.⁸⁸⁹ – мавпу із потомством, яке вона тримає на шиї, плечах. У коментарях йдеться, що «мавпа-самиця, коли народжує двійню, любить більше одне дитя, ніж інше. І коли полює, то одне, яке любить, тримає спереду, тоді як інше обіймає її ззаду», бо намагається його оберезити⁸⁹⁰. Можемо порівняти становище мавпячої малечі зі становищем дитини на мініатюрі з «Біблії Роберта де Белло», датованої 1240-1253 рр.⁸⁹¹, де мати тримає чадо на плечах. Правомірність паралелей із уявленням про світ тварин та людей в середньовіччі можемо побачити і в «Псалтирі Альфонсо» кінця XIII ст.⁸⁹². Зображення русалки із дитиною на руках має досить реалістичні риси⁸⁹³.

Таким чином, сім'я як приватна сфера міського повсякдення була наповнена емоційним ставленням подружжя один до одного, до своїх дітей. Як суспільний інститут шлюб у містах Англії доби розвинутого середньовіччя дозволив розширити права жінки. Разом з тим, урбанізований простір сприяв розвитку малої сім'ї та парубкування.

4.4. Становлення індивідуальності в містах Англії

Сучасна епоха визначила індивідуалізм однією з головних цінностей, поставивши розвиток людини, її креативності та самосвідомості на перший план. Такий поступ суспільства зумовив шукати корені цих явищ, навіть якщо їх дуже важко віднайти. Зрештою, індивідуальність у середні віки не привертає

⁸⁸⁸ BL. – Stowe. – MS 1067. – F. 19v.

⁸⁸⁹ ML&M. – MS M 81. – F. 19v; BL. – Royal. – MS 12 F XIII. – F. 17r.

⁸⁹⁰ Aberdeen Bestiary. – F. 12v.

⁸⁹¹ BL. – Burney. – MS 3. – F. 27v.

⁸⁹² BL. – Additional. – MS 24684.

⁸⁹³ BL. – Additional. – MS 24684. – 13r.

до себе особливої уваги і не знаходить адекватного виразу в текстах, які є у розпорядженні історика. Проте це не означає, що її не існувало⁸⁹⁴.

В англійських містах доби високого середньовіччя саме на рівні повсякденного життя індивід намагався себе проявити. Традиційний підхід до трактування постанов, що регулюють одяг, харчування, жести чи мову безапелятивно відзначав: людина середньовіччя «затиснута» в рамки корпорації, відповідно приналежності її до певного стану – визначалося і її життя⁸⁹⁵.

Однак відзначимо, що відповідна регламентація вибору кольору одягу, страв на столі чи манер поведінки в англійському місті в епоху розвинутого середньовіччя зафіксована лише наприкінці XIII ст. Та й пов'язана вона з розвитком індивіда як такого: приписи почали з'являтися як *реакція* на «свавілля», вираження власної індивідуальності. Вони свідчать скоріш про середньовічну ментальну особливість несприйняття новизни у суспільстві, ніж про відсутність проявів своєрідності.

Середньовічна міська індивідуальність в Англії XI-XIII ст. проявилася не стільки у власне людині, як у продуктах її діяльності. Кожен із збережених міських будинків, особливість його забудови, свідчить про бажання комфортності проживання, підпорядкування житла потребам конкретного випадку. Так само кожен витвір ремісника не міг бути повторений двічі, навіть якщо малася на увазі стандартизована річ, оскільки весь процес виготовлення проводився вручну. Кожна із книг, каблучок чи тарілок, розглянута в даному дослідженні, вирізняється своєю неповторною індивідуальністю. Важливим елементом прояву індивідуальності була поява стільця на заміну лави, про що йшлося вище.

⁸⁹⁴ Гуревич А. Индивид и социум на средневековом Западе. – СПб.: Александрия, 2009. – С. 22.

⁸⁹⁵ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада... – С. 432, 434, 435, 437.

Окрім «зовнішніх» проявів індивідуальності в повсякденному житті міщан Англії XI-XIII ст. слід прослідкувати наявність «внутрішніх» (приватних) – задоволення, авторефлексії, емоційності.

Тілесне задоволення, як вже зазначалося вище, перш за все, позначилось у гастрономічних потягах: різноманітність страв у містах Англії XI-XIII ст., з величезною кількістю приправ та прянощів, зрештою свідчать про бажання отримати не тільки ситість, а задоволення від процесу споживання. Іншою формою вияву тілесних бажань стало сексуальне задоволення. Утопічна «Країна Кокань» задовольняє міщанина у цьому випадку: тут вдосталь їжі та питва, не менше розваг із жінками та чоловіками у ліжку⁸⁹⁶.

Справжнім духовним розрадами для жителів міст Англії стали праця та ігри, читання/вистави, танці та музика. Поміж них справжнім відкриттям доби розвинутого середньовіччя стало багатоголосся. У середині XIII ст. В. де Вікомб, який працював писарем, залишив низку музичних рукописів зі своїм підписом. Серед них пісня на шість голосів під назвою «Літо приходить»⁸⁹⁷, з простим описом природи: «Літо приходить // Голосно співай, зозуле! // Проростає насіння та квітнуть луки // І підростає дерево знову, // Співай, зозуле! // Вівця бекає біля ягняти, // Корова біля теляти мукає, // Бик ганяє, ... // Весело співай, зозуле!...»⁸⁹⁸. Знову ми бачимо, попри ідилічну картину природи, плотську конотацію – примноження тварин.

Намагання задовольнитися чуттєво у повсякденному житті міщан примушувала непевність життя: звідчи бажання досягти насолоди потрібно тут і зараз. Таке уявлення стало частиною нової «ментальності купця». З появою уявлень про Фортуна як ще одного чинника життєвої організації, від якої не

⁸⁹⁶ Країна Кокань // Англійські фаблію XIII ст. – С. 24-29.

⁸⁹⁷ Sumer is icumen in // BL. – Harley. – MS 978. – F. 11v.

⁸⁹⁸ Sumer is icumen in, // Lhude sing cuccu! // Groweþ sed and bloweþ med // And springþ þe wde nu, // Sing cuccu! // Awe bleteþ after lomb, // Lhouþ after calue cu. // Bulluc sterteþ, bucke uerteþ, // Murie sing cuccu! // Cuccu, cuccu, wel singes þu cuccu.

Ibid.

можна чекати справедливості, він діє за власним розсудом. Праведність життя – не гарантує гарного завтра. Тим паче, що з появою уявлень про чистилище, можливістю «відкупити» життєві гріхи, заповівши свої статки на церкву, створили умови для особистого вибору.

Авторerefлексія середньовічного міщанина проявилася у бажанні заявити про себе як майстра, поставивши під створеною річчю своє ім'я.

Ім'я в середньовіччі мало вирішальне значення у життєвому шляху. Так, «Сатира на людей із Стоктона» оповідає: «Селянин – це гнійне прожиття, без кінця Філіпп, // На склади розкладається, «Фі» - брудний, «ліпп» - гіркий є. // «Фі» - знак сорому, «ліпп» - пригнічує круглий рік. // Може бути вдаль звідси «ліпп», може бути «фі» далеко, томі Філіпп! // Може бути вдаль від землі, ніколи не жив без війни: // «Філ» приносить любов, кінь – «іпп», – то й тоді Філіпп. // Отримав ім'я, отримав імені знак»⁸⁹⁹. Однак це не повне ім'я в сучасному розумінні, а лише частина – особисте ім'я. Те, що ми зараз називаємо «прізвищем», було швидше прізвиськом, патронімом (пов'язане з місцевістю, ремеслом або просто несмішливе наймення). Воно належало особистості, а не сім'ї (роду). Для позначення останнього англійці в цю добу вводили частку «Фітц», щоб позначити батька, як у Генрі Фітц-Ейльвіна, першого мера Лондона, чи Вільяма Фітц-Стефана, автора життєпису Фоми Беккета.

Підписи у своїх рукописах залишила низка майстрів. Так, вже в XI ст. писар із Кентербері на полях відзначив власне імя – Едуї Басан⁹⁰⁰. У XIII ст. такі примітки залишили Вільям де Брайль⁹⁰¹, Вільям з Девону⁹⁰², Матвій Паризький⁹⁰³ та інші. Очевидно, це своєрідний «знак якості» виготовленого

⁸⁹⁹ Satire on the men of Stockton// Anecdota literaria... – P. 49.

⁹⁰⁰ BL. – Arundel. – MS 155. – F. 133r.

⁹⁰¹ BL. – Additional. – MS 49999. – Fol. 43r: «W. de Brail q[ui] me depeint».

⁹⁰² BL. – Royal. – MS 1 D I. – Fol. 540v: «Will[elmu]s devoniensis scripsit istum / librum».

⁹⁰³ BL. – Royal. – MS 14 C VII. – F. 6v: « Hunc librum dedit f[rate]r matthaeus parisiensis [erased] / Anima Mattaei et anime omniu[m] fidelium defunctorum requiescant in pace. Amen».

продукту, як каменярі своїми особливими позначками помічали кожен з обтесаних каменів. При чому у випадках з Вільямом де Брайлем та Матвієм Паризьким – це не тільки особисті підписи, а й автопортрети. Останнього також можна вважати і творцем першого «портрету»: лик Христа у повний аркуш⁹⁰⁴, який схожий на живу людину у повсякденні більше, ніж ікони⁹⁰⁵.

Проте у період XI-XIII ст. в Англії, коли більшість населення були неписьменними, навіть у містах⁹⁰⁶, значно більшу роль у повсякденному становленні індивідуальності відігравали умовно-знакові системи, такі як геральдичні символи. Для прикладу візьмемо декілька особистих печаток кінця XII – початку XIII ст. Так, Вальтер де Ласі мав таку із зображенням озброєного рицаря з мечем та щитом на коні (кругла, 60 мм)⁹⁰⁷, Джефрі, син Томаса, - з вовком, повернутим ліворуч (кругла, 33 мм)⁹⁰⁸, Гілберт Турс – з будівлею, що має башти та двері, (кругла, 48 мм)⁹⁰⁹, а Еліас, син Харсалфа Хіттона, - з орлом, що летить вправо, (кругла, 30 мм)⁹¹⁰. Поряд з цими, також і жіночі: Аліси, дружини Вільяма Грейндорджа, - з обрисами жінки, яка тримає лілію в руці (вальна, 42 на 25 мм)⁹¹¹, Матільди, дочки Вільяма Брітвелла, - з квіткою на стеблі з листям (кругла, 31 мм)⁹¹², та Інгус, дочки Матвія Гарнета, - з таким же дизайном, як і у Матільди, однак овальної за формою і ширшої (35 та 20 мм)⁹¹³. Іншими словами, для кожного власника така річ мала певне символічне індивідуальне значення, підбиралася за власними уподобаннями та мотивацією.

⁹⁰⁴ BL. – Arundel. – MS 158. – F. 2r.

⁹⁰⁵ Suzanne Lewis, *The Art of Matthew Paris in the Chronica Majora* (Aldershot: Scolar Press, 1987) – P. 129.

⁹⁰⁶ Clanchy M. T. *From Memory to Written Record: 1066-1307*. – Chicester: Wiley-Blackwell, 2013. – P. 17.

⁹⁰⁷ TNA. – DL. – №25/532.

⁹⁰⁸ TNA. – DL. – №25/656.

⁹⁰⁹ TNA. – DL. – №25/3126.

⁹¹⁰ TNA. – DL. – №25/506.

⁹¹¹ TNA. – DL. – №25/491.

⁹¹² TNA. – DL. – №25/426.

⁹¹³ TNA. – DL. – №25/437.

Зрозуміло, що ситуація з писемними свідченнями індивідуальності – тобто «егодокументами» - у англійських міщан доби XI-XIII ст. виглядає досить скромно. Однією з причин цього може слугувати не скільки відсутність таких джерел, а надто мала збереженість документів або малодослідженість саме цього аспекту. Скажімо, Марта Карлін та Девід Кроуч показали нові перспективи для його розробки, відкривши та опублікувавши корпус англійських листів 1200-1250 рр., які стосуються різних верст населення від короля до селянина⁹¹⁴.

Дослідження особливостей мови, повсякденної лексики бюргерства Англії доби розвинутого середньовіччя дає змогу краще зрозуміти його життєвий уклад, особливості поведінки, світогляд та моральні якості. Розробка ж проблеми непристойної лексики англійських міщан XI-XIII ст. дозволяє поглянути на середньовічну індивідуальність.

Непристойна лексика конструюється певним середовищем, культурою, тому змінюється з часом⁹¹⁵. Вперше на законодавчому рівні заборона вживання певних слів зафіксована у 1190 р. Цю постанову короля Річарда наводять хроністи Роджер Ховеден⁹¹⁶ та Річард Девізер⁹¹⁷. У ній зафіксовано покарання за словесну образу та вживання прокльонів (лайливих слів). Цей акт видано на кораблі під час походу в Святу Землю, та стосується, очевидно, моряків та людей, які перебувають на борту разом з королем. Слід підкреслити ідею: є низка слів, які неприпустимо вживати, існування нормативного стилю спілкування. У протонародному фаблію «Про Лиса та Вовка» (XIII ст.) Лис, пробачає Вовку всі злочини, які він скоїв не тільки у думках та діях, а й у словах⁹¹⁸.

⁹¹⁴ *Lost Letters of Medieval Life: English Society, 1200-1250* / Ed. by M. Carlin, D. Crouch. – P.1.

⁹¹⁵ *Obscenity: social control and artistic creation in the European Middle Ages* / Ed. by J. Ziolkowski. – Leiden [The Netherlands]; Boston: Brill, 1998. – P. 3.

⁹¹⁶ *The annals of Roger de Hoveden...* Vol. I – P. 140-141.

⁹¹⁷ *Chronicon Ricardi Divisiensis De rebus gestis Ricardi primi Regis Angliae ...* – P. 154.

⁹¹⁸ Про Лиса та Вовка // Англійські фаблію XIII ст... – С. 98.

Використовувати слова простонародні (вульгарні) відмовляється вчений XII ст. Джон Гарландський. Вжити подібну лексику примушує недостатній словниковий запас наукових слів на позначення «частини тіла, нижче спини і хребта з животом, – пише він, – що по-простонародному насмішливо називають непристойно дупа, гузно, задниця. Такі слова не вживатиму, бо не знаю їх»⁹¹⁹. Тобто формується не просто непристойна лексика, а розуміння, що такі слова не варто вживати освіченій людині (науковцю).

У рекомендаціях «Нової поетики» (початок XIII ст.) Гальфрід Англійський ввічливе, правильне, добре підбране слово називає «міським» («urbane») ⁹²⁰. Подібне уявлення зустрічаємо в латиномовному фабліо «Сатира на людей зі Стоктона» (XIII ст.). Селяни зі Стоктона – манору поблизу міста Дарема – домагаються справедливості перед королем, розраховуючи на його освіченість («sperant esse magistri») ⁹²¹. Не допомагає суд у місті, де «є весь рід у спільному розумі, Всі мудрі, велику втіху мають» ⁹²², на відміну від неосвічених селян. У фабліо «Про Пані Сіріц» (XIII ст.) щораз підкреслюється гречність, ввічливість головного героя ⁹²³. Отже, на XIII ст. вже сформовані уявлення про міську спільноту як освічену, виховану, якій не личить вживання непристойної лексики.

Натомість у повсякденні міщанства доби високого середньовіччя формується образ лайливої жінки. Не вдаючись в зміни в суспільстві, які стимулювали розвиток та популярність такого стереотипу, відзначимо: немає нічого гіршого, ніж «сварлива подруга», як запевняє нас невідомий автор на маргіналіях рукопису XII ст. ⁹²⁴. І доповнимо з «Сатири на людей зі Стоктона»

⁹¹⁹ A Dictionarius of John de Garlande// A volume of vocabularies... – P. 121.

⁹²⁰ Geoffrey of Vinsauf. The New Poetics// Three Medieval Rhetorical Art/ Ed. by J. J. Murphy. – Tempe, (Ariz): Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2001. – P. 49.

⁹²¹ Satire on the men of Stockton// Anecdota literaria... – P. 49.

⁹²² Ibid.

⁹²³ Пані Сіріц // Англійські фабліо XIII ст... – С. 34, 40, 48.

⁹²⁴ What is woman?// Reliquiae antiquae/ Ed. by Th. Wright and J.O. Halliwell-Phillipps. – 1845. – Vol. I. – P. 168.

– «жінки обов'язок дати коротку забаву, а не добрий плач»⁹²⁵. Тому не дивно, що в ідеальному світі «Країни Кокань» «немає ні сварок, ні чвар між людьми»⁹²⁶.

Широка емоційність мови, вживання непристойної лексики для підсилення висловленого свідчить про існування явища особистого ставлення до конкретної дії, події або людини. Законом Річарда Левове Серце карається вживання слів як особистої образи. Сварка є недостойною справою освіченої людини, міської людини. Тобто, мова «окультурюється», «цивілізується», як влучно подібний процес назвав Н. Еліас⁹²⁷, досліджуючи становлення етикету поведінки.

Отож, на рівнях міської повсякденності (матеріальному чи ментальному) в Англії XI-XIII ст. людина проявляла свою індивідуальність, підкреслюючи її стилем одягу, зачіски, мови, поведінки тощо. Однак реалізація своєї особистості в рамках певної корпорації давала можливість досягти бажаного життєвого рівня чи реалізувати себе. Міський купець, науковець або майстер щодня вирішували завдання щодо конкретного продукту, який виготовляли, у підходящий оптимальний спосіб, створивши безліч варіантів, свою власну практику, реалізуючи свої власні ідеї.

Таким чином, сфери публічного та приватного життя міст Англії XI-XIII ст. нерозривно пов'язані між собою. На рівні повсякдення зв'язки між міським управлінням та організацією життя у власному будинку, між ментальними уявленнями про чистоту та підтриманням «громадського здоров'я», між сім'єю як частиною соціальної організації та системою міжособистісних контактів надзвичайно тісні.

Міське самоврядування Англії доби розвинутого середньовіччя на макрорівні держави виглядає як органічний зв'язок між громадою міста,

⁹²⁵ Satire on the men of Stockton// Anecdota literaria... – P. 51.

⁹²⁶ Країна Кокань // Англійські фаблію XIII ст... – С. 16.

⁹²⁷ Норберт Еліас. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. – Київ: Перун, 2003. – С. 15.

офіційно підтвердженою королем хартією уже наявних порядків, та королівським управлінням, яке підтримувалося міщанами. На мікрорівні міста міська влада вирішувала проблеми упорядкування забудови та розширення території, забезпеченні безпеки та задовільного санітарного стану.

Мікрорівень міст Англії XI-XIII ст. досить складний за своєю структурою. Незважаючи на правову єдність, міські комуни являли строкату соціальну побудову, до якої входили різні верстви англійського суспільства. Урбаністичне середовище надало нового статусу управлінцям, купцям, науковцям, поклавши початок зміні ментальних уявлень.

Сім'я як приватна сфера міського повсякдення англійців доби розвинутого середньовіччя була наповнена емоційним ставленням подружжя один до одного, до своїх дітей. Як суспільний інститут шлюб розширив права жінки в соціально-економічному житті міста. Разом з тим, урбанізований простір сприяв розвитку малої сім'ї та парубкування.

Матеріальні, соціальні та ментальні сфери повсякдення англійських міщан доби високого середньовіччя показали прояви індивідуальності (в одязі, зачісках, мові, поведінці; обрання сфери зайнятості, формування сім'ї; емоціях, авторефлексіях тощо). Разом з тим ця індивідуальність не визнавалася соціальною цінністю на макрорівні.

ВИСНОВКИ

Комплексне дослідження повсякденного міського життя Англії XI–XIII ст. дозволило зробити та обґрунтувати ряд узагальнюючих висновків, які виносяться на захист.

Проблема повсякденного життя міст Англії доби розвинутого середньовіччя за майже шестисотлітню історію досліджень пройшла наступні етапи у своїй розробці. На топографічному етапі (XV–XVI ст.) з’явилися праці описового характеру (Д. Леланда, Дж. Стоува та інших). Головною темою розвідок на політично-управлінському етапі (XVII–XIX ст.) були проблеми муніципального управління (Т. Макдокс, Е. Меревізер, А. Дж. Стефенс, Дж. Роджерс, Е. Фріман, Дж. Грін, А. Грін, В. Каннінгем та інші). Наприкінці XIX ст. розпочався соціально-економічний етап досліджень (до 1960-х рр.), коли у своїх працях Ч. Гросс, Ф. Мейтланд, М. Бейтсон, Е. Льюїс, А. Баллард, К. Стефенсон, Дж. Тейт та інші на основі законодавчих документів розглянули становлення і розвиток середньовічних міст в Англії. Саме у цей час тематика генези англійського міста зацікавила українських вчених. Так, І. Бондаренко у праці «Англійське місто в середні віки» (опублікована в 1904 р.) аналізує теорії становлення міст на англійських джерелах. Однак до 1960-х рр. місто окремо не розглядалося у контексті повсякденного життя, що відбулося під впливом французької «школи Анналів». Тоді ж вчені почали застосовувати комплексний підхід до його вивчення. Відзначимо, що праці з історії повсякденності на англійських матеріалах почали з’являтися із кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст. (Дж. Стратт, Дж. Малкольм, Р. Г’ю, Т. Райт та інші), однак до 1980-х рр. вони носили здебільшого описовий характер, без наукової аргументації висновків.

2000-ні роки поклали початок вивчення історії повсякденності середньовічних міст. Найґрунтовнішими працями у цій галузі є дослідження професора регіональної та локальної історії, директора Центру локальної історії Університету Лейстеру К. Діера. Вивчення історії повсякдення міста цей науковець визначив як дослідження «рівня життя» («standards of living») –

рівня забезпеченості, комфорту, матеріальних благ і потреб й доступ до них міських жителів. Однак він розглядає повсякдення у соціально-економічному контексті, майже не аналізуючи ментальні та культурні структури.

На сучасному етапі розвитку історіографія середньовічних міст Англії здебільшого є соціально-культурною історією. При вивченні історії повсякдення намітилися тенденції до «позитивної» характеристики міського життя середніх віків на англійських територіях. Натомість слід підкреслити, що сучасні вчені звертаються до теперішніх тенденцій розвитку світу: активні урбанізаційні процеси змушують шукати дослідників привабливість такого способу життя в попередніх століттях, зокрема в середніх віках. Відповідно, ключові риси повсякдення сучасного міста (комерціалізація відносин, поширення «фаст-фуду», моди, високі стандарти гігієни простору тощо) знаходять свої корені в минулому.

Поряд з цими чисельними дослідженнями, праць, які б комплексно розглянули міста Англії XI-XIII ст., висвітливши поєднання матеріальних, соціальних та ментальних структур на рівні повсякдення, не вистачає.

Джерельна база дослідження дуже широка і складається з писемних, художньо-зображальних та археологічних типів знахідок. Вивчення цих історичних свідчень вимагає від дослідника їх критики, знання мов (латини, середньоанглійської, давньофранцузької), глибоке розуміння середньовічних культури і менталітету загалом та міських зокрема. Тільки застосування широкого кола джерел, їх аналізу та співставлення дає можливість дослідити повсякденне життя міст Англії XI-XIII ст.

Система матеріального побуту англійських міст XI-XIII ст. відображає у собі загальні риси ментальності середніх віків. Головними факторами, які позначалися на світ речей були природні (клімат, природні ресурси, географічні особливості та інші) й соціальні (традиції, норми релігійного середовища, королівсько-адміністративний вплив тощо). Разом з тим були відзначені певні особливості.

У виготовленні речей, раціону, одягу, освіченості англійські міщани доби розвинутого середньовіччя орієнтувалися на аристократичне середовище, яке було головним замовником продукції, стимулювало до покращення та розвитку виробництва через законодавчі акти. Значний вплив релігійного середовища зумовив розвиток науки та культури, заклав основи міської моралі.

Життя англійського бюргера високого середньовіччя зосереджувалося навколо дому. Його будинок поєднував у собі як приватний, так і публічний простір (холи та крамниці поруч з приватними кімнатами). Подібні обставини ми бачимо і на рівні харчування (загальноприйнята дієта з протиставленням власних вподобань), одягу (норми моралі з протиставленням природи власного тіла). Особливість книг, які виготовляли в міста Англії XI-XIII ст., є збільшення маргінального поля для власних записів та трактувань тексту.

У спорудженні будинку в містах Англії розвинутого середньовіччя, приготуванні страв, виготовленні одягу чи створенні книги кожен майстер спирався, перш за все, на власний досвід та практику, отриману від майстра-наставника.

Англійці високого середньовіччя в містах не жили в повному смороді чи бруді: в повсякденному житті кожен дбав про середовище, що його оточує, санітарію власного будинку, гігієну побуту.

У період XI-XIII ст. в Англії з розвитком міст створюються корпорації людей, зайнятих у будівництві, виготовленні одягу, приготуванні та продажу їжі, виробленні книг. Починається процес комерціалізації справи, виникає бажання отримання прибутку нечесним шляхом, що веде до врегулювання сфер повсякденного побуту міською владою та королівською адміністрацією.

Внутрішнє оздоблення, хатнє начиння будинків, одяг, предмети, які використовували бюргери Англії XI-XIII ст. свідчать про прагнення до комфорту та прояви індивідуальності.

Особливістю організації часово-просторових структур було те, що у повсякденні англійські міщани доби розвинутого середньовіччя

користувалися різними системами. Ритми праці та відпочинку формувалися навколо релігійних свят, а міська влада намагалася знайти баланс між раціональністю та усталеними звичаями.

Досить складно виявити процес переходу до «часу купця» в XIII ст. З однієї сторони, церковний дзвін у наукових англійських трактатах асоціюється із сільським простором. Однак немає протиставлення точності механічного годинника неточності дзвонів. Володарем часу і далі залишається собор. Та й сам технічний винахід з'являється в релігійному середовищі. Разом з тим, його поява засвідчила високий розвиток науки і техніки у міському середовищі.

На матеріалах середньоанглійських фабліо XIII ст. було відзначено іншу тенденцію щодо «часу купця». Ця ментальна характеристика для англійських міщан означає «прискорення» хронотопу через створення розгалуженої системи комунікацій в середині держави, де вузловими пунктами були міста, час подорожі, розрахунок необхідних годин, днів відбувається за вже визначеною системою.

Разом з процесом урбанізації протягом високого середньовіччя в Англію проникає в суспільну свідомість образ Фортуни, яка щораз може змінити хід життя, незалежно від способу існування власне людини, її чеснот чи гріхів, укорінений у міському способі життя: непевність успіху фінансових, торгових операцій веде до невпевненості у життєвих орієнтирах. Таким чином, англійське місто породжує ще одну каузативну силу в історії: поряд з «Божою волею» з'являється Фортуна.

Соціографія простору міст Англії XI-XIII ст. показує, що ці центри були поліфункціональними, вони сфокусували релігійні, адміністративні, торговельні структури, важливим для них були захист, дорожнє й портове сполучення у сприятливому географічному середовищі. Визначними елементами такого простору були не лише збудовані, «штучно створенні» собор, мури, замок, торговельні площі, а й природні – ліс (садки), річка та джерела. На прикладі новозаснованих та розростання старих міст в цей період прослідковується особлива важливість саме географічного фактору в побудові

та розширенні міста, разом з тим наголошується на його важливість як адміністративного чи економічного центру.

Праця та відпочинок у просторових структурах англійського міста доби розвинутого середньовіччя має кілька просторових вимірів – будинок, вулиця/площа, дорога. Час праці та відпочинку регулювалися за релігійними канонами, однак в добу високого середньовіччя в англійських містах на них почали впливати міські постанови та намагання міщан до збільшення робочих періодів.

В англійському місті в добу високого середньовіччя утвердилося ментальне уявлення про працю як форму отримання прибутку, можливості доступу до благ, на відміну від «селянської» праці як важкого покарання за гріхи. Система відпочинку міщан Англії XI-XIII ст. залежала як від релігійних традицій, так і йшла за аристократичними зразками «тих, хто воює». Однак це середовище створило свій «світський» театр з новими оригінальними жанрами фабліо. Також підкреслимо тісний зв'язок між поняттями праці та відпочинку в цей час, практичне поєднання їх обох на рівні повсякденного життя.

В XI-XIII ст. англійські міста стають центрами матеріальних та соціальних комунікацій. У фізично-географічному вимірі вони були вузлами доріг, портів, а у громадському житті – місцем взаємодії різних груп осіб чи окремих особистостей. Міста в Англії доби високого середньовіччя були центрами зв'язку між центральною владою та підданими, між різними народами, а головне – між самими англійцями. Через ці активні процеси відбувається зміна суспільної організації. Міста прискорюють взаємодію всіх трьох верств середньовічного суспільства, формуючи, таким чином, четверту групу – міщан зі своєю своєрідною системою цінностей.

Сфери публічного та приватного життя міст Англії XI-XIII ст. нерозривно пов'язані між собою. На рівні повсякдення зв'язки між міським управлінням та організацією життя у власному будинку, між ментальними уявленнями про чистоту та підтриманням «громадського здоров'я», між сім'єю як частиною

соціальної організації та системою міжособистісних контактів тощо надзвичайно тісні.

Міське самоврядування Англії доби розвинутого середньовіччя на макрорівні держави виглядає як органічний зв'язок між громадою міста, офіційно підтвердженою королем хартією уже наявних порядків, та королівським управлінням, яке підтримувалося міщанами. На мікрорівні міста міська влада вирішувала проблеми упорядкування забудови і розширення території, забезпеченні безпеки та задовільного санітарного стану.

Мікрорівень міст Англії XI-XIII ст. досить складний за своєю структурою. Незважаючи на правову єдність, міські комуни являли строкату соціальну побудову, до якої входили різні верстви англійського суспільства. Урбаністичне середовище надало нового статусу управлінцям, купцям, науковцям, поклавши початок зміні ментальних уявлень.

Сім'я як приватна сфера міського повсякдення англійців доби розвинутого середньовіччя була наповнена емоційним ставленням подружжя один до одного, до своїх дітей. Як суспільний інститут шлюб розширив права жінки в соціально-економічному житті міста. Разом з тим, урбанізований простір сприяв розвитку малої сім'ї та парубкування.

Матеріальні, соціальні та ментальні сфери повсякдення англійських міщан доби високого середньовіччя показали вияви індивідуальності (в одязі, зачісках, мові, поведінці; обрання сфери зайнятості, формування сім'ї; емоціях, авторефлексіях тощо).

В англійських містах доби високого середньовіччя саме на рівні повсякденного життя індивід намагався себе проявити. Традиційний підхід до трактування постанов, що регулюють одяг, харчування, жести чи мову безапелятивно відзначав: людина середньовіччя «затиснута» в рамки корпорації, відповідно до приналежності її до певного стану – визначалося і її життя .

Однак відзначимо, що відповідна регламентація вибору кольору одягу, страв на столі чи манер поведінки в англійському місті в епоху розвинутого

середньовіччя зафіксована лише наприкінці XIII ст. Та й пов'язана вона з розвитком індивіда як такого: приписи почали з'являтися як реакція на «свавілля», вираження власної індивідуальності. Вони свідчать скоріше про середньовічну ментальну особливість неприйняття новизни у суспільстві, ніж про відсутність проявів своєрідності.

Середньовічна міська індивідуальність в Англії XI-XIII ст. проявилася не так у власне людині, як у продуктах її діяльності. Кожен із збережених міських будинків, особливість його забудови свідчить про бажання комфортності проживання, підпорядкування житла потребам конкретного випадку. Так само кожен витвір ремісника не міг бути повторений двічі, навіть якщо малася на увазі стандартизована річ, оскільки весь процес виготовлення проводився в ручну. Кожна із книг, каблучок чи тарілок, розглянута в даному дослідженні, вирізняється своєю неповторною, індивідуальністю. Важливим елементом прояву індивідуальності була поява стільця на заміну лави, конструювання робочих інструментів для індивідуального використання замість знарядь, маніпуляція якими потребувала роботу кількох осіб.

Окрім «зовнішніх» виявів індивідуальності в повсякденному житті міщан Англії XI-XIII ст. можемо прослідкувати наявність «внутрішніх» (приватних) – задоволення, авторефлексії, емоційності. Тілесне задоволення, перш за все, позначилось у гастрономічних потягах: різноманітність страв у містах Англії XI-XIII ст., з величезною кількістю приправ та прянощів, зрештою свідчать про бажання отримати не тільки ситість, а задоволення від процесу споживання. Іншою формою прояву тілесних бажань стало сексуальне задоволення. Утопічна «Країна Кокань» задовольняє міщанина у зазначених випадках: тут і вдосталь їжі та питва, не менше розваг із жінками та чоловіками у ліжку. Справжнім духовним розрадами для жителів міст Англії стали праця та ігри, читання/вистави, танці та музика. Поміж них справжнім відкриттям доби розвинутого середньовіччя стало багатоголосся. Авторефлексія середньовічного міщанина проявилася у бажанні заявити про себе як майстра, поставивши під створеною річчю своє ім'я. Підписи у своїх рукописах

залишили ряд майстрів (Едуї Басан, Вільям де Брайль, Вільям з Девону, Матвій Паризький, В. де Вікомб та багато інших).

Разом з тим ця індивідуальність не визнавалася соціальною цінністю на макрорівні. Реалізація своєї особистості в рамках певної корпорації давала можливість досягти бажаного життєвого рівня чи реалізувати себе. Міський купець, науковець або майстер щодня вирішували завдання щодо конкретного продукту, який виготовляли, у підходящій оптимальний спосіб, створивши безліч варіантів, свою власну практику, реалізуючи свої власні ідеї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Писемні джерела

Архівні

Національний архів (Лондон, Великобританія)

The National Archive (London, Great Britain)

Фонд давніх петицій (Ancient Petition) – Спеціальна колекція 8 (SC 8)

1. TNA. – Ancient Petition. – SC 8. – № 322/E541.
2. TNA. – Ancient Petitions. – SC 8. – № 15/17515.
3. TNA. – Ancient Petitions. – SC 8. – № 190/9484.
4. TNA. – Ancient Petitions. – SC 8. – № 200/9484.
5. TNA. – Ancient Petitions. – SC 8. – № 202/10063.
6. TNA. – Ancient Petitions. – SC 8. – № 269/13435.
7. TNA. – Ancient Petitions. – SC 8. – № 278/13894.
8. TNA. – Ancient Petitions. – SC 8. – № 320/E420.
9. TNA. – Ancient Petitions. – SC 8. – № 335/15818A.
10. TNA. – Ancient Petitions. – SC 8. – № 63/3150.

Фонд герцогства Ланкастера (Records of the Duchy of Lancaster)

11. TNA. – DL. – №25/3126.
12. TNA. – DL. – №25/426.
13. TNA. – DL. – №25/437.
14. TNA. – DL. – №25/491.
15. TNA. – DL. – №25/506.
16. TNA. – DL. – №25/532.
17. TNA. – DL. – №25/656.

Абердинський університет (Абердин, Великобританія)

18. Aberdeen University Library. – MS 24 [Aberdeen Bestiary].

Коледж Всіх Святих (Оксфорд, Великобританія)

19. All Souls College. – MS 0079.
20. All Souls College. – MS 0071.

Британська бібліотека (Лондон, Великобританія)

21. British Library. – Additional. – MS 24684.
22. British Library. – Additional. – MS 49999.
23. British Library. – Additional. – MS 8167.
24. British Library. – Arundel. – MS 155.
25. British Library. – Arundel. – MS 157.
26. British Library. – Arundel. – MS 158.
27. British Library. – Burney. – MS 3.
28. British Library. – Burney. – MS 345.
29. British Library. – Cotton. – MS Galba A XVIII.
30. British Library. – Cotton. – MS Julius A VI.
31. British Library. – Cotton. – MS Nero C. IV.
32. British Library. – Cotton. – MS Tiberius B. VI/1.
33. British Library. – Cotton. – MS Tiberius C. VI.
34. British Library. – Cotton. – MS Vitellius C. XIII/1.
35. British Library. – Egerton. – MS 1066.
36. British Library. – Egerton. – MS 1151.
37. British Library. – Harley. – MS 1585.
38. British Library. – Harley. – MS 3244.
39. British Library. – Harley. – MS 3487.
40. British Library. – Harley. – MS 3667.
41. British Library. – Harley. – MS 3735.
42. British Library. – Harley. – MS 4751.
43. British Library. – Harley. – MS 5102.
44. British Library. – Harley. – MS 5294.
45. British Library. – Harley. – MS 603.
46. British Library. – Harley. – MS 863.
47. British Library. – Harley. – MS 978.
48. British Library. – Lansdowne. – MS 383.
49. British Library. – Lansdowne. – MS 402.

50. British Library. – Lansdowne. – MS 420.
51. British Library. – Lansdowne. – MS 431.
52. British Library. – Royal. – MS 1 C VII.
53. British Library. – Royal. – MS 1 C VIII.
54. British Library. – Royal. – MS 1 D I.
55. British Library. – Royal. – MS 1 D X.
56. British Library. – Royal. – MS 10 D VII.
57. British Library. – Royal. – MS 12 C XIX.
58. British Library. – Royal. – MS 12 F XIII.
59. British Library. – Royal. – MS 13 B V.
60. British Library. – Royal. – MS 14 C VII.
61. British Library. – Royal. – MS 2 A XII.
62. British Library. – Royal. – MS 2 A XXII.
63. British Library. – Royal. – MS 2 B VIII.
64. British Library. – Sloane. – MS 2435.
65. British Library. – Sloane. – MS 3544.
66. British Library. – Stowe. – MS 1067.
67. British Library. – Stowe. – MS 944.

Бібліотека Мазаріні (Париж, Франція)

68. Biblioteque Mazarine. – MS 0034.

Бодліанська бібліотека (Оксфорд, Великобританія)

69. Bodleian Library. – Ashmole. – MS 399.
70. Bodleian Library. – Ashmole. – MS 753.
71. Bodleian Library. – Auctorium. – MS D. 2. 6.
72. Bodleian Library. – Auctorium. – MS D. 3. 2.
73. Bodleian Library. – Auctorium. – MS D. 3. 5.
74. Bodleian Library. – Auctorium. – MS E. inf. 1.
75. Bodleian Library. – Bodleian. – MS 130.
76. Bodleian Library. – Bodleian. – MS 188.
77. Bodleian Library. – Bodleian. – MS 602.

78. Bodleian Library. – Bodleian. – MS 614.

79. Bodleian Library. – Douce. – MS 88.

80. Bodleian Library. – Douce. – MS 293.

81. Bodleian Library. – Douce. – MS 366.

82. Bodleian Library. – Junius. – MS 11.

83. Bodleian Library. – Bodleian Oriental. – MS 3.

Бібліотека Святої Женеви (Париж, Франція)

84. Biblioteque Sainte-Genevieve. – MS 0012.

Коледж Тіла Христового (Кембридж, Великобританія)

85. Corpus Cristy College. – MS 16.

86. Corpus Cristy College. – MS 157.

87. Corpus Cristy College. – MS 22.

Бібліотека Хільдешайму (Хільдешайм, Німеччина)

88. Dombibliothek Hildesheim. – St. Alban's Psalter.

Коледж Трійці (Дублін, Ірландія)

89. Dublin. – Trinity College. – MS 177.

Музей Фітц-Вільяма (Кембридж, Великобританія)

90. FitzWilliam Museum. – MS 330.

Бібліотека та музей Моргана (Нью-Йорк, США)

91. Morgan Library and Museum. – MS M 81.

92. Morgan Library and Museum. – MS M 619.

Коледж Святого Іоанна (Кембридж, Великобританія)

93. St. John's College. – MS 99 (D. 24).

Коледж Трійці (Кембридж, Великобританія)

94. Trinity College. – MS 884.

95. Trinity College. – MS 1044.

96. Trinity College. – MS B.11.4.

Художній музей Волтерс (Балтімор, США)

97. Walters Art Museum. – MS 102.

Опубліковані джерела

98. Английские городские хартии XII века // Практикум по истории средних веков / Под ред. Н.И. Девятайкина, Н.П. Мананчикова. – Ч.2. – Воронеж, 2000. – С. 23-24.
99. Англійські фаблію XIII ст.: Оповідання у віршах / Пер. з середньоангл. – К.: Український письменник, 2013. – 127 с.
100. Англосаксонская хроника / Пер. с др.-англ. – СПб.: Евразия, 2010. – 288 с.
101. Матузова В. И. Английские средневековые источники. IX–XIII вв. Тексты. Перевод. Комментарий. – М.: Наука, 1979. – 268 с.
102. Памятники истории Англии XI–XIII вв.: русский и латинский тексты Великой хартии вольностей и других документов, билингва Д.М. Петрушевского. – Москва: ЛИБРОКОМ, 2010. – 240 с.
103. Средневековый город: сб. ст. / Под. ред. В.Ф.Семенова // Ученые записки МГПИ им. Ленина. – М., 1949. – Т. 59. – С. 40-77.
104. Страна Кокейн // Мортон А. Л. Английская утопия/ Пер. с англ. – М., 1956. – С. 263-268.
105. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В. М. Корецкого. – М.: Гос. изд. юр. лит., 1961. – 950 с.
106. A volume of vocabularies: illustrating the condition and manners of our forefathers, as well as the history of the forms of elementary education and of the languages spoken in this island from the tenth century to the fifteenth/ Ed. by T. Wright. – London, 1857. – 174 p.
107. Adelard of Bath's Quaestiones Naturales // Dodi ve-nechdi (uncle & nephew): the work of Berachya Hanakdan/ Ed. by H. Gollancz. – London, 1920. – P. 85-161.
108. Alexandri Neckam, De naturis rerum libri duo: with the poem of the same author, De laudibus divinæ sapientiæ/ Ed. by T. Wright. – London: Longman, 1863. – 521 p.

109. Anatomia Ricardi Anglici (c. a. 1242-1252): ad fidem codicis ms. n. 1634 in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservati/ Ed. by R. R. von Töply. – Vindobonae: Sumptibus Josephi Šafář, 1902. – 54 p.
110. Anecdota literaria; a collection of short poems in English, Latin, and French, illustrative of the literature and history of England in the thirteenth century, and more especially of the condition and manners of the different classes of society/ Ed. by T. Wright. – London: J.R. Smith; [etc., etc.] 1844. – X, 118 p.
111. Anglo-saxon Measures of Time (MS. Cotton Titus D.XXVII. – F. 25v.) // Reliquae Antiquae / Ed. by T. Wright and J.O. Halliwell-Phillipps. – 1845. – Vol. I. – P. 90.
112. Antiquities of Bristow in the middle centuries; including the topography by William Wyrcestre, and the life of William Canynges/ By the rev. of J. Dallaway. – Bristol: Mirror office, 1834. – IV, 212 p.
113. Borough Customs / Ed. by M. Bateson. – In two vol. – Vol. 1 (Selden Society vol. 18). – London: B. Quaritch, 1904. – LIX, 338 p.
114. British borough charters 1216-1307/ Ed. by A. Ballard and J. Tait. – Cambridge: The University Press, 1923. – CII, 400 p.
115. British Borough Charters, 1042-1216/ Ed. by A. Ballard. – Cambridge: The University Press, 1913. – CXLVIII, 266 p.
116. Calendar of Coroner's Roll of the City of London / Ed. by R.R. Sharpe. – London, 1913. – XXVIII, 324 p.
117. Calendar of early Mayor's Court rolls preserved among the archives of the Corporation of the city of London at the Guildhall A.D. 1298-1307/ Ed. by A. H. Thomas. – Cambridge [Eng.] University Press, 1924. – XVL, 304 p.
118. Calendar of letter-books preserved among the archives of the Corporation of the City of London at the Guildhall. – Letter-book A, circa A.D. 1275-1298/ Ed. by R. R Sharpe. – XII, 259 p.

119. Calendar of letter-books preserved among the archives of the Corporation of the City of London at the Guildhall. – Letter-book B, circa A.D. 1275-1312/ Ed. by R. R Sharpe. – XVI, 320 p.
120. Calendar of letter-books preserved among the archives of the Corporation of the City of London at the Guildhall. – Letter-book C, circa A.D. 1291-1309/ Ed. by R. R Sharpe. – XXVII, 290 p.
121. Calendar of wills proved and enrolled in the Court of Husting, London, A.D. 1258-A.D. 1688. – In 2 vols. – Pt. I. A.D. 1258 – A.D. 1358/ Ed. by R. R. Sharpe. – London, 1889. – 552 p.
122. Carmen Magistri de Fraxino Herefordensis Canonici, Magistro Giraldo transmissum // Gilardi Cambrensis Opera/ Ed. by J. S. Brewer. – London: Logman, Green, Longman, and Roberts. 1861. – P. 382-384.
123. Chronicles of the Reigns of Stephan, Henry II, and Richard. Vol. I. Containing the 1st four books of the Historia Anglorum of William of Newbourgh. – RS 82. – London: Longman & Trübner 1884. – CII, 820 p.
124. Chronicon Ricardi Divisiensis De rebus gestis Ricardi primi Regis Angliae .../ Ed. by J. Stevenson. – [Londini, 1838]. – P. 1-78.
125. Collection générale des documents français qui se trouvent en Angleterre / Ed. J. Delpit. – Paris, 1847. – CCXLVII, 350 p.
126. Councils and Synods with Other Documents relating to the English Church, AD 1205–1313 / Ed. by F. Powicke and C. R. Cheney. – London: Oxford University Press, 1964. – XIV, 1450 p.
127. Chronica Jocelini de Brakelonda // Memorials of St. Admundes Abbey / Ed. by T. Anold. – Vol. I. – London [etc.], 1890. – XII, 172 p.
128. Customary of Southwark stews // Post L. B. A fifteenth-century Customary of Southwark stews // Journal of the Society of Archivists. – Vol. 5, № 7. – 1977. – P. 422-428.
129. De mal mariage // The Complete Harley 2253 Manuscript, Volume 3. – Kalamazoo, Mich. Medieval Institute Publications, Western Michigan

- Univ., 2015 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://d.lib.rochester.edu/teams/text/fein-harley2253-volume-3-article-83>
130. Dialogus de Scaccario [Dialogue concerning the Exchequer] // Select Historical Documents of the Middle Ages/ Ed. by E.F. Henderson. – London and New York, G. Bell & sons, 1892. – P. 20-134.
131. Domesday Book: A Complete Translation / A. Williams, G. H. Martin. – London; New York: Penguin Books, 2003. – X, 1436 p.
132. Eadmeri Historia Novorum in Anglia, et Opuscula Duo De Vita Sancti Anselmi et Quibusdam Miraculis ejus / Ed. by Martin Ruke, M. A. – London, 1884. – P. 1-203.
133. Early English and Scottish Poetry, 1250-1600 / Ed. by H. M. Fitzgibbon. – London, W. Scott, 1888. – LXXXVII, 437 p.
134. English poetry (1170-1892) / Ed by J. M. Manly. – Boston, New York [etc.] Ginn & Company, 1907. – XXVIII, 580 p.
135. Fine Rolls of Henry III // Henry III Fine Rolls Project [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.finerollshenry3.org.uk/home.html>
136. Fitz-Thedmar A. De antiquis legibus liber, Cronica maiorum et vicecomitum londoniarum et quedam, que contingebant temporibus illis ab anno mclxxviii an annum mcclxxiv; cum appendice / Ed. by T. Stapleton. – Londoniis, 1846. – CCLXXI, 276 p.
137. Fleta, seu Commentarius juris anglicani sic nuncupatus sub Edwardo rege primo, seu circa annos abhinc CCCXL, ab anonymo conscriptus, atque è codice veteri, autore ipso aliquantulum recentiori, nunc primùm typis editus... – Londini, 1685. – 554 p.
138. Geoffrey of Monmouth. History of the King of Britain/ Transl. by A. Thomson with revision by J.A. Gies. – Cambridge, 1999. – 148 p.
139. Geoffrey of Vinsauf. The New Poetics// Three Medieval Rhetorical Art/ Ed. by J. J. Murphy. – Tempe, (Ariz): Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2001. – P. 27-108.

140. Gervase of Canterbury, Historical works, the Chronicle of the Reigns of Stephen, Henry II, and Richard I, by Gervase, the Monk of Canterbury / Ed. by W. Stubbs. – In 2 vols. – Vol 1. – London, 1879. – LVI, 594 p.
141. Gervasius von Tilbury. Otia Imperialia. In einer Auswahl neu herausgegeben und mit Anmerkungen begleitet. Ein Beitrag zu deutschen Mythologie und Sagenforschung. – Hannover, 1856. – P. 1-52.
142. Gualteri Mapes: De Nugis Curialium Distinctiones Quinque/ Ed. by T. Wright. – Oxford: Camden Society, 1850. – 248 p.
143. Henry de Bracton. De Legibus et Consuetudinibus Angliae// Bracton's Note book: A collection of cases decided in the King's courts.../ Ed. and trans. F.W. Maitland. – In 3 vols. – Vol. I. Apparatus – London: C.J. Clay and Sons, Cambridge University Press, 1887. – xxiv, 338 p.; Vol. II. Text. – London: C.J. Clay and Sons, Cambridge University Press, 1887. – 720 p.; Vol. III. Text. – London: C.J. Clay and Sons, Cambridge University Press, 1887. – 724 p.
144. Jole mere ke frai? / BL. – Additional. – MS 46919. – F. 59r // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://britishlibrary.typepad.co.uk/digitisedmanuscripts/2014/07/choosing-a-husband-brains-or-brawn-money-or-looks.html>
145. Leechdoms, wortcunning, and starcraft of early England. Being a collection of documents, for the most part never before printed, illustrating the history of science.../ Ed. by T. O. Cockayne. – In 3 vols. – Vol. I. – London: Longman, Green, Longman, Roberts, and Green, 1864. – CIX, 406 p.; Vol. II. – London, Longman, Green, Longman, Roberts, and Green, 1865. – L, 416 p.; Vol. III. – London: Longman, Green, Longman, Roberts, and Green, 1866. –XXXII, 454 p.
146. Leets Jurisdiction in the City of Norwich in the Thirteenth and Fourteenth Centuries / Ed. by W. Hudson. – Selden Society. – London, 1892. – Vol. 5. – 124 p.

147. Liber Albus // Munimenta Gidhallae Londoniensis: Liber Albus, Liber Custumarum, Et Liber Horn/ Ed. by H. T. Riley. – London: Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts, 1861. – Vol. I. – X, 660 p.
148. Liber Custumarum // Munimenta Gidhallae Londoniensis: Liber Albus, Liber Custumarum, Et Liber Horn/ Ed. by H. T. Riley. – London: Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts, 1860– Vol. II, part 1. – 660 p.
149. Liber Horn // Munimenta Gidhallae Londoniensis: Liber Albus, Liber Custumarum, Et Liber Horn/ Ed. by H. T. Riley. – London: Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts, 1860. – Vol. III. – XIV, 532 p.
150. Life of St. Anselm, Archbishop of Canterbury, by Eadmer / Ed. and transl. R.W. Southern. – London, 1962. – XXXVI, 179 p.
151. Lost letters of medieval life: English society, 1200-1250 / Ed. by M. Carlin, D. Crouch. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013. – XXVI, 334 p.
152. Lucian. De laude Cestrie// Mapping Medieval Chester [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.medievalchester.ac.uk/texts/reading/Lucian.html>
153. Matthaei Parisiensis monachi sancti Albani, Chronica majora/ Ed. by H. R. Luard. – In 7 vols. – Vol. I. The Creation to A.D. 1066. – London: Longman & Co..., 1872. – LXXXVIII, 542 p.; Vol. II. A.D. 1067 to A.D. 1216. – London: Longman & Co..., 1874. – L, 670 p.; Vol. III. A.D. 1216 to A.D. 1239. – London: Longman & Co..., 1876. – XXX, 640 p.; Vol. IV. A.D. 1240 to A.D. 1247. – London: Longman & Co..., 1877. – XVIII, 656 p.; Vol. V. A.D. 1248 to A.D. 1259. – London: Longman & Co..., 1880. – XXII, 748 p.; Vol. VI. Additamenta. – London: Longman & Co..., 1882. – XXVIII, 536 p.; Vol. VII. Index. Glossary. – London: Longman & Co..., 1883. – XXXVIII, 616 p.
154. Matthew Paris's English history. From the year 1235 to 1273/ Transl. by J. Giels. – In 3 vols. – Vol. I. – London, 1889. – VIII, 536 p. ; Vol. II. – London, 1853. – 540 p. ; Vol. III. – London, 1854. – 516 p.

155. Mediaeval lore from Bartholomew Anglicus/ Ed. by R. Steele. – London: Alexander Moring, Ltd., 1905. – P. 21-171.
156. Middle English Humorous Tales in Verse/ Ed. by G. H. McKnight. – Boston-London: D. C. Heath & Co., 1913. – LXXV, 156 p.
157. Neckam A. De naturis rerum libro duo. With the poem of the same author, De laudibus divinae sapientiae / Ed. by T. Wright. – London: Public record office, 1863. – LXXVIII, 521 p.
158. Ordericus Vitalis. The ecclesiastical history of England and Normandy/ Transl. by T. Forester. In 4 vols. – Vol. I. – London: Bohn, 1853. – XVI, 495 p.; Vol. II. – London: Bohn, 1854. – 524 p.; Vol. III. – London: Bohn, 1854. – 492 p.; Vol. IV. – London: Bohn, 1856. – 427 p.
159. Oxford city documents: financial and judicial: 1268-1665/ Ed. by J. E. T. Rogers and C. W. Boase. – Oxford: the Historical Society, 1891. – VIII, 439 p.
160. Ranulf de Glanville. Tractatus de legibus et consuetudinibus regni Angliae// A translation of Glanville by J. Beames. – Washington, D. C.: John Byrne & Co., 1900. – P. 1-291.
161. Records of the borough of Leicester, being a series of extracts from the archives of the corporation of Leicester/ Ed. by M. Bateson, revised by W. H. Stevenson and J. E. Stocks. – London: C. J. Clay and sons [Cambridge, the University Press], 1899. – LXVIII, 448 p.
162. Records of the Borough of Nottingham: being a series of extracts from the archives of the Corporation of Nottingham. Vol.1: King Henry II to King Richard II, 1155-1399. – Nottingham: Thomas Forman, 1882. – XVI, 487 p.
163. Reliquiae antiquae: Scraps from ancient manuscripts, illustrating chiefly early English literature and the English language / Ed. by T. Wright and J.O. Halliwell-Phillipps. – 1845. – Vol. I. – IV, 327 p.
164. Rodulf Glaber, Historium et Vita Willelmi / Ed. by J. France. – Oxford: Clarendon Press, 1989. – CVI, 323 p.

165. Satire on the men of Stockton// *Anecdota literaria*; a collection of short poems in English, Latin, and French, illustrative of the literature and history of England in the thirteenth century, and more especially of the condition and manners of the different classes of society/ Ed. by T. Wright. – London: J.R. Smith; [etc., etc.] 1844. – P. 49-51.
166. Specimens of lyric poetry, composed in England in the reign of Edward the first / Ed. by T. Wright. – London, 1842. – VIII, 114 p.
167. Symeonis Dunelmensis, Opera et collectanea. Vol. I. / Ed. by John Hodgson-Hinde. – London, 1868. – LXXXI, 301 p.
168. Synodus Exoniensis diocesis a Petro Quivil...// *Concilia Magnae Britanniae et Hiberniae, ab Anno MCCLXVIII.* – Vol. 2. – Londoni, [1777]. – P. 129-168.
169. The Anglo-Saxon Chronicle / Ed. by G.A. Giles. – London, 1914. – X, 211 p.
170. The annals of Roger de Hoveden. Comprising the history of England and of other countries of Europe from A.D. 732 to A.D. 1201/ Ed. by H. T. Riley. – In 2 vols. – Vol. I. A.D. 732 to A.D. 1180. – London, 1853. – P. 1-564; Vol. II. A.D. 1181 to A.D.1201. – London, 1853. – P. 1-547.
171. The Book of the Bayeux tapestry: presenting the complete work in a series of colour facsimiles / Ed. by H.Belloc. – New York: G.P. Putnam's Sons, 1914. – XIX, 76 p.
172. The Cambridge songs: a Goliard's song book of the XIth century/ Ed. by K. Breul. – Cambridge: Cambridge University Press, 1915. – X, 120 p.
173. The charters and letters patent granted by the kings and queens of England to the town and city of Bristol. Newly translated, and accompanied by the original Latin/ Ed. by S. Seyer. – Bristol, 1812. – XVIII, 317 p.
174. The charters of the borough of Cambridge/ Ed. for the Council of the borough of Cambridge and the Cambridge Antiquarian Society by F. W. Maitland and M. Bateson. – Cambridge: University Press, 1901. – XXXVI, 209 p.

175. The Chronicle of Florence of Worcester: With the Two Continuations; Comprising Annals of English History, from the Departure of the Romans to the Reign of Edward I / Trasl. by T. Forester. – London, 1854. – 512 p.
176. The Chronicle of Henry of Huntingdon Comprising the History of England, from the Invasion of Julius Cæsar to the Accession of Henry II. Also, The Acts of Stephen, King of England and Duke of Normandy / Trasl. by Thomas Forester. – London: H. G. Bohn, 1853. – 442 p.
177. The Errors of the Doctors according to Friar Roger Bacon of the Minor Order/ Trans. by M. C. Welborn // Isis. – Vol. 18, No. 1. – Jul., 1932. – P. 26-62.
178. The Exeter Riddle Book / Ed. and transl. K. Crossley-Holland. – London, 1978. – 139 p.
179. The Itinerary of John Leland in or about the Years 1535-43/ Ed. by L. T. Smith. – In 5 vols. – London, 1906-1910. – [v. 1] Parts 1 to 3. – London, 1907. – XLIII, 352 p.; [v. 2] Parts 4 and 5. – London, 1908. – VI, 192 p.; [v. 3] [Part 6] Itinerary in Wales, extracted from his MSS. arranged and edited ... – London, 1906. – XII, 152 p.; [v. 4] Parts 7 and 8, with appendices including extracts from Leland's Collectanea. – London, 1909. – IX, 210 p.; [v. 5] Parts 9 to 11, with two appendices, a glossary, and general index. – 1910. – XXXII, 354 p.
180. The Laws of the Earliest English Kings / Ed. by F. Attenborough. – Cambridge: Cambridge University Press, 1922. – XI, 256 p.
181. The Leet Jurisdiction in the City of Norwich / Ed. by W. Hudson. – London: Selden Society. Vol. 5. – 1892. – XCV, 124 p.
182. The Municipal Records of the borough of Dorchester, Dorset/ Ed. by Ch. H. Mayo and A. W. Gould. – Exeter, 1908. – LXVII, 756 p.
183. The records of the borough of Northampton: Preface by the Lord Bishop of London, introductory chapter on the history of the town by W. Ryland D. Adkins/ Ed. by C.A.Markham. – London, 1898. – XII, 602 p.

184. The records of the City of Norwich. Vol.1, Containing documents relating to the government and administration of the city, with an introductory sketch of its municipal development. – Norwich: Jarrold, 1906. – CXLIV, 456 p.
185. The Red book of the Exchequer / Ed. by H. Hall. – London; Printed for H.M. Stationery Off., by Eyre and Spottiswoode, 1896. – Pt. 2. – CCLXXXV, p. 451-806.
186. The Statutes of Large from Magna Carta to the End of the Last Parliament, 1761. – London, 1763. – 237 p.
187. Two Anglo-Norman Culinary Collection / Ed. by C. B. Heatt and R. F. Jones // Speculum. – 1986. – №61. – P. 861-866.
188. Walter de Bibbesworth. Le tretiz: from MS. G. (Cambridge University Library Gg.1.1) and MS. T (Trinity College, Cambridge O.2.21), together with two Anglo-French poems in praise of women (British Library, MS. Additional 46919)/ Ed. by W. Rothwell. – Aberystwyth: Anglo-Norman Online Hub, 2009. – P. 1-94.
189. Willelmi Malmesbiriensis monachi. De gestis pontificum Anglorum libri quinque/ Ed. by N. E. S. A. Hamilton. – London, Longman, 1870. – P. 1-629.
190. William of Malmesbury's Chronicle of the Kings of England: From the Earliest Period to the Reign of King Stephen/ Transl. by J. A. Giles, D.C.L. – London, 1847. – 544 p.

Речові джерела

Музей Вікторії та Альберта (Лондон, Великобританія)

191. Victoria and Albert Museum. – № 375-1871.
192. Victoria and Albert Museum. – № 816-1902.
193. Victoria and Albert Museum. – № 8987-1863.
194. Victoria and Albert Museum. – № A.40-2000.
195. Victoria and Albert Museum. – № M.7-1929.

196. Victoria and Albert Museum. – № A.20-1961.
 197. Victoria and Albert Museum. – № A.22-1942.
 198. Victoria and Albert Museum. – № A.3-1931.
 199. Victoria and Albert Museum. – № M. 184-1975.
 200. Victoria and Albert Museum. – № M. 288-1962.
 201. Victoria and Albert Museum. – № M.43-1975.
 202. Victoria and Albert Museum. – № M.49-1975.

Зображальні джерела

203. Corpus Vitrearum Medii Aevi. – № 001965.
 204. Corpus Vitrearum Medii Aevi. – № 00200.
 205. Corpus Vitrearum Medii Aevi. – № 002138.
 206. Corpus Vitrearum Medii Aevi. – № 002803.
 207. Corpus Vitrearum Medii Aevi. – № 006864.
 208. Corpus Vitrearum Medii Aevi. – № 007115.
 209. Corpus Vitrearum Medii Aevi. – № 007127.
 210. Corpus Vitrearum Medii Aevi. – № 014344.
 211. Corpus Vitrearum Medii Aevi. – № 017745.
 212. Corpus Vitrearum Medii Aevi. – № 014340.

Література

213. Абрамсон М. Л. К проблеме типологии южноитальянского города (XII-XIII вв.) / Мэри Лазаревна Абрамсон // Средние века. – 1988. – Вып. 51. – С. 35-58.
 214. Абрамсон М. Л. Сицилийское королевство как особый вариант государственной структуры в Западной Европе / Мэри Лазаревна Абрамсон // Средние века. – 1994. – Вып. 57. – С. 3-16.
 215. Абрамсон М. Л. Формирование феодальных отношений в Южной Италии в X-XIII веках: автореф. дис. ... д-ра ист. наук.: 07.00.03 –

- всеобщая история / Мэри Лазаревна Абрамсон; Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. – Москва: [б. и.], 1968. – 30 с.
216. Абрамсон М. Л. Характерные черты южноитальянского города в раннее средневековье (VI-XI вв.) / Мэри Лазаревна Абрамсон // Средние века. – 1976. – Вып. 40. – С. 12-28.
217. Авдеева К. Д. Внутренняя колонизация и развитие феодализма в Англии в XI-XIII вв.: автореф. дис. ... д-ра ист. наук.: 07.00.03 – всеобщая история / Клавдия Дмитриевна Авдеева; Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена. – Ленинград: [б. и.], 1973. – 42 с.
218. Ададуrow В. Історія Франції: Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття) / Вадим Ададуrow. – Львів: УКУ, 2002. – 412 с.
219. Адамович Н. М. Хартії вольності у дослідженнях М. П. Драгоманова / Наталя Миколаївна Адамович // Вісник Академії праці та соціальних відносин. – Вип. 1, 2013. – С. 94-100.
220. Аръес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке / Филипп Аръес; [Пер. с фр. яз. Я.Ю. Старцев]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 415 с.
221. Афанасьев Г. Е. История Ирландии / Григорий Емельянович Афанасьев; предисл. Т. А. Михайловой. – Изд. 3-е, [репр.]. – Москва: Изд-во ЛКИ, 2007. – 312, [1] с.
222. Барг М. А. Исследования по истории английского феодализма в XI-XIII вв. / Михаил Абрамович; Акад. наук СССР. Ин-т истории. – Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1962. – 379 с.
223. Басовская Н. И. Английская политика в Гаскони в конце XIII – начале XIV вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук.: 07.00.03 – всеобщая история / Наталья Ивановна Басовская; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – Москва: [б. и.], 1969. – 17 с.

224. Басовская Н.И. Англо-французские противоречия XIII – XIV вв. и Гасконь / Наталья Ивановна Басовская // Вопросы истории. – 1969. – № 8. – С.181-182.
225. Берк П. Нові перспективи історіописання / За ред. Пітера Берка; [Пер. з англ. Тетяни та Андрія Портнових]; науковий ред. Юрій Павленко. – Київ: Ніка-Центр, 2004. – 392 с.
226. Блок М. Феодальне суспільство = La societe feodale / Марк Блок; [Пер. з франц. В.Шовкуна]. – Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 2001. – 528 с.
227. Бондаренко И. М. Английский город в средние века: Критич. оценка главнейших теорий происхождения городской организации на основании данных по истории возникновения городов в Англии / И. М. Бондаренко. – Одесса: Экон. тип., 1904. – [4], VI, 240 с.
228. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. / Фернан Бродель; [Перекл. з франц. Г.Філіпчук]. – Київ: Основи. – Т. 1: Структура повсякденності: можливе і неможливе. – 1995. – 543 с.
229. Брянцева Т. П. Особливості розвитку феодальних міст Польщі / Тамара Петрівна Брянцева // Питання історії та культури слов'ян. – К., 1963. – Ч. I. – С. 114-128.
230. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики / Ярослава Володимирівна Верменич // Український історичний журнал. – К.: Варта, 2004. – № 3. – С. 21-38.
231. Верменич Я.В. Роль історико-географічних досліджень у становленні регіоналістики / Ярослава Володимирівна Верменич // Історико-географічні дослідження в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – № 9. – С. 5-20.
232. Виноградов П. Г. Исследования по социальной истории Англии в средние века / Павел Гаврилович Виноградов. – Санкт-Петербург: тип. В.С. Балашева, 1887. – [6], 259 с.

233. Віднянський С. В. Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу» / Степан Васильович Віднянський // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 166-180.
234. Галушко К. Д. Історія, географія і культура Англії в стародавню і середньовічну добу / Кирило Юрійович Галушко. – К.: КДЛУ, 2002.
235. Гис Ф. Брак и семья в Средние века / Фрэнсис и Джозеф Гис; [Пер. с англ. Е.А. Мельниковой]. – М.: РОССПЭН, 2002. – 381, [2] с.
236. Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряду / В. Головка // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – №17. – С. 87-101.
237. Город в средневековой цивилизации Западной Европы / РАН. Ин-т всеобщ. истории; [Отв. ред. А. А. Сванидзе]. – М.: Наука, 1999-2000. – Т. 1.: Феномен средневекового урбанизма. – 1999. – 389, [1] с.; Т. 2: Жизнь города и деятельность горожан. – 1999. – 343, [1] с.; Т. 3: Человек внутри городских стен. Формы общественных связей. – 2000. – 377, [1] с; Т. 4: Extra muros. Город, общество, государство. – 2000. – 352, [2] с.
238. Грушевський М. С. Всесвітня історія в короткім огляді: у 6 ч. / Михайло Сергійович Грушевський; [ред. О. Рибалко]. – Київ: Українознавство, 1996. – Ч. 1. – 1996. – 284, [4] с.
239. Гуревич А. Индивид и социум на средневековом Западе / Арон Яковлевич Гуревич. – СПб.: Александрия, 2009. – 492 с.
240. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / Арон Яковлевич Гуревич. – М.: Искусство, 1984. – 512 с.
241. Гуревич А. Я. Многозначная повседневность средневекового человека // Арон Яковлевич Гуревич // Искусство кино. – 1990. – № 6. – С. 109-112.
242. Гуревич А. Я. Словарь средневековой культуры / Под общ. ред. А. Я. Гуревича. – М.: РОССПЭН, 2003. – 631 с.

243. Гутнова Е. В. Английское феодальное государство в XIV-XV вв. / Евгения Владимировна Гутнова // Средние века. – М., 1987. – Вып. 50. – С. 58-76.
244. Гутнова Е. В. Историография истории средних веков / Евгения Владимировна Гутнова. – М.: Высшая школа, 1985. – 480 с.
245. Гутнова Е. В. Политика королевской власти по отношению к городам и городскому сословию в Англии XIII- начала XIV вв. / Евгения Владимировна Гутнова // Средние века. – М., 1958. – Вып. 12. – С. 51-72.
246. Даркевич В. П. Светская праздничная жизнь Средневековья IX – XVI вв. / Владислав Петрович Даркевич. – Изд. 2-е изд., доп. – Москва: Индрик, 2006. – 432 с.
247. Дегуров А. А. Критика истории и ее защищение / Антон Антонович Дегуров // Речи, произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета, 30 августа, 1808 г. – Х.: Тип. Харьк. Ун-та, 1808. – 52 с.
248. Дейвіс Н. Європа. Історія = Europe : a history / Норман Дейвіс; [пер. з англ. Петро Таращук]. – Київ: Основи, 2006. – 1464 с.
249. Дживелегов А. К. Средневековые города в Западной Европе / Алексей Карпович Дживелегов. – М. : Книжная находка, 2002. – 301 с.
250. Добиаш-Рождественская О. А. Крестом и мечом : Приключения Ричарда I Львиное Сердце / Ольга Антоновна Добиаш-Рождественская. – М.: Наука, 1991. – 108,[2] с.
251. Драгоманов М. П. Старі хартії вільности: історичні нариси / Михайло Петрович Драгоманов. – Київ: Друкарня Барського Ранок, 1907. – 84 с.
252. Дюбі Ж. Доба соборів: Мистецтво та суспільство 980-1420 років / Жорж Дюбі; [з франц. перекл. Г. Філіпчук, З. Борисюк]. – Київ: Юніверс, 2003. – 320 с.

253. Дятлов В. О. «В ім'я Бога і загального добра». Нижні верстви населення німецького міста і Реформація / Володимир Олександрович Дятлов. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – 351 с.
254. Дятлов В. О. Доля «простої людини» в есхатологічних міфах та пророцтвах у Німеччині XV-XVI ст. / Володимир Олександрович Дятлов // Людина, суспільство, культура. Історія та сучасність. – Чернігів, 1996. – С. 29-33.
255. Дьомін О.Б. «Ірландське питання» в британській політиці королеви Єлизавети у 60-і роки XVI ст. / Олег Борисович Дьомін // Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 202-207.
256. Дьомін О.Б. Англо-шотландські взаємо-відносини першої половини 1560-х років / Олег Борисович Дьомін // Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. – Одеса, 1999. – Вип. 9. – С. 228-233.
257. Дьомін О.Б. Англо-французькі відносини та «дипломатична революція» зовнішньої політики Єлизавети I Тюдор / Олег Борисович Дьомін // Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий наук, збірник. – Київ, 1996. – Вип. 42. – С. 3-11.
258. Дьомін О.Б. Формування «Нового курсу» зовнішньої політики Англії (друга половина 16 - початок 17 ст.): автореф. дис. ... докт. істор. наук.: 07.00.02 – всесвітня історія / Олег Борисович Дьомін; НАНУ; Інститут українськ.археогр. та джерелозн. ім. М.С.Грушевського. – Київ, 2001. – 32 с.
259. Еліас Н. Процес цивілізації: Соціогенетичні і психогенетичні дослідження / Норберт Еліас; [з нім. переклав О.Логвиненко]. – Київ: Альтернативи, 2003. – 672 с.
260. Зальцман Л. Ф. Жизнь Англии в средние века / Льюис Френсис Зальцман; [пер. с англ. Рассадина С. А.]. – Санкт-Петербург: Евразия, 2009. – 364, [1] с.

261. Иванов Ю. Ф. Профессор Н. П. Грацианский // Одиссей: Человек в истории [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.odysseus.msk.ru/numbers/?year=2007&id=17>.
262. Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера; [Пер. з нім. В. Кам'янець]. – Львів : Літопис, 2004. – 720 с.
263. Каганович Б. С. И. М. Гревс – историк средневековой городской культуры / Б.С. Каганович // Городская культура: средневековье и начало нового времени / Под ред. В. И. Рутенбурга. – Л.: Наука, 1986. – С. 216-232.
264. Карлина О.Н. Социально-экономическое развитие городов Польши в XVI первой половине XVII в. (по матер. Мазовии): автореф... канд. ист.наук: 07.00.03 – всеобщая история / Оксана Николаевна Карлина; КГУ. – К., 1989. – 22 с.
265. Карліна О. Три суспільні стани і проблема міста в середні віки / Оксана Карліна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія історія. – 2011. – Вип. 106. – С. 29-32.
266. Карпачева-Беляева М. Е. Возникновение средневекового города Безье / М.Е. Карпачева-Беляева // Средневековый город: Межвуз. науч. сб. – Вып. 13. – Саратов, 1998. – С. 163–176.
267. Карпачева-Беляева М. Е. Догородские очаги и начало градообразовательного процесса в каркассонском районе в средние века / М.Е. Карпачева-Беляева // Средневековый город. – 1974. – Вып. 2. – С. 53-80.
268. Карпачева-Беляева М.Е. Освободительное движение в городах Каркассонского региона (XII–XIV вв.) / М.Е. Карпачева-Беляева // Средневековый город: Межвуз. науч. сб. Вып. 12. – Саратов, 1998. – С. 154–168.
269. Квеннел Г. Б. История повседневной жизни Англии, 1066-1499 / Г.Б. Квеннел, М. Квеннел; [перев. с англ.]. – Смоленск: Русич, 2006. – 304 с.

270. Кириллова А. А. Завещание как источник по истории средневекового английского города XIV-XV вв. / А.А. Кириллова // Из истории западноевропейского средневековья. – М., 1972. – С. 21-43.
271. Ковалевский М.М. Общественный строй Англии в конце средних веков / Максим Максимович Ковалевский. – М.: Типогр. Т.Б. Миллера, 1880. – IV, 397, [1] с.
272. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О.А.Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – С. 174-184.
273. Коляструк О. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя / О. Коляструк // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): В 2 ч. – Ч. 1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – С. 47-65.
274. Косминский Е. А. Исследования А. Н. Савина по истории Англии / Евгений Анатольевич Косминский // Памяти А. Н. Савина. – М., 1926. – С. 36-60.
275. Косминский Е. А. Исследования по аграрной истории Англии XIII в. / Евгений Анатольевич Косминский; Акад. наук СССР. Ин-т истории. – Москва; Ленинград: Изд-во и 2-я тип. Изд-ва Акад. наук СССР, 1947. – 485 с.
276. Котельникова Л. А. Аграрная история Италии XIV – XV вв. в современной западной медиевистике и концепции «кризиса» / Любовь Александровна Котельникова // Средние века. – 1976. – Вып. 40. – С. 218-233.
277. Котельникова Л. А. Итальянская знать и пополены в средние века (новые исследования) / Любовь Александровна Котельникова, А.Д. Ролова // Средние века. – 1986. – Вып. 49. – С. 311-315.
278. Котельникова Л. А. Ремесленники-арендаторы в городе и деревне Тосканы в XVI в. (по материалам Государственного архива Флоренции)

- / Любовь Александровна Котельникова // Средние века. – 1986. – Вып. 49. – С. 104-116.
279. Котельникова Л. А. Сельское хозяйство па землях Строцци — крупной пополанской семьи Тосканы XV в. (По материалам Государственного архива Флоренции) / Любовь Александровна Котельникова // Средние века. – 1984. – Вып. 47. – С. 29-45.
280. Куновська О. Quo vadis «історія повсякдення»? / О. Куновська // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – №18. – С. 21-30.
281. Куровська-Будзан М. Історія звичайних людей: Англійська соціальна історія та її традиції / М. Куровська-Будзан // Ейдос. – 2005. – №1. – С. 182-205.
282. Лазарев А.В. Ментальные карты города Парижа XVI в.: восприятие городского пространства / А.В. Лазарев // Средние века. – Вып. 70 (4). – 2009. – С. 63-94.
283. Ле Гофф Ж. Герои и чудеса Средних веков/ Жак Ле Гофф; [пер. с фр]. – М.: Текст, 2011. – 220 с.
284. Ле Гофф Ж. Интеллектуалы в Средние века / Жак Ле Гофф; [пер. с фр. А. Руткевич]. – СПб.: Издат. дом СПбГУ, 2003. – 160 с.
285. Ле Гофф Ж. История тела в средние века / Жак Ле Гофф, Николя Трюон; [пер. с фр]. – М.: Текст, 2008. – 189 с.
286. Ле Гофф Ж. Середньовічна уява/ Жак Ле Гофф; [пер. з фр.]. – Л.: Літопис, 2007. – 350 с.
287. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Жак Ле Гофф; [пер. с фр.] – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 560 с.
288. Ле Гофф. Ж. Другое средневековье: Время, труд и культура Запада / Жак Ле Гофф; [пер. с фр.]. – Екатеринбург, 2000. – 328 с.
289. Левицкий Я. А. Город и феодализм в Англии / Яков Александрович Левицкий. – М.: Наука, 1987. – 283 с.

290. Левицкий Я. А. Город и городское ремесло в Англии в XI-XII вв. / Яков Александрович Левицкий – М., Л.: Изд-во ИИ АН СССР, 1960. – 300 с.
291. Левицкий Я. А. К вопросу о характере так называемой «gilda mercatoria» в Англии XI-XIII вв. / Яков Александрович Левицкий // Средние века. – 1967. – Вып. 30. – С. 103-122.
292. Лиман С. І. Англійська середньовічна історія та історіографія у працях медієвістів України XIX ст. / С. І. Лиман // Вісник Харківської державної академії культури: збірник наукових праць. – Харків, 2004. – Вип. 12/13. – С. 43-53.
293. Лучицкая С. И. Быт, нравы и сексуальная жизнь крестоносцев / С.И. Лучицкая // Женщина, брак, семья до начала нового времени. – М., 1993. – С. 62-78.
294. Люблинская А.Д. Источниковедение истории средних веков / А. Д. Люблинская. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1955. – 374 с.
295. Майер В. Е. Деревня и город Германии в XIV – XVI вв. (развитие производительных сил) / Вильгельм Евгениевич Майер. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. – 168 с.
296. Монтанари М. Голод и изобилие. История питания в Европе / Массимо Монтанари; [пер. с итал.]. – СПб.: Александрия, 2009. – 279 с.
297. Мосолкина Т. В. Изучение английского города в отечественной медиевистике / Татьяна Валентиновна Мосолкина // Историографический сборник. – Вып. № 19. – Саратов, 2001. – С. 93-98.
298. Назаренко А. В. Западноевропейские источники / Александр Васильевич Назаренко // Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е. А. Мельникова. – М., 1999. – С. 259-407.
299. Негуляева Т. М. Возникновение свободной земельной собственности в Страсбурге и ее судьбы в XIII – начале XIV в. / Татьяна Михаловна Негуляева // Средневековый город. – Вып. 1. – Саратов, 1968. – С. 61-76.

300. Негуляева Т. М. Складывание городского патрициата в средневековом Страсбурге / Татьяна Михайловна Негуляева // Средневековый город. – Вып. 2. – Саратов, 1974. – С. 81-110.
301. Негуляева Т. М. Складывание сеньориального режима в Страсбурге / Татьяна Михайловна Негуляева // Средневековый город. – Вып. 12. – Саратов, 1997. – С. 26-34.
302. Негуляева Т. М. Условия возникновения средневекового городского права / Татьяна Михайловна Негуляева // Средневековый город. – Вып. 9. – Саратов, 1989. – С. 3-17.
303. Пастуро М. Повседневная жизнь Франции и Англии во времена рыцарей Круглого стола / Мишель Пастуро; [Пер. с фр. М.О. Гончар]. – М.: Молодая гвардия, 2001. – 238, [1] с.
304. Петров М. Н. Лекции по всемирной истории / Михаил Назарович Петров. – Изд. 2-е, обраб. и доп. А. С. Вязигиным. – Санкт-Петербург: В. Березовский, 1906. – Т. 2, ч. 1-2: История средних веков. ч. 1. Время происхождения новых государств Европы и Азии, ч. 2. Время от крестовых походов до исхода XV столетия. – 1906-1908. – VI, 162 с.; VI, 150 с.
305. Петрушевский Д. М. Восстание Уота Тайлера: очерки из истории разложения феодального строя в Англии / Дмитрий Моисеевич Петрушевский. – Изд. 5-е. – Москва: ЛИБРОКОМ, 2013. – 487, [1] с.
306. Петрушевский Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства / Дмитрий Моисеевич Петрушевский. – Москва: Науч. слово, 1907. – IV, [2], 324, [1] с.
307. Пиренн А. Средневековые города и возрождение торговли / Анри Пиренн; [пер. с англ. и предисл. С. И. Архангельского]. – Горький: Горьковский педагог. инст., 1941. – 124 с.
308. Пітерс Дж.Д. Слова на вітрі: історія ідеї комунікації / Джон Дарем Пітерс; [пер. з англ. А. Іщенко]. – Київ: КМ Академія, 2004. – 305 с.

309. Плешкова С. Л. К истории купеческого капитала во Франции в XV веке (Жак Кёр и его деятельность) / Софья Леонидовна Плешкова. – М., 1977. – 184 с.
310. Плешкова С. Л. Французская монархия и церковь (XV - середина XVI в.) / Софья Леонидовна Плешкова. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 171, [1] с.
311. Подаляк Н. Г. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII-XVII століть / Наталія Гордіївна Подаляк. – К.: Темпора, 2009. – 360 с.
312. Поньон Э. Повседневная жизнь Европы в 1000 году/ Поньо Э.; [пер. с фр.] – М.: Молодая гвардия, Палимпсест, 1999. – 384 с.
313. Праздников А.Г. Горожане – класс средневековой Англии? / А. Г. Праздников // Вести Пермского университета. – Пермь, 2001. – Вып. 1. – С. 53-61.
314. Пти-Дютайи Ш. Феодальная монархия во Франции и в Англии X-XIII вв./ Ш. Пти-Дютайи; [пер. с фр.]. – М.: Государственное соц.-экон. из-во, 1938. – 425 с.
315. Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история / Лорина Петровна Репина. – М.: Изд-во ЛКИ, 2009. – 320 с.
316. Репина Л. П. Сословие горожан и феодальное государство в Англии XIV в. / Лорина Петровна Репина. – М.: Наука, 1979. – 221 с.
317. Роджерс Т. История труда и заработной платы в Англии с XIII по XIX век / Дж. Роджерс; [пер. с англ. В. Д. Каткова]. – Изд. 2-е, [репр.]. – Москва: URSS, 2010. – XVIII, 478 с.
318. Ролова А. Д. К вопросу о состоянии промышленности Флоренции во второй половине XVI в. и в первой половине XVII в. / Александра Давыдовна Ролова // Средние века. – 1963. – Вып. 23. – С. 163-182.
319. Ролова А. Д. Феодализм в Балтийском регионе: Сб. науч. тр. / Латв. гос. ун-т им. П. Стучки, Каф. истории древ. мира и сред. веков; [Редкол.: А. Д. Ролова (отв. ред.) и др.]. – Рига: ЛГУ, 1983. – 155 с.

320. Рославский-Петровский А. П. Несколько слов об Альфреде Великом / Александр Петрович Рославский-Петровский // Русское слово. – 1860. – №7, отд. 2. – С. 48-106.
321. Рудь Н.А. Генезис и социально-экономическое развитие городов Полабско-Прибалтийских славян в X-XII вв.: автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.03 – всеобщая история / Николай Алексеевич Рудь; КГУ им. Тараса Шевченко. – Киев, 1985. – 23 с.
322. Рутенбург В. И. Городская культура: Средневековье и начало нового времени: [Сб. ст.] / АН СССР, Ин-т истории СССР, Ленингр. отд-ние; Под ред. В. И. Рутенбурга. – Л.: Наука: Ленингр. отд-ние, 1986. – 276,[2] с.
323. Рутенбург В. И. Итальянский город от раннего Средневековья до Возрождения: Очерки / В. И. Рутенбург; АН СССР, отд-ние истории. – Л.: Наука: Ленингр. отд-ние, 1987. – 174,[2] с
324. Рутенбург В. И. Очерки из истории раннего капитализма в Италии. Флорентийские компании XIV века / Виктор Иванович Рутенбург. – Москва; Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, 1951. – 230 с.
325. Савельева И. История как теоретическое знание / И. Савельева, А. Полетаев // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2000. – Вып. 3. – С. 15-33.
326. Сапрыкин Ю. М. От Чосера до Шекспира: этические и политические идеи в Англии / Юрий Михайлович Сапрыкин. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 192 с.
327. Сванидзе А.А. О феномене средневекового урбанизма: заметки в связи с конференцией / А.А. Сванидзе // Средние века. Вып. 58. – М.: Наука, 1995. – С. 88-94.
328. Сидорова Т. А. Е.В. Гутнова о критическом направлении в британской историографии конца XIX – первой половины XX вв.: вклад в отечественное англоведение / Т.А. Сидорова // Историк и общество: отечественное англоведение 1917-1991 гг. – М., 2008. – С. 146-161.

329. Соколов А. Б. «Визуальный поворот» в современной историографии / А.Б. Соколов // Очевидная история: Проблемы визуальной истории России XX столетия. Сб. ст. / Ред. И. В. Нарский. – Челябинск: Каменный пояс, 2008. – С. 10-15.
330. Солодкова Л. И. К истории городского права средневекового Кельна / Людмила Ивановна Солодкова // Средневековый город. – Саратов, 1983. – Вып. 7. – С. 127-131.
331. Солодкова Л. И. Складывание торгово-ремесленного центра в Кельне в XI – XIII вв. / Людмила Ивановна Солодкова // Средневековый город. – Саратов, 1989. – Вып. 93. – С. 18-25.
332. Солодкова Л. И.. К вопросу о поземельных отношениях в средневековом Кельне XI – XIII вв. / Людмила Ивановна Солодкова // Средневековый город. – Саратов, 1998. – Вып. 13. – С. 36-47.
333. Солодкова Л. И.. Формирование кельнского патрициата (XI – XIII вв) / Людмила Ивановна Солодкова // Средневековый город. – Саратов, 1991. – Вып. 10. – С. 3-12.
334. Стам С. М. Экономическое и социальное развитие раннего города (Тулуза XI-XIII веков) / Соломон Моисеевич Стам. – Саратов, 1969. – 429 с.
335. Стоклицкая-Терешкович В. В. Немецкий подмастерье XIV-XV веков / Вера Вениаминовна Стоклицкая-Терешкович. – М., 1933. – 58 с.
336. Стоклицкая-Терешкович В. В. Основные проблемы истории средневекового города X-XV веков / Вера Вениаминовна Стоклицкая-Терешкович; [вступ. ст. А. В. Сазанова]. – Москва: ГПИБ, 2012. – 367 с.
337. Стоклицкая-Терешкович В. В. Очерки по социальной истории немецкого города в XIV-XV веках / Вера Вениаминовна Стоклицкая-Терешкович; Акад. наук СССР. Ин-т истории. – Москва; Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, 1936. – 341 с.
338. Тогоева О. «Истинная правда». Языки средневекового правосудия. / О. Тогоева. – М.: Наука, 2006. – 309 с.

339. Тушина Г. М. Города в феодальном обществе южной Франции (По материалам Прованса XII- XV вв.) / Галина Максимовна Тушина. – М., 1985. – 73, [1] с.
340. Тушина Г. М. Средиземноморская торговля южнофранцузских городов в XIII-XIV вв.: автореф... канд. ист.наук: 07.00.03 – всеобщая история / Галина Максимовна Тушина; Горьк. гос. ун-т им. Н.И.Лобачевского. – Горький, 1971. – 22 с.
341. Тушина Г. М. Церковная сеньория в средневековых городах Прованса: По описи прав и владений госпитальеров от 1338 г. / Галина Максимовна Тушина; Владимир. гос. пед. ин-т им. П. И. Лебедева-Полянского. – Владимир: ВГПИ, 1990. – 106 с.
342. Тушина Г. М.. Церковная сеньория в средневековых городах Прованса: по описи владений госпитальеров от 1338 г. / Галина Максимовна Тушина // Средние века. – 1991. – Вып. 54. – С. 96-118.
343. Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Т.2. – С. 286-313.
344. Удэн Б. Лондон. Биография города: Слава, испытания и тайны/ [Пер. с фр.]. – СПб.: Евразия, 2009. – 446 с.
345. Хачатурян Н. А. Возникновение Генеральных штатов во Франции / Нина Александровна Хачатурян; Под ред. акад. С. Д. Сказкина. - Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 210 с.
346. Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала Нового времени / Под ред. Ю.Л. Бессметного. – М.: РГГУ, 1996. – 376 с.
347. Честнов И. Л. Повседневность как теоретико-методологическая проблема историко-юридической науки / И. Л. Честнов // Городская повседневность в России и на Западе: Межвузов. сб. науч. трудов. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 2006. – С. 3-8.

348. Чистозвонов А. Н. Генезис капитализма: проблемы методологии / Александр Николаевич Чистозвонов; Отв. ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1985. – 300 с.
349. Чистозвонов А. Н. Нидерландская буржуазная революция XVI века / Александр Николаевич Чистозвонов. – Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. – 191 с.
350. Чистозвонов А. Н. Социальная природа нидерландского бюргерства при феодализме и в период перехода от феодализма к капитализму / Александр Николаевич Чистозвонов // Социальная природа средневекового бюргерства. – М., 1979. – С. 15-49.
351. Шервуд Е. А. От англосаксов к англичанам. К проблеме формирования английского народа / Е.А. Шервуд. – М.: Наука, 1988. – 240 с.
352. Шивельбуш В. Смаки раю: соціальна історія прянощів, збудників та дурманів / В. Шивельбуш; [пер. з нім.]. – К. Критика, 2007. – 356 с.
353. Шмітт Ж.-К. Сенс жесту на середньовічному Заході / Жан-Клод Шмітт; [пер. з фр.]. – Х.: Око, 2002. – 640 с.
354. Штокмар В. В. История Англии в средние века / Валентина Владимировна Штокмар. – 2. изд., доп. – СПб. : Алетейя, 2000. – 187, [4] с.
355. Яброва М. М. Зарождение раннекапиталистических отношений в английском городе: (Лондон XIV - нач. XVI в.) / Мария Моисеевна Яброва; Под ред. С. М. Стама. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1983. – 230 с.
356. Яброва М. М. Очерки истории колониальной экспансии Англии в эпоху первоначального накопления / Мария Моисеевна Яброва. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1966. – 135 с.
357. Ясинский А. Н. История Великой хартии в XIII столетии / Антон Никитич Ясинский. – Киев: Унив. тип., 1888. – [2], 61 с.

358. Ястребицкая А. Л. Средневековая культура и город в новой исторической науке / Алла Львовна Ястребицкая. – М.: «Интерпракс», 1995. – 411,[1] с.
359. Abram A. English life and manners in the later middle ages / A. Abram. – London, G. Routledge & Sons; New York, E.P. Dutton & Co., 1913. – XV, 352 p.
360. Addy S. O. The evolution of English house / Sidney Oldall Addy. – London: S. Sonnenschein & Co., lim.; New York, The Macmillan Co., lim., 1898. – [vii]-xxviii, 223, [1] p.
361. Alexander W. The History of Women, from the Earliest Antiquity, to the Present Time: Giving Some Account of Almost Every Interesting Particular Concerning that Sex, Among All Nations, Ancient and Modern / William Alexander. – Dublin : Printed by J.A. Husband, for Messrs. S. Price, R. Cross, J. Potts, L. Flin [and 6 others in Dublin], 1779. – In two vols. – xxvi, 548 p.; 515 p.
362. Ariès Ph. A history of private life / Philippe Ariès; Georges Duby (Gen. ed.). – Vol. II. Revelations of the medieval world. – Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1988. – XIII, 650 p.
363. Ballard A. The Domesday boroughs / Adolphus Ballard. – Oxford: Clarendon Press, 1904. – VI, 185 p.
364. Beresford M. W. East End, West End: Face of Leeds During Urbanisation, 1684-1842 / Maurice Warwick Beresford. – Leeds: Thoresby Society, 1988. – xxxi, 562 p.
365. Beresford M. W. English Medieval Boroughs: A Hand-List / Maurice Warwick Beresford. – Totowa, N.J.: Rowman and Littlefield, [1973]. – 200 p.
366. Beresford M. W. Medieval England: An Aerial Survey / Maurice Warwick Beresford. – Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press, 1979. – xvii, 286 p.
367. Beresford M. W. The Lost Villages of Medieval England / Maurice Warwick Beresford. – London: Lutterworth Press, [1954]. – 445 p.

368. Biddle G. M. *Object and Economy in Medieval Winchester* / George Martin Biddle. – Oxford [England]: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1990. – In two vols. – Vol. 1. *Artefacts from Medieval Winchester*. – Oxford, 1990. – CX, 466 p.; Vol. 2. *Object and economy in medieval Winchester*. – Oxford, 1990. – X p., p. 468-1271.
369. Biddle G. M. *King Arthur's Round Table: an archaeological investigation* / George Martin Biddle. – Woodbridge, Suffolk; Rochester, NY: Boydell Press, 2000. – 533 p.
370. Blair J. *English medieval industries: craftsmen, techniques, product* / Ed. by J. Blair, N. Ramsay. – London; Rio Grande, Ohio, U.S.A.: Hambledon Press, 1991. – xxxiv, 446 p.
371. Blake N. *The Cambridge History of the English Language*. – Vol. II. 1066-1476 / Ed. by N. Blake. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 617 p.
372. Bourdier J. *The Urbanization of Hell in Medieval Infernal Literature* / J. Bourdier // *Consortium: A Journal of Crossdisciplinary Inquiry*. – 2011 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.consortiumjournal.com/c2011/?q=node/6>.
373. Brooke C. *London 800-1216: the shaping of a city: the shaping of a city* / Christopher Brooke. – London: Secker et Warburg, 1975. – xxi, 424 p.
374. Bull M. G. *Thinking medieval: an introduction to the study of the Middle Ages* / Marcus Graham Bull. – Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York, N.Y.: Palgrave Macmillan, 2005. – viii, 158 p.
375. Burke P. *Eyewitnessing: The Use of Images as Historical Evidence* / Peter Burke. – London: Reaktion Books, 2001. – 224 p.
376. Carlin M. *Food and eating in medieval Europe* / Ed. by Martha Carlin; Joel Thomas Rosenthal. – London; Rio Grande, Ohio: Hambledon Press, 1998. – XII, 188 p.

377. Carlin M. Shops and shopping in the early thirteenth century: three texts / Martha Carlin // Money, markets and trade in late medieval Europe: essays in honour of John H.A. Munro. – Leiden; Boston: Brill, 2007. – P. 530-537.
378. Cavallo S. Widowhood in Medieval and Early Modern Europe / Ed. by S. Cavallo, L. Warner. – Hoboken: Taylor and Francis, 2014. – XIII, 272 p.
379. Chazan R. The Jews of Medieval Western Christendom, 1000-1500 / Robert Chazan. – New York: Cambridge University Press, 2006. – XV, 342 p.
380. Cheyney E. P. An introduction to the industrial and social history of England / E.P. Cheyney. – New York: Macmillan Co., 1912. – XIII, 386 p.
381. Chorley G. P. H. The English Assize of Cloth. A Note / G.P.H. Chorley // Historical Research. – 1986. – Vol. 59, Is. 129. – P. 125-130.
382. Christie N. Transforming townscapes: from burh to borough: the archaeology of Wallingford, AD 800-1400 / Ed. by N. Christie, O. H. Creighton, M. Edgeworth, H. Hamerow. – London: the Society for Medieval Archaeology, 2013. – XIV, 475 p.
383. Clanchy M. T. From Memory to Written Record: 1066-1307 / M. T. Clanchy. – Chicester: Wiley-Blackwell, 2013. – XIII, 330 p.
384. Clark D. The Shop within? An Analysis of the Architectural Evidence for medieval Shop / D. Clark // Architectural History. – 2000. – Vol. 43. – P. 58-87.
385. Clark J. London Stone: Stone of Brutus or Fetish Stone – Making the Myth / J. Clark // Folklore. – 2010. – № 121 (1). – P. 38-60.
386. Clegg T. Bawds, Pimps and Procurers: Images of the prostitute in medieval England / T. Clegg // Medieval History Magazine, Issue 5, 2004. – P. 38-45.
387. Cockerill S. Eleanor of Castile: The Shadow Queen / Sara Cockerill. – Stroud, Gloucestershire: Amberley, 2014. – 416 p.
388. Cohn S. K., Aiton D. Popular protest in late medieval English towns / Samuel Kline Cohn; Douglas Aiton. – Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press, 2013. – XIII, 375 p.

389. Collard J. Henry I's Dream in John of Worcester Chronicle and the illustration of 12th-century English Chronicles / J. Collard // *Journal of Medieval History*. – 2010. – Vol. 36, № 2. – P. 105-125.
390. Connor H. Medieval uroscopy and its representation on misericords / H. Connor // *Clinical Medicine. Journal of the Royal College of Physicians*. – Vol. 2, No. 1. – 2002. – P. 75-77.
391. Conzen M. R. G. The use of town plans in the study of urban history / Michael Robert Gunter Conzen // H. J. Dyos. *The Study of Urban History*. – London, 1968. – P. 113–130.
392. Cottrell R. C. London: from the walled city to new towns / Robert C. Cottrell. – Philadelphia: Chelsea House Publishers, 2006. – XII, 128 p.
393. Crabtree P. *Medieval Archaeology: An Encyclopedia* / Ed. by P. J. Crabtree. – New York and London: Garland Publishing, 2001. – XXI, 426 p.
394. Crawford S. The Archaeology of Play Things: Theorising a Toy Stage in the «Biography» of Objects / S. Crawford // *Childhood in the Past*. – 2009. – Vol. 2. – P. 56-71.
395. Creighton O. H. Castles and landscapes: power, community and fortification in medieval England / O. H. Creighton. – London; Oakville: Equinox, 2005. – XII, 270 p.
396. Crowfoot E. *Textiles and Clothing: Medieval Finds from Excavations in London, c.1150-c.1450*. – Vol. 4 / Ed. by E. Crowfoot, F. Pritchard, K. Staniland. – London: The Boydell Press, 2001. – 252 p.
397. Cunnungham W. *The growth of English industry and commerce during the early and middle ages* / W. Cunnungham. – Cambridge: At the University Press, 1890. – Vol. I. – XXVI, 724 p.
398. Daniell C. *Death and burial in medieval England, 1066-1550* / Christopher Daniell. – London, New York: Routledge, 1997. – IX, 242 p.
399. Darby H.C. *Domesday England* / H.C. Darby. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. – XIII, 416 p.

400. Davis J. Baking for the common good: a reassessment of the assize of bread in Medieval England / James Davis // *Economic History Review*. – 2004. – Vol. LVII, №3. – P. 465-502.
401. Davis J. Medieval market morality: life, law and ethics in the English marketplace, 1200-1500 / James Davis. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2012. – XVII, 514 p.
402. De Groot J. Single life and the city, 1200-1900 / Ed. by Julie de Groot; Isabelle Devos; Ariadne Schmidt – Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2015. – XV, 260 p.
403. Dodds B. Commercial activity, markets and entrepreneurs in the Middle Ages: essays in honour of Richard Britnell / Ed. by B. Dodds, C. D. Liddy. – Woodbridge, Suffolk, U.K.; Rochester, N.Y.: Boydell Press, 2011. – xv, 256 p.
404. Dowd M. Beards: an archaeological and historical overview / M. Dowd // *A glorious gallimaufry: a collection of interesting things in honour of N. Maxwell* / Ed. by G.Cooney, K.M. Davies and U.MacConville. – 2010. – P. 38-42.
405. Drendel J. V. Crisis in the later Middle Ages: beyond the Postan-Duby paradigm / Ed. by John Victor Drendel. – Turnhout: Brepols, [2015]. – XI, 363 p.
406. Dyer C. C. An Age of Transition? Economy and Society in England in the Later Middle Ages / Christopher Charles Dyer. –Oxford; New York: Oxford University Press, 2005. – VI, 293 p.
407. Dyer C. C. Making a Living in the Middle Ages: the People of Britain, 850–1520 / Christopher Charles Dyer. – New Haven: Yale University Press, 2002. – X, 403 p.
408. Eckman Z. An Oppressive Silence: The Evolution of the Raped Woman in Medieval France and England / Z. Eckman // 2011. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.medievalists.net/2011/02/02/an->

[oppressive-silence-the-evolution-of-the-raped-woman-in-medieval-france-and-england/](#);

409. Egan G. The medieval household daily living: Medieval Finds from Excavations in London, c.1150-c.1450 – Vol. 6 / Ed. by G. Egan. – London: The Stationery office, 1998. – 364 p.
410. Emery A. Discovering medieval houses in England and Wales / Anthony Emery. – Princes Risborough: Shire, 2007. – 176 p.
411. Fernie E. The Effect of the Conquest on Norman Architectural Patronage / E. Fernie // Anglo-Norman Studies. – IX. Proceedings of the Battle Conference 1986 / Ed. by R. A. Brown. – The Boydell Press, 1987. – P. 71-86.
412. Food in Medieval England: Diet and Nutrition / Ed. by C. M. Woolgar, D. Serjeantson, T. Waldron. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2006. – P. 69.
413. Freeman E. A. The history of the Norman conquest of England / Edward Augustus Freeman. – Chicago: University of Chicago Press, 1974. – XXXV, 259 p.
414. Frisch T. G. Gothic Art, 1140 – c. 1450: Sources and Documents / Teresa Grace Frisch. – Toronto, Buffalo, and London: University of Toronto Press, 1987. – X, 181 p.
415. Furrow M. Middle English Fabliaux and Modern Myth / Melissa Furrow // English Literary History. – 1989. – №56. – P. 1-18.
416. Geltner G. Public Health and the Pre-Modern City: A Research Agenda / G. Geltner // History Compass. – 2012. – Vol. 10, № 3. – P. 231-245.
417. Getz F.M. Medicine in the English Middle Ages / Faye Marie Getz. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998. – XIV, 174 p.
418. Gilchrist R. Medieval life: archaeology and the life course / Roberta Gilchrist. – Woodbridge: Boydell Press, 2012. – XV, 336 p.
419. Gimpel J. The medieval machine: the industrial revolution of the Middle Ages / Jean Gimpel. – Harmondsworth: Penguin, 1977. – XI, 274 p.

420. Glick T. *Medieval Science, Technology and Medieval Medicine: An Encyclopaedia* / Ed by T.F. Glick, S. J. Livesey, F. Wallis. – New York: Routledge, 2005. – XXV, 598 p.
421. Goodson C. *Cities, texts and social networks, 400-1500: experiences and perceptions of medieval urban space* / Caroline Goodson; Anne Elisabeth Lester; Carol Symes. – Farnham, Surrey, England; Burlington, VT: Ashgate, 2010. – XIII, 361 p.
422. Gough R. *Sepulchral Monuments of Great Britain, applied to illustrate the history of families, manners, habits and arts at the different periods from the Norman Conquest to the Seventeenth Century* / Richard Gough. – London: Printed by J. Nichols, for the author; And sold by T. Payne and Son, 1786-96. – 382 p.
423. Green A. *Town Life in the Fifteenth Century* / Alice Stopford Green. – New York, Macmillan Co.; London, Macmillan & Co., 1907. – In two vols. – Vol. 1. – XVI, 439 p.
424. Green J. *A History of the English People* / John Richard Green; Alice Stopford Green. – New York: American Book Co., 1916. – IV, 1039 p.
425. Gross C. *A bibliography of British municipal history, including guilds and Parliamentary representation* / Charles Gross. – Leicester, Leicester U.P., 1966. – XXXIV, 461 p.
426. Gross C. *The Gild Merchant: a contribution to British municipal history. In two vols. – Vol. II.* – Oxford, Clarendon Press, 1890. – XXII, 332 p.; XI, 447 p.
427. Hanawalt B. *Growing up in Medieval London: The experience of childhood in history* / Barbara Hanawalt. – Oxford: Oxford University press, 1993. – XXVII, 300 p.
428. Hanawalt B. *Of good and ill repute: gender and social control in medieval England* / Barbara Hanawalt. – New York: Oxford University Press, 1998. – XIV, 208 p.

429. Hardwick P. The Monkeys' Funeral in the Pilgrimage Window, York Minster / Paul Hardwick // *Art History*. – Vol. 23, No. 2. – 2000. – P. 290-299.
430. Harley D. Historians as Demonologists: The Myth of the Midwife-witch / David Harley // *Social History of Medicine* – Vol. 3, No. 1. – 1990. – P. 1-26.
431. Haskins H. C. Adelard of Bath and Henry Plantagenet / H.C. Haskins // *The English Historical Review*. – 1913, Jul. – Vol. 28, № 111. – P. 515-516.
432. Haslam J. Urban-rural connections in Domesday Book and late Anglo-Saxon royal administration / Jeremy Haslam. – Oxford, England: Archaeopress, 2012. – III, 144 p.
433. Hayes A. Archaeology of the British Isles: with a gazetteer of sites in England, Wales, Scotland, and Ireland / A. Hayes. – New York: St. Martin's Press, 1993. – 206 p.
434. Hershberg T. The New Urban History: Toward an Interdisciplinary History of the City / T. Hershberg // *Journal of Urban History*. – 1978/79. – №5. – P. 3-40
435. Hill J.W. The Archaeology of Lincolnshire and Lincoln: The Castle and the City of Lincoln / J.W. Hill, M. Wood, A.H. Thompson et al. // *The Archaeological Journal*. – Vol. 103. – 1946. – P. 157-167.
436. Hinton D. A. Archaeology, economy, and society: England from the fifth to the fifteenth century / David Alban Hinton. – London, New York: Routledge, 2002. – VIII, 245 p.
437. Hinton D. A. Gold and gilt, pots and pins: possessions and people in medieval Britain / David Alban Hinton. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 456 p.
438. Hunter J. The archaeology of Britain/ Ed. by J. Hunter and I. Ralston. – London: Routledge, 2009. – 352 p.
439. Jones P. M. Witness to Medieval Medical Practice in the Harley Collection// *The Electronic British Library Journal*. [Электронный ресурс].

<http://www.bl.uk/eblj/2008articles/pdf/ebljarticle82008.pdf>.

440. Jones S. R. York: the making of a city 1068-1350 / Sarah Rees Jones. – Oxford, United Kingdom; New York, NY: Oxford University Press, 2013. – XIII, 373 p.
441. Jorgensen D. «All Good Rule of the City»: Sanitation and Civic Government in England, 1400-1600 / D. Jorgensen // Journal of Urban History. – 2010. – Vol. 36, № 3. – P. 300-315.
442. Jorgensen D. What to do with Wast? / D. Jorgensen // Living cities: An anthology in urban environmental history. – Stockholm, 2010. – P. 34-55.
443. Jose L. Madness and Fender in Late-Medieval English Literature / L. Jose. – Durham University, Department of English Studies, 2010. – 372 p.
444. Keene D. Henry fitz Ailwin (d. 1212) / D. Keene // Oxford Dictionary of National Biography. – Oxford, 2004. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.oxforddnb.com/view/article/9526>
445. Keene D. Medieval London and Its Region / D. Keene // London Journal. – 1989. – № 14 (2). – P. 99-111.
446. Kiple K. F. The Cambridge world history of food / Ed. by K. F. Kiple and K. C. Ornelas. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – Vol. 1. – XLII, 2153 p.
447. Kulik A. Jews from Rus' in Medieval England / Alexander Kulik // Jewish Quarterly Review. – 2012. – Vol. 102. – №3. – P. 371-403.
448. Le Patourel H.E. J. Documentary Evidence and the Medieval Pottery Industry / H.E. Le Patourel // Medieval Archaeology. – 1968. – № 12. – P. 101-122.
449. Lee J.S. Piped water supplies managed by civic bodies in medieval English towns / J.S. Lee // Urban History. – Vol. 4, Is. 03. – 2014. – P. 389-393.
450. Lee R. Early Death and Long Life in History: Establishing the Scale of Premature Death in Europe and its Cultural, Economic and Social

- Significance / R. Lee // *Historical Social Research*. – 2009. – Vol. 34, № 4 (130). – P. 23-60.
451. Lewis E. A. *The mediaeval boroughs of Snowdonia : a study of the rise and development of the municipal element in the ancient principality of North Wales down to the Act of Union of 1536* / E.A. Lewis. - London: H. Sotheran, 1912. – XVIII, 320 p.
452. Lewis S. *The art of Matthew Paris in the Chronica majora* / S. Lewis. – Berkeley, Cambridge, 1987. – XVI, 553 p.
453. Machen C. E. *The Concept of Purgatory in England* / C.E. Machen. – University of North Texas, 2010. – 253 p.
454. Madox Th. *Firma Burgi, or an Historical Essay concerning the Cities, Towns, and Boroughs of England, taken from Records* / Thomas Madox. – London: Printed by William Bowyer and sold by Robert Gosling ..., 1726. – 297 p.
455. Magilton J. *The leper hospital of St. James and St. Mary Magdalene, Chichester* / J. Magilton, F. Lee // *Burial archaeology: current research, methods, and developments*/ Ed. by Ch. A. Roberts, F. Lee, J. L. Bintliff. - Oxford: B.A.R., 1989. – P. 249-266.
456. Maitland F. W. *Township and borough: being the Ford Lectures delivered in the University of Oxford in the October term of 1897: together with an appendix of notes relating to the history of the town of Cambridge* / Frederic William Maitland. – Cambridge [England]: University Press, 1898. – IX, 220 p.
457. Malcolm J. *Anecdotes of the manners and customs of London from the Roman invasion to the year 1700 ... To which are added, illustrations of the changes in our language, literary customs, and gradual improvement in style and versification, and various particulars concerning public and private libraries ...* / James Peller Malcolm. – London, Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1811. – VI, 576 p.

458. Malkolm J. *The Secret Middle Ages: Discovering the Real Medieval World* / Jones Malkolm. – London: Sutton Publishing, 2003. – XVI, 374 p.
459. McCarthy C. *Marriage in Medieval England: law, literature, and practice* / C. McCarthy. – Woodbridge, Suffolk; Rochester, NY: Boydell Press, 2004. – 185 p.
460. Merewether H. A., Stephens A. J. *The History of the boroughs and municipal corporation, of the United Kingdom from the earliest to the present time* / Henry Alworth Merewether; Archibald John Stephens. In 3 vol. – Vol. I. – London: Stevens and sons, S. Sweet, and A. Maxwell, 1835. – LXXI, 577 p.
461. Miller E. *Medieval England: Town, Commerce and Crafts, 1086-1348* / Edward Miller; John Hatcher. – London, 1995. – XVII, 469 p.
462. Mills R. *Suspended animation: pain, pleasure and punishment in medieval culture* / R. Mill. – London: Reaktion, 2005. – 248 p.
463. Mitchel S. K. *Taxation in Medieval England* / Sydney Knox Mitchell. – New Haven, 1951. – 413 p.
464. Monckton L. *Coventry: medieval art, architecture and archaeology in the city and its vicinity* / Ed. by L. Monckton, R. Morris. – Leeds: Maney Publishing, 2011. – XX, 362 p.
465. Moore J. S. *Inside the Anglo-Norman family: Love, Marriage, and the Family* / J.S. Moore // *Anglo-Norman Studies: Proceedings of the Battle Conference*. – Vol 28. – 2005. – P. 1-18.
466. Morris M. *Visions of ancient Leicester: reconstructing life in the Roman and medieval town from the archaeology of the Highcross Leicester excavations* / Ed. by M. Morris, R. Buckley, M. Codd. – Leicester: University of Leicester Archaeological Services, 2011. – 64 p.
467. Mostert M. *Writing and the Administration of Medieval Towns. Medieval Urban Literacy I* / Ed. by M. Mostert, A. Adamska. – Turnhout: Brepols, 2014. – XVI, 366 p.

468. Munby J. J.C. Buckler, Tackley's Inn and tree medieval houses in Oxford / J. Munby // *Oxoniensia*. – XLIII. – 1978. – P. 128-132.
469. Nelson A. H. Mechanical Wheel of Fortune, 1100-1547 / Alan H. Nelson // *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*. – 1980. – Vol. 43. – P. 227-233.
470. Ottaway P. Archaeology in British towns: from the Emperor Claudius to the Black Death / Patric Ottaway. – London, New York : Routledge, 1996. – XVI, 249 p.
471. Our English home: its early history and progress, with notes on the introduction of domestic inventions. – Oxford; London: J.H. and Jas. Parker, 1861. – IV, 204 p.
472. Palliser D. M. Medieval York, 600-1540 / D.M. Palliser. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – XXII, 332 p.
473. Palliser D. M. The Cambridge Urban History of Britain / Edited by D. M. Palliser. – Cambridge University Press, 2000. – 2nd edition, Vol. I. 600 – 1540. – XXVI, 787 p.
474. Palmer J. The History of Emotion: An Interview with William Reddy, Barbara Rosenweinm and Peter Stearns / J. Palmer // *History and Theory*. – 2010, May. – № 49. – P. 237-265.
475. Pantin W.A. Tackley's Inn, Oxford / W.A. Pantin // *Oxoniensia*. – VII. – 1942. – P. 80-92.
476. Pantin W.A. Medieval English Town-house Plans / W.A. Pantin // *Medieval Archaeology (Society for Medieval Archaeology)*. – № 6. – 1962. – P. 202-239.
477. Pfister C. Winter air temperature variations in western Europe during the Early and High Middle Ages (AD 750-1300) / Pfister C. J. Luterbacher, G. Schwarz-Zanetti, M. Wegmann // *The Holocene*. – 1998. – №8. – P. 535-552.

478. Pythian-Adams Ch. *Desolation of a City: Coventry and the urban crisis of the late Middle Ages* / Charles Pythian-Adams – Cambridge, 1979. – XX, 350 p.
479. Platelle H. *Le problem du scandale: les nouvelle modes masculines aux XIe et XIIe siecles* / H. Platelle // *Revue belge de philologie et d’histoire*. – 1975. - №53. – P. 1071-1096.
480. Platt C. *Medieval England: a social history and archaeology from the conquest to 1600 A.D* / Colin Platt. – London: Book Club Associates, 1978. – XIX, 292 p.
481. Pollock F. *The History of English Law before the Time of Edward I* / F. Pollock, F. W. Maitland. – Cambridge, 1989. – Vol. I. – 678 p.
482. Radding C. M. *Superstition to science: Nature, Fortune, and the Passing of Medieval Ordeal* / Charles M. Radding // *The American Historical Review*. – 1979. – October. – Vol. 94. – № 4. – P. 945-969.
483. Rashdall H. *The University of Europe in the Middle Ages* / H. Rashdall. – Vol. II, Pt. II. *English Unibersitis. – Student life*. – Oxford: at the Carendon Press, 1895. – XII, 319-543 p..
484. Rawcliffe C. *Urban bodies: communal health in late medieval English towns and cities* / C. Rawcliffe. – Woodbridge, Suffolk: The Boydell Press, 2013. – XIII, 431 p.
485. Reynolds S. *Rulers of London in the 12th century* / Susan Reynolds // *History*. – 1972. – Vol. 57, Is. 191. – P. 337-357.
486. Robinson D. M. *The Wheel of Fortune* / David M. Robinson // *Classical Philology*. – 1946. – October. – Vol. 41. – № 4. – P. 207-216.
487. Rogers J.E.T. *A History of Agriculture and Prices in England... : compiled entirely from original and Contemporaneous Records* / James E. Thorold Rogers – Vol. 1. 1259-1400. – Oxford, 1886. – XVI, 711 p.
488. Rose A. *Angel Musicians in the medieval stained glass of Norfolk churches* / Adrian Rose // *Early Music*. – 2001. – P. 186-217.

489. Rosenwein B. H. Problems and Methods in the History of Emotion/ Barbara H. Rosenwein // *Passion in Context*. – 2010. – № 1. – P. 1-32.
490. Round J. The First Mayor of London / J. Round // *The Antiquary: A Magazine devoted to the study of the Past*. – 1887. – Vol. XV. – P. 107-111.
491. Round J. The origin of the Mayoralty of London / J. Round // *The Archaeological Journal*. – Vol. L. – P. 247-263.
492. Ryder M.L. British Medieval sheep and their wool types / M.L. Ryder // *Medieval Industry* / Ed. by D. W. Crossley. – [London]: Council for British Archaeology, 1981. – P. 16-20.
493. Ryder M.L. Medieval Sheep and Wool Types / M.L. Ryder // *Agricultural History Review*. – 1984. – №32. – P. 14-28.
494. Sabine E.L. Latrines and Cesspools of Medieval London / Ernest L. Sabine // *Speculum*. – 1934. - №9. – P. 303-321.
495. Samsonowicz H. *Życie miasta średniowiecznego* / Henryk Samsonowicz. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2012. – 208 s.
496. Scattergood J. Writing the clock: the reconstruction of time in the late Middle Ages / J. Scattergood // *European Review*. – 2003. – № 11 – P. 453-474.
497. Schofield J. The construction of Medieval and Tudor Buildings in the City of London / J. Schofield // *Construction History*. – Vol. 7. – 1991. – P. 3-28.
498. Schofield J. *Urban archaeology in Britain* / Ed. by J. Schofield, E. Leech. – The Council for British Archaeology, 1987. – X, 234 p.
499. Schofield J. *Urban archaeology in Britain* / Ed. by John Schofield & Roger Leech. – The Council for British Archaeology, 1987. – 323 p.
500. Sheeran G. *Medieval Yorkshire towns: people, buildings and spaces* / George Sheeran. – Edinburgh University Press, 1998. – 212 p
501. Shelby L. R. Medieval Mason's Tool. II. Compass and Square / L.R. Shelby // *Technology and Culture*. – 1965, Spring. – Vol. 6, № 2. – P. 236-248.

502. Shelby L. R. Medieval Mason's Tool: The Level and the Plumb Rule / L.R. Shelby // *Technology and Culture*. – 1961, Spring. – Vol. 2, № 2. – P.127-130.
503. Shelby L.R. The Role of the Master Mason in Medieval English Building / L.R. Shelby // *Speculum*. – July, 1964. – Vol. 39, № 2. – P. 287-403.
504. Simms A. Lords and towns in medieval Europe: the European historic towns atlas project / Ed. by A. Simms, H. B. Clarke. – Farnham, Surrey, England; Burlington, VT: Ashgate, [2015]. – XXII, 552 p.
505. Steane J. Archaeology of the Medieval English Monarchy / John Stean. – London; New York : Routledge, 1999. – 226 p.
506. Steane J. The archaeology of medieval England and Wales / John Stean. – Athens : University of Georgia Press, 1985. – XVI, 302 p.
507. Stell P.M. Medical practice in medieval York / P.M. Stell. – [York]: Borthwick Institute of Historical Research, University of York, 1996. – 35 p.
508. Stephenson C. Borough and town: a study of urban origins in England / Carl Stephenson. – Cambridge, Mass., Mediaeval Academy of America, 1933. – XVI, 236 p.
509. Stone L. J. The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800 / L. Joseph Stone. – London, 1977. – 380 p.
510. Stow J. A survey of London / Ed. by C. L. Kingsford. In 2 vols. - Oxford: Clarendon Press, 1908. – XXIV, 518 p.
511. Strait K. T. The Expansion of the English Jewish Community in the Reign of King Stephan / K.T. Strait // *Albion*. – 1993. – № 25. – P. 177-192.
512. Stutt J. A Complete View of the Dress and Habits of the People of England from the establishment of the Saxons in Britain to the present time ... A new and improved edition, with critical and explanatory notes, by J.R. Planché / Joseph Strutt. – Henry G. Bohn: London, 1842. – 454 p.
513. Stutt J. The Sports and Pastimes of the People of England / Joseph Strutt. – London: Methuen, 1801. – LV, 322 p.

514. Tait J. *The Medieval English Borough: Studies on its Origins and Constitutional History* / James Tait. – [Manchester] Manchester University Press, 1936. – XX, 371 p.
515. Thorndike L. *A history of magic and experimental science*. – Vol. II. – New York: Columbia Univ. Press, 1923. – XI, 835 p.
516. Trigg S. «Ye louely ladyes with youre longe fynGRES»: the silkwomen of medieval London / S. Trigg // *Studia Anglica Posnaniensia*. – 2002. – Vol. 38. – P. 469-484.
517. Turner H.L. *Town defences in England and Wales; an architectural and documentary study, AD 900-1500* / Hilary L. Turner. – London, 1970. – 246 p.
518. Turner T. H. *Some account of domestic architecture in England, from the Conquest to the end of the thirteenth century...* / T.H. Turner. – Oxford And London, J.H.Parker, 1851. – xxxii, 287 p.
519. Van Cruyningen P. *Food supply, demand and trade: aspects of the economic relationship between town and countryside (Middle Ages - 19th century)* / Ed. by P. van Cruyningen, E. Thoen. – Turnhout: Brepols, 2012. – X, 215 p.
520. Vinogradoff P. *English society in the eleventh century: essays in English mediaeval history* / Paul Vinogradoff. – Oxford: Clarendon press, 1908. – XII, 599 p.
521. Waller P. J. *The English Urban Landscape* / P.J. Waller. – Oxford University Press, 2000. – 352 p.
522. Waugh C. F. «Well-Cut through the Body»: Fitted Clothing in XII century Europe / C.F. Waugh // *Dress*. – 1990. – Vol. 26. – P. 3-16.
523. Wheatley H. B. *London Past and Present: Its History, Associations, and Tradition* / Ed. by H. B. Wheatley; P. Cunningham. – London: John Murray, Albemarle Street, 1891. – In tree vols. – Vol 1. xxxii, 545, [1] p.; Vol. 2. [4], 622 p.; Vol. 3. [4], 607, [1] p.

524. Wilson L. A. «De novo modo»: The birth of fashion in the Middle Ages / L.A. Wilson. – Fordham University. – 2011. – 317 p.
525. Wood M. Norman domestic architecture / M. Wood // The Archeological Journal. – XCII. – 1935. – P. 167-242.
526. Wooglar C. M. Food and the Middle Ages / C. Wooglar // Journal of Medieval History. – 2010. – №36. – P. 1-19.
527. Woolgar C. Food in Medieval England: Diet and Nutrition / Ed. by C. M. Woolgar, D. Serjeantson, T. Waldron. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2006. – XI, 347 p.
528. Wright T. A history of domestic manners and sentiments in England during the Middle Ages / Thomas Wright. – London, 1862. – 534 p.
529. Ziolkowski J. Obscenity: social control and artistic creation in the European Middle Ages / Ed. by Jan Ziolkowski. – Leiden [The Netherlands]; Boston: Brill, 1998. – X, 359 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Переклади.

- 1.1. З латинської мови.
 - 1.1.1. Джон Гарландський «Словник» (уривки).
 - 1.1.2. «Сатира на людей із Стоктона».
 - 1.1.3. Річард Англійський «Анатомія» (уривки)
 - 1.1.4. Хартії (уривки).
 - 1.1.5. Азіза про будівництво (уривки).
 - 1.1.6. «Характер різних народів».
- 1.2. З середньоанглійської мови.
 - 1.2.1. Країна Кокайн.
 - 1.2.2. Алісон.
- 1.3. З давньофранцузької мови.
 - 1.3.1. Міські постанови із Білої книги Лондона (уривки).
 - 1.3.2. Присяга мера Лондона.
- 1.4. З англійської мови:
 - 1.4.1. Заповіти.
 - 1.4.2. «Пісенька про кохання».
 - 1.4.3. «Колесо пані Фортуни».

Додаток 2. Візуальні матеріали.

- 2.1. Будинки.
 - 2.1.1. Будівництво та будівельники.
 - 2.1.2. Домашнє вогнище.
 - 2.1.3. Багатоповерховість будинку.
 - 2.1.4. Побутові речі
- 2.2. Харчування.
 - 2.2.1. Стіл.
 - 2.2.2. Процес приготування їжі.
- 2.3. Одяг.
 - 2.3.1. Оголеність та одяг вітражів XIII ст.
 - 2.3.2. Укорочення одягу для практичності.
 - 2.3.3. Силует одягу.
 - 2.3.4. Сон Генріха I з «Хроніки» Джона Вустерського.
- 2.4. Хронотоп та міська комунікація.
 - 2.4.1. Дзвони.
 - 2.4.2. Колесо Фортуни.
 - 2.4.3. Міські мури.
 - 2.4.4. Карта Матвія Паризького.
 - 2.4.5. Календар Роберта Гроссетеста (січень).
 - 2.4.6. Розваги.
- 2.5. Публічне та приватне життя.
 - 2.5.1. Виконання розпорядження.
 - 2.5.2. Одруження та подружнє життя.
 - 2.5.3. Дитинство.
- 2.6. Індивідуальність.
 - 2.6.1. Єдність та індивідуальність.
 - 2.6.2. «Автопортрети» та підписи в рукописах.

Додаток 3. Археологічний матеріал.

- 3.1. Прикраси.
- 3.2. Особисті печатки.

Додаток 4. Таблиці, схеми та плани міст.

4.1. Ментальні карти міст.

4.1.1. Лондон.

4.1.2. Честер.

4.2. Сім'я за заповітами лондонців, 1258-1272 рр.

4.3. Англійська антропоніміка за заповітами лондонців, 1258-1272 рр.

4.3.1. Чоловічі імена.

4.3.2. Жіночі імена.

4.4. Святкові та робочі дні за календарями XII-XIII ст.

Додаток 1. Переклади
1.1. З латинської мови.

1.1.1. Джон Гарландський «Словник».

Словником називають книжечку, яка складається зі слів найнеобхідніших, якими має володіти кожен учень, не скільки для дерев'яної полиці, а щоб тримати у шафці серця, і легко застосовувати влучні слова. Спочатку, таким чином, нехай будуть зрозумілими повсякденні назви. Тому сприятливо почати з внутрішніх частин людського тіла, речей, які сприяють розвитку.

Один наш сусід сьогодні ніс на продаж у сітці одне взуття з шнуруванням, інше – з бантом, і з шнуруванням, і з застібною, і з пряжкою, лосини і панчохи, і сандалі жіночі та чернечі.

Пряжку називають французькою мовою «boucle, bucle, bouglettes». На лосини кажуть – «estivaus». На панчохи - «hueses». Сандалі французькою мовою «botes à creperon», що є «непевність», бо непевно, чи нога всередині чи ззовні, [таке взуття] ми бачимо у ченців; або називають такі сандалі «crepita» від «трішу», дослівно «трішуни», тобто видають звуки при носінні.

Виробники поясів мають, перш за все, пояси білі, чорні, червоні, добре проклепані залізом або міддю, ткани [пояси] – оббиті сріблом.

Виробники поясів називаються від [слова] «пояси», що виготовляють. «Пояс» має три значення; тут – «пасок». Тканина, від тканина [біологічна], – пояс зроблений з шовку; платформа, - це зміцнення або опора, французькою «ceint, barre».

Сідельники продають сідла прості і прикрашені, і сідельні подушки, жіночі сідла, полотна і шкребла та стремена.

Жіноче сідло – французькою мовою «bas». Шкребла—французькою мовою «estrisles». Стремена – «estrieulx».

Щитові майстри корисні для населення всієї Англії. Вони продають військові щити, покриті тканиною, шкірою та бронзою, прикрашені малюнками левів і листя лілій.

Майстри пряжок виробляють різні свої пряжки для ременів і вуздечок, за допомогою напильників, і для упряжей коней.

Майстрів пряжок називають французькою мовою «bouclirs, buclers». Пряжки - «coucles». Ремінь, від слова «язик», іменують французькою мовою «hardilon, hardeliun». Вуздечка - це «mordaunt». На упряж кажуть французькою мовою «lorains», що є «poitraus». Французькою мовою «loreins», англійською - «peytereles».

Наш сусід Вільгем придбав на ринку для себе голку і голечник, мильний порошок або мило, і дзеркало, і бритву, точильний камінь і кресало та веретино.

Голечником називають знаряддя, де разом зберігають голки. Мило—французькою мовою «savelon». Веретино—французькою мовою «fouesil».

Лоримери дуже цінуються знатними вояками Франції через те, що добре виготовляють срібні та золоті шпори, звучний нагрудник та упряж.

Лоримерів називаються від слова вуздечка (або «loralibus»), що вони виробляють.

Капелюшники виготовляють капелюхи з повсті або стьобаної тканини, і з пера півня, і клубуків шовку, і також капелюхи з вовни та шерсті.

«Повість» називають французькою «fautre» (feultre) [feutre]. Клубук—незвична назва, походить від «капелюх», французькою «chapel de cotun». Слово «шовк» походить від назви «шовкопряд», що є хробаком, який виділяє шовкову нитку. Від цієї назви, «шовк», що є французькою «cotun», називають дублет, що французькою називають «pourproins» [purpiynt].

Кухарі готують і продають [смажених] на ліщиновому рожні гусей і голубів, і дичину; але часто продають сире м'ясо простачкам-учням шкіл з підливою і часником, погано приправлене. Ті, хто продають у м'ясних магазинах м'ясо, сало биків, і баранів, і свиней, інколи проказою заражене, виглядають злобно, ножі вигинаючи для худих студентів. Однак убивці від відважних школярів отримують покарання, за нутроці замащені, і сосиски, лівер і тельбухи, і люди підтримують тих, хто носять туніки.

[Ліщина—французькою «coudre».] Французькою «haschette». Нутроці французькою «andouille», сосиски французькою «sauchises». Лівер—французькою «boudin».

Міняйли рахують гроші на столі, деякі гроші парижан схожі на стерлінг, [від «стою вгорі» та «мова», якби сказала знаюча людина] з таленами та іншими монетами, на Великому Мості; і так вони здобувають вигідний прибуток, тоді, як чинять злочин лихварства.

Міняйли називаються французькою «chrogers» [chaunjurs]; від слів «стіл», французькою «planche», що є стіл на який кладуть денарії.

*A Dictionarius of John de Garlande//
A volume of vocabularies/ Ed. by T. Wright. - London, 1857. – P. 121–138.*

1.1.2. «Сатира на людей із Стоктона».

Після втілення слова Сина Діви, 1
Не було звичаїв дурніших, більш нерозумних;
Лихо! У роду Стоктона відсутній весь розум.

Народ в Стоктоні здає марно свої податки,
Бо зараз зволікаючи, будуть добиватися справедливості. 5
Рід говорить селу: «Ми терпимо несправедливості:

А ми родом є при спільному розумі,
Всі мудрі, велику втіху мають,
Не хочемо служити нікому, поки можемо ходити:

Ми підемо до короля, який нам хоче встановити закон». 10
Всі голосно кажуть: «Ми хочемо, щоб так було».
Миша шаленіє на столі, доки думає, що ката нема.

Чоловік Генрі, разом з своїм другом –
Селянином давнім Роджером, та інший,

Вони сказали, що хочуть добратися швидко. 15
Вперед повернули: з пустими руками поверталися.

«До короля піду», -сказав нещасний Адам;
«Перед королем упаду, передам йому написану справу».

Вони йшли співаючи, великі жарти роблячи;
А верталися з плачем, бо страждали без кінця. 20

До короля прийшли, на якого освіченість надіялися.
Перед королев впали, стали без кінця прислужувати.

Міський глашатай Алланій сказав:
«Селянине Вільяме, яке прохання скажи мені,

За яким прийшов? Я вірю, 25
Погано розумієш, позивачем будучи, оскільки господаря зневажаєш?

З господарем воювати твоїм – не раджу.
Селянине, ти будеш переможеним, якщо господаря перемогти бажаєш.

Ти повинен зносити, щоб мати постійну землю.
12 [двічі по шість] бородатих готові стоячи судити, 30

Ці судді про справу свідчать,
Проти тебе говорять, що ти будеш рабом».

І праця, і сварка, і біль, і сила через сором
Росте й неминає, і погано триває постійно.

В середині юрби Роберт говорить у місті: 35
«За мене лише я говорю, оскільки до себе люб'язний.

За всі податки відсилає мене король додому.
Більше вигідно діра мені, ніж король, який збирає двір.

Одягом, речами, домашніми тваринами – розпоряджаюся своїм добром.
Раптом додому я піду, вас всіх молю відповідно, 40

Завтра ми підемо до абата;
Йому служити я бажаю, союзу не відкидаю.

Багато, що важить проти смерті, якщо удача сприяє,
Яку молити чи молячи просити.

Ми будемо переможені, всі зрештою загинемо». 45
«Правду ти сказав». –Заговорили негайно наступні:

Іво з Фрасебі, Вільям Пейдж, Йоганн,
Людина Генрі, Астель Роджер і Х'юго,

- Роберт Мейкелес, Раульф Сайр, і Томас,
Роджер-Велика Гора, і Роджер, і Гоннейн. 50
- Стала Крістіана з шкірою старою,
Словами багатьма безглуздими говорить, так як надута жаба.
- Матильда ніби божевільна стоїть, де залишилась, одна Діана.
Її слова як пух – не коштують і 20 насінин перцю.
- «О милий Христос!» Заговорили часто ці, 55
«Що будемо робити? Хліба ми позбавлені,
Зараз вже наближається літо;
- Збитки ми бачимо, ми без м'яса, приходить бідність:
Нехай буде проклятий і той Філіпп, нас який обдурює;
Втече, навряд повернеться, о горе!, тільки виє».
- Голова села, поганий зрадник цей, 60
Приніс документ, я вірю, що заслуговує на покарання.
Це гнійний селянин, переможений, без кінця Філіпп,
- На склади розкладається, «Фі» - брудний, «ліпп» - гіркий є.
«Фі» - знак сорому, «ліпп» - зростає круглий рік.
- Може бути тут «ліпп», а тут може бути «фі» далеко, тому Філіпп! 65
Може бути недалеко від землі, ніколи не жив без війни:
- «Філ» приносить любов, кінць – «іпп», - то й тоді Філіпп.
Отримав ім'я, отримав імені знак.
- Відомий Роджер є отець в ордені законному;
Захисник добрий є, коли говорить – добре виграє, 70
- Бо захищає, нерозумно засуджених,
Якого полишили нажитого, приміщення лишили.
- З цього моменту покарані, Роджера криком переслідують ;
Всякий з цих йому говорив «Зроби те, що ти маєш».
Сільські старости були всі принижені, 75
- Багаті всім останнім часом ставали бідними,
І тоді просять про благодіяння.
- З часів правління Соломона, нащадка Давида,
Не було в селі розбрату потворного тут.
- Що отримає слуга, не служивши? і син його 80
Просте служіння отримає, але свободу полишить.

Суд закону діє, як і суд короля.
Знову король скористався законом.

Серце мале, голос тихий, і вдача кротка у жінки,
Жінки обов'язок дати коротку забаву, а не добрий плач. 85

*Satire on the men of Stockton//
Anecdota literaria; a collection of short poems in English, Latin, and French/
Ed. by T. Wright. – London: J.R. Smith; [etc., etc.], 1844. – P. 49-51.*

1.1.3. Річард Англійський «Анатомія» (уривки)

Перед тим, як вивчати анатомію медикам необхідно знати, як людське тіло побудовано • Для того, щоб бути основою рухів і функцій [тіло] повинно бути складеним з чисельних і різних органів • Тіло єднається з душею, звідки впливають численні шляхетності і чесноти • Обов'язками яких воно повинно керуватися і рятуватися в бутті • а також утримуватися від спокуси і від швидкого кінця (дурної смерті) • Але воно не наповниться силою обов'язків без відповідної будови тіла • від чого походить пристосування і підготовка чисельних органів до відповідної будови людського тіла • Через це сили взаємодіють (торгуються між собою). І результат як вони досягають збільшення • Тому будь-яка дія без чисельної допомоги довго не триватиме. І навіть не виникає • Однак важливо, щоб спеціальні органи були зв'язані своїми спеціальними силами і тканинами з різних частин • І я кажу/стверджую, що ці частини медиками членами називаються • зародження яких починаються/є з відношення рідин, так як рідина з поживних речовин, звідки є простота і складність членів • Прості – це ті, з яких ти отримуєш будь-яку чуттєво сприймаючу частину (*тобто те, що ми сприймаємо органами чуття) • Вона буде однаковою за назвою і визначенням, як-от: рот і плоть (тіло) • Складні – це ті, з яких ти отримуєш будь-яку одухотворену частину • Вона не буде однаковою за назвою і визначенням, як рука (сила) і обличчя

*Anatomia Ricardi Anglici (c. a. 1242-1252):
ad fidem codicis ms. n. 1634 in Bibliotheca
Palatina Vindobonensi asservati/ Ed. by R. R. von Töply. –
Vindobonae : Sumptibus Josephi Šafář, 1902. – P. 1.*

1.1.4. Хартії (уривки).

ТЬЮКСБЕРІ (1147-83 рр.). Але будь-хто згідного його волі свого сина або дочку може одружувати без дозволу будь-кого.

ЛОСТВІЛПЕЛ, 1190-1200 рр. Крім того, слід зазначити, що вищезгадані городяни своїх синів і дочок, племінників та родичів можуть одружувати без дозволу та без сватання/прохання будь-де і будь з ким забажають.

ДАНВІЧ, 1215 р. Мають право одружувати своїх дочок де забажають та як захочуть без будь-чийого дозволу: і ніхто не має права на одруження, окрім їхньої власної волі, чи то протягом життя батьків, чи по їхній смерті; і ніхто з їхніх синів чи нащадків насильно [не буде] одружений, окрім як за власним бажанням...

ОКСФОРДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 1234 р. Наказано меру та бейліфам Оксфорду заборонити по всьому місту Оксфорду, щоб усі суспільні розпусниці та наложниці клериків полишили місто за вісім днів від моменту проголошення наказу, щоб нікого не залишилося після цього часу: і якщо хтось залишиться або знову з'явиться в місті після того часу, щоб залишитися, за згодою/рішенням канцлера Оксфорда або магістра Роберта Гросса Теста, або брата Роберта Бекона, вони мають бути заарештовані та направлені до королівської в'язниці та утримувані там до нових розпоряджень короля. Також заборонено, під страхом конфіскації на користь короля, щоб ніхто у вищезгаданому місті не давав притулку розпусницям або наложницям клериків, якщо комусь вдалося повернутися в місто під новим іменем або іменем клерика.

КЕМБРИДЖСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 1268 р. До того бажаємо, що місто Кембридж було вичищено та зберігалося чистим від бруду та багна, і щоб канал був відкритим, як за старих часів був, і залишався відкритим, щоб бруд міг стікати ним, за винятком деяких необхідних та корисних перешкод, і також інші завади, що перешкоджають потоку, були усунені. А особливо велика стічна канава міста була вичищена, і щоб дотримувалися зазначеного по два найвпливовіші бюргери з кожної вулиці зобов'язувалися перед мером і бейліфами та канцлером й майстрами повідомляти про виконання постанови.

ОКСФОРДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 1305 р. Едвард I мера та бейліфів Оксфорду вітає. Магістри і вчені з Оксфордського університету було вказали, що пивовари для пива в тому ж місті беруть воду біля каналізації та інших місцях нечистих, де вода брудна та заражена, і те пиво вони виробляють та продають магістрам й вченим та іншим людям, що мешкають у тому ж місті, для їхнього споживання, що само по собі не може бути безпечним і корисним для тих магістрів і вчених та інших, які живуть в містах, що також шкодить їхньому здоров'ю. Ми, будучи незадоволені таким станом, що суперечить гарній репутації згаданого університету, наказуємо вам всі ці види пива варитися з чистої води...

*British Borough Charters, 1042-1216/
Ed. by A. Ballard. - Cambridge:
The University Press, 1913. – P. 76-77.*

*British borough charters 1216-1307/
Ed. by A. Ballard and J. Tait. - Cambridge:
The University press, 1923. – P. 373-376.*

1.1.5. Азіза про будівництво (уривки).

Про затвердження Азізи про будівництво.

Року Божого 1189, а саме в перший рік правління знаменитого короля Річарда, перший мер Лондона Генрі, син Ельвіні затвердив постанову перед найбільш виваженими мужами громади для утвердження миру, що порушується іноді суперечками сусідів за встановлення межі в місті, що між їхніми землями, та іншими справами...

Про вбиральні в будинках.

Крім того, про вбиральні, які знаходяться в будинках громадян, встановлено і затверджено, щоб яма в такій кімнаті була зроблена, якщо кам'яна стіна добре захищена, вихід її повинен бути окремою ямою на відстані двох з половиною кроків від землі свого сусіда, якщо вони мають на межі один з одним стіну з каменю. Якщо, однак, такої стіни нема, [ями] повинні бути відокремлені на відстань трьох з половиною кроків від землі свого сусіда.

Про давнє будівництво будинків.

Пам'ятається, що за часів більше, ніж старих, була частина міста з дерева, а будинки були покриті соломою та стернею, або чимось подібним.

І так сталося, що, коли будинок від пожежі запалав, велика частина міста і з цієї пожежі згоріла, так само, як сталося у перший рік правління короля Стефана: а саме, що з вогню, який почався на Лондонському мосту, була спалена церква Святого Павла, і звідси поширився вогонь, що спалив будинки і будівлі, аж до церкви Святого Климента Данського.

*Liber Albus // Munimenta Gidhallae Londoniensis:
Liber Albus, Liber Custumarum, Et Liber Horn/ Ed. by H. T. Riley. –
Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts, 1860. –
Vol. I. – P. 319-320, 323-324, 328-329.*

1.1.6. «Характер різних народів».

Італійці, що не освячені були,
але святим торгують;
аллоброги віроломністю
всі знов займаються,

тевтонці майже католики,
недрузи;
рід, ич, фландрійський
поїсти і попити траву [овес] охочі;

рід нормандський
слабкими травами харчуються,
оманливий, вітряний,
брехливий, зніжений, заздрісний;

вищим норовом є французи,
власними силами такі;
очевидне достоїнство норманів
і воєн бояться;

інші говорять,
брит отримав – Англія перейняла.

*Characteristics of different nations// Reliquiae antiquae/
Ed. by Th. Wright and J.O. Halliwell-Phillipps. –
1845. – Vol. I. – P. 5.*

1.2. З середньоанглійської мови.

1.2.1. Країна Кокань.

Вздвж моря на захід країни Гішпань Земля є, що зветься в народі Кокань. І під небесами такої не знають. Добробутом також її величають.	
Барвистий, веселий, яскравий є Рай.	5
Кокань — чарівніша. Ти сам порівняй. Що в тому Раю, що є там у Едемі — Лиш трави та квіти й дерева зелені? Хай там насолоди й небесні блага —	
Немає нічого, лиш фруктів наснага.	10
Немає будинків, кімнат а чи лав. Вода, щоб ти спрагу свою втамував. До того ж немає людей у Едемі — Іллю та Єноха лишень ми знайдемо.	
Хто втрапить туди, співчуваю вам теж:	15
Бо з ними ти тільки нещастя знайдеш. В Кокані є їжа, питва вдосталь є, Без праці, турбот кожен все дістає. А їжа — добірна, тут б'ють джерелá	
Напоїв і повно смачного їдлá.	20
Правдиву ти байку послухай, Немає країни на світі, як Рай. Під небом ти кращих земель не шукай, Не знайдеш такої ж святої, і край.	
Туди щоб утрапити, все я віддам,	25
Немає там темряви, світло є там; Немає ні сварок, ні чвар між людьми, І смерті немає, не зляжу кістьми. Поїсти, вдягнутись — немає проблем, І світяться люди тут добрим вогнем.	30
Ні гаддя, ні вовка, ні лиса нема, Коня чи корови ніхто там не зна. Немає овець там, свиней і козлів, А бруду немає там і поготів!	
Немає там стаєнь чи то ковалів.	35
Натомість там повно є інших скарбів! Не чули міщани про мух, бліх чи вошей, Нема їх у шатах, удома чи в ложах. Не чули про град, громовицю, негоду.	
І гадів страшних теж не бачили зроду.	40
Немає там шторму, дощу, ані вітру. Ні муж, ані жінка не сліпнуть довіку. Усе, що не є там, нагадує гру. Життя там таке, що й не снилось перу!	
Розливи річок там, і мчить бистрина	45
З олій, молока, і медів, і вина.	

Джерельна водиця? Та забавка це,
 Лиш дивишся в неї чи вмиєш лице.
 Без гнилизни та нагару. 50
 Абатство веселе засновано там
 У білих та сірих сутанах ченцям.
 Багато там келій мені до вподоби,
 А стіни із тіста — солодкої здоби.
 Там риба і м'ясо, там різні наїдки, 55
 Найліпшії страви з'явилися нізвідки.
 Із білого борошна там черепиця
 Покрила будівлі й церковні світлиці.
 Там крокви — ковбаски, яких ти не їв,
 Готують для принців і для королів. 60
 Людина ж тут може наїстися так,
 Щоб шлунок не лускув од газів атак.
 Усе там є спільне — малим і старим,
 Покірним, сміливим, шляхетним і злим.
 Підносячи в небо захмарне свій шпиль, 65
 Стоїть монастир, наче красень між піль.
 Це майстер, пізнавши гармонії блиск,
 Убрав кришталем сей святий обеліск,
 Він звів тут колони і храм
 Оздобив у яшму й корал. 70
 Могутнього дерева крона висока
 І гарна, і мила для кожного ока:
 З імбиру й калгану у древа коріння,
 І пагони — валеріани сплетіння.
 А крона у нього — уся у цвіту, 75
 І стовбур — з кориці солодкої, тут
 Плоди — то гвоздика у добрім смаку.
 І перцю запас — стане всім на віку.
 Там квітнуть троянди червоного цвіту
 Й лілеї цнотливої білості влітку. 80
 Не в'януть вони ані вдень, ні вночі,
 Хоч ти їх і зірвеш — не вмруть цвітучи!
 Течуть крізь абатство чотири струмки:
 З цілющого зілля, із мазей в'язких,
 З бальзаму, з вина із приправами в нім, 85
 Джерела приносять цвітіння усім:
 І злаків усіх орошають коріння.
 Тут золото сяє й коштовне каміння:
 Сапфіри і перли, карбункули, астри —
 То добрі тобі обереги на щастя. 90
 Смарагди, і яхонти, і самоцвіти,
 А ще халцедони, топаз, хризоліти,
 Берили, і онікси, і аметисти,
 І розсипи скрізь діамантів іскристих!
 Там птаства виспіває зграйна сім'я: 95

Дрозда щебетання і тьохк солов'я,
 Деся вивільги голос і жайвора спів
 Із ночі на ранок, від ранку до снів.
 І спів щоразу гучніший, дзвінкіший,
 Аж гульк — і ось підключилося кілька зозуль. 100
 Ще тьма у краю тім чудових речей,
 Як-от із рожна знята згряя гусей
 Летить до абатства сторч бозна-чого.
 Гелгочуть: «Гарячий! Гарячий! Хто хо'?»
 Та щедро заправлені всі часником
 Й запечені файно, з рум'яним м'ясом.
 А жайворів смажених теж тут їдять, 105
 Влітають до рота самі, аж хрумтять,
 Їх добре в пательнях (тому і смачні)
 В кориці тушкують, печуть на вогні.
 Немає чого говорить про питво:
 Все просто — бери-но і жлукти його. 110
 А щойно ченці йдуть на месу — пісні
 Співати, в абатстві віконця скляні,
 На радість братам, що для Бога живуть,
 В кришталь обертаються й світять з покуть.
 А щойно по месі в абатстві,
 Коли книжки на полиці лягли,
 З кристалю обитель вдягнулась у шкло
 Достоту допіру так само було. 120
 Святе для ченця майже кожного дня
 Опісля обіду грання і гульня.
 Ні яструб не може, ба навіть нирець
 Так спритно ширяти, як може чернець.
 Як птицям, послушникам д'горі кортить, 125
 У русі усе — капюшони, портки.
 Абат задивився на їхній політ,
 І від насолоди покрив його піт.
 Ще кращої гри він не знав.
 Та час до вечірні настав. 130
 І зграї ченців повз абата летять,
 Щоб той не зловчився когось упіймать.
 Абат реагує на втечу птахів,
 Відтак починає скликати ченців,
 Кладе він під руку собі молодицю, 135
 Доверху їй вміло здіймає спідницю.
 Та б'є по сідницях, як у барабан,
 Щоб змусити їх приземлитись у стан.
 Монахів же збуджує вельми дівиця,
 І змушені нижче вони опуститься. 140
 Посадка м'яка, тут прямо на дівці,
 Всі хочуть торкнуться її білі сідниці.
 І після тяжкої їх праці

1.2.2. Алісон.

Між березнем й квітнем,
 Як настає пора весни,
 Пташка маленька мрії-сни
 Повідає своїм щебетанням:
 «Купаюсь я в любові –
 Найкращій зі стихій.
 Вдачу своїх надій
 Мирно віддаю у волю їй.
 Талану вдосталь я маю.
 Його небеса дають.
 Всім жінкам я співаю,
 Та наймиліша Алісон тут.

Біляве в неї волосся,
 Брови - брунат, очі темні, як ніч.
 Поглядом до мене сміється,
 Стан тендітний має.
 Якщо побажає –
 Буду їй лише співати,
 Ніколи її не кину.
 Життя віддам, аж до загину.
 І талану вдосталь я маю, etc.

Мій сон вночі погас.
 Зблід, як віск наостанок.
 Пані, кожного світанку
 Тугою плачу до вас.
 Жоден мудрець в цьому світі
 Віршем своїм не опише
 Красу її, подобу лебедину,
 Найкращу дівчину в місті.
 І талану вдосталь я маю, etc.

Постійно я був на сторожі,
 День і ніч, як пропаций, чекав,
 Щоб ніякі сили ворожі
 Не викрали пані, яку я кохав.
 Краще терпіти страждання глибокі,
 Ніж чахнути без любові довік.
 Чепурні вельможі ще юних років
 Послухайте, хто серце коханням обпік.
 Хоч талану вдосталь я маю, etc.

*Alysoun// English poetry (1170-1892)/
 Ed by. J. M. Manly. –
 Boston, New York [etc.] Ginn &
 Company, 1907. – P.14-15.*

1.3. З давньофранцузької мови.

1.3.1. Міські постанови із Білої книги Лондона (уривки).

Про перукарів.

І ніхто з перукарів самовільно та зухвало не виливає кров із вікон відчинених чи відкрито перед людьми; але нехай неофіційно виливають в Темзу, від страхом сплати двох шилінгів на користь шерифа.

Про очищення вулиць і провулків.

... І жодна проститутка або звідниця не повинна проживати у стінах міста, під страхом позбавлення волі.

Про закриття таверн і пивоварень до належної години.

І якщо якась людина прийде надвечір відвідати загальні зборища у тавернах у пошуку притулку та буде в засідці вичікувати, щоб зробити зло, - заборонено будь-якій особі залишати винну чи ельну таверну відчиненою після комендантської години, і вони мають залишатися закритими до визначеного часу. В них не повинно бути гостей всередині, що сплять чи сидять; нехай ніхто не бере людину до свого будинку із загальних таверн, вночі чи вдень, за винятком тих, хто несе відповідальність перед королем.

Про човнярів.

І передбачено, що жоден човняр не має мати пришвартованого човна або у воді [де-небудь] після заходу сонця; але повинні човни бути пришвартовані по цьому боці води, так, щоб злодії та інші негідники не користувалися ними, під страхом позбавлення волі; вони не можуть перевозити чоловіка чи жінку, жителя міста чи чужинця, аж до Стьюсу, за винятком денної пори, під страхом бути ув'язненим.

Про чужинців.

Нехай жодна людина, чужинець чи приятель, в середині мурів, якщо він не користується доброю репутацією у громаді, перед олдерменом міста несе відповідальність, навіть якщо знаходиться на поруках в іншому місті.

Про те саме.

Нехай ніхто не тримає чужинців в своєму будинку більше дня і ночі, якщо він змусить залишитися [гостя], то буде свідчити в суді, якщо так трапилося, що порушив.

Про повій та звідниць.

Нехай жодна жінка непристойного життя, повія, куртизанка або відома буркотуха не живе у місті; і нехай негайно буде вислана олдерменом та відправлена за мури, а також пред'явлена констеблю і церковному старості для обліку, і там залишена в спокої, що передбачено статтею про мир.

Про каміни.

Нехай кожен камін буде зроблений з каменю, кахлю чи тинькований, а не з дерева, під страхом руйнування.

Про посудини наповнені водою.

Нехай кожна людина, що має такі будинки має в літній час, особливо між святом П'ятидесятниці і святом Св. Варфоломія, перед своїми дверима посудини повні води для гасіння такої пожежі., якщо це не будинок із власним фонтаном.

Про прибиральників.

Нехай кожен має прибиральника для того, щоб прибирати в місті різні відходи; і з дозволу констебля та церковного старости вони отримують свою платню з людей міста.

1.3.2. Присяга мера Лондона.

Ви клянеться, що добре та законно будете служити нашому королю на посаді мера міста Лондона та цьому ж місту твердо і надійно берегти інтереси короля Англії та його наступників – королів Англії; на користь короля ви маєте робити все, що належить, та права короля, настільки королю вони належать всередині міста, будьте чесно берегти. Не дозволено зменшувати або приховувати права чи франшизу короля... І по закону і по праву будете чинити з людьми як бейліф, чинити право для кожного, як для чужих так і своїх, як бідних, так і багатих, що належить вам робити, і ні дарунки, ні багатство, ні прихильність, ні ненависть не повинні впливати чи турбувати... І це все, що меру міста належить робити, як і управління провізією та іншими речами, добре та законно буде чинити – нехай Господь допомагає та святі.

*Liber Albus // Munimenta Gidhallae Londoniensis:
Liber Albus, Liber Custumarum, Et Liber Horn/ Ed. by H. T. Riley. –
Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts, 1860. –
Vol. I. – P. 306.*

1.4. З англійської мови:

1.4.1. Заповіти.

Гонтер (Роберт де). – Все своє майно, рухоме й нерухоме, поділити на три частини: одну для дружини, другу для дочки, а третю за добро його власної душі. Його будинки заповідаються його дружині й дочці до кінця їхнього життя, без права продажу окрім як за погодженням з Ральфом, капеланом Св. Миколая, та Вільяма де Енефельда, чоботаря, оскільки бажає та відписує одну третину отриманого від продажу його будинку, ренти та всього добра розділеного згідно розсуду Ральфа та Вільяма його виконавців [заповіту].
Сувій 2 (31). [Року 43 правління Генріха III, 1258-59 pp.]

Бургойн (Вільям де). - Його великий будинок має бути проданий для оплати його боргів; решта має бути поділена між бідним верствами населення тканинами, взуттям і обіднею, та його дружиною і дочкою. Для Ізабель, його дружини, два інші особняки для прожиття; також чинш і землі, що знаходяться у Вільяма де Дагенхама та у Врітелі до тих пір, поки вона не буде перебувати у шлюбі; решта – Ерільді, його дочці. Якщо ж дочка помре раніше від своєї матері без спадкоємців, вищезначені будинки і орендна плата буде продана для вечірень та подарунків бідним. Його будинок у Сівідлейні, що тримають госпітальєри Єрусалиму, продати з такою ж метою, але уберегти [від продажу] для Крістіни, дружини Мартіна, майстра з войлоку, сюрко, що коштує три або чотири шилінги.
Сувій 2 (42). [Року 43 правління Генріха III, 1258-59 pp.]

Бат (Ніколас). – Елізабет, його дружині, через придане і право «вільної лави» [francus bancus], орендну плату, магазини, і будинки; також склад поблизу Чіпу, на розі вулиці Св. Лоренс, і оренди в Сопереслейні та в інших місцях, чи вийде вона знову заміж, чи ні. Для Нової Лікарні, без Бісопсегету, сімнадцять будинків і ті чагарники поруч із землею названої лікарні. Для церкви Св.Марії де Сюверк половину оренди в Кандельвічестрейті. Томасу і Джорджу, синам Томас Бата, оренду в парафії Всіх Святих «ле грант» та інші оренди без Людгейту і за межами мосту Флет. Для Річарда де Коудреса оренду в Істчпі, і два акри і одну чверть луків в Едельметоні. Для пані Ройсії, його сестри, чинш у вищезгаданій парафії Всіх Святих. Та Ізабеллі, його кузині, шість шилінгів оренди у бік мосту. Будинки, ренти, і т.ін., у Кандельвічестрейті, і в парафіях Св. Мартіна Альгара, Св. Лоренса, Св. Леонарда, і на розі Ойстегейту мають бути продані за борги на розсуд його виконавців.
Сувій 2 (55). [Року правління 43 Генріха III, 1258-59 pp.]

Жофейр (Джон). – Жерару, сину, повернення його багатого особняка після смерті Олайв, його дружини. Ламберту, сину, будинок, що знаходиться між будинками Роберта Скотта і Річарда Кніта. І Симону, сину, його майстерню (domus operabilis) біля його особняка. За відсутності спадкоємців будь-кого з названих синів, його будинок буде розділений на три частини, з яких одна частина буде призначена для блага своєї душі, друга повернеться до його найближчого спадкоємця, а третя залишається Олайв, його дружині для прожиття.
Сувій 2 (104). [Року правління 44 Генріха III, 1259-60 pp.]

Гроубб (Едвард). – Його корабель, що називається «Бліфболль», буде проданий на підтримку каплиці Св. Марії де Беркінгкрірч. Заповідано також три шилінги чиншу за надання воску названій каплиці. Еммі, дружині, всі його будинки для життя; інше, у разі відсутності спадкоємців, нехай буде роздано як милостиню та для вечірень. Крім того названій Еммі всю деревину, вугілля, магазин, чашки, ложки та інші речі, великі і малі.
Сувій 9 (24). [Року правління 6 Едуарда I, 1277-78 pp.]

Бернс (Річард де), торгівець рибою. – Заповідає для забезпечення воском в парафіяльній церкві Св. Петра Меншого. Його будинок у названій парафії продати і з коштів Варфоломія, його сина, і Фелісії, його дочки, щоб отримати відповідно двадцять шилінгів, решта спадщини буде розділена порівно між Джоном, його сином, і Ізабеллою, його дочкою. Крім того вищезгаданим Джону та Ізабеллі хатні речі, включаючи срібні ложки, серветки, рушники, гобелени і скатертини. Лондонському мосту – п'ять шилінгів.
Сувій 33 (53). [Року правління 33 Едуарда, 1304-05 pp.]

Рассел (Юліана, раніше Еліас). – Сину Адаму її будинок у кінці Темсстріт; решта – її синам. Агнесі, Аміції та Кетрін, її дочкам, оренди в парафіях Св. Клементя де Кенделвікстріт та Св. Майкла в Ейлгеті.

Сувій 33 (108). [Року правління 33 Едуард I, 1304-05 pp.]

Перелік, що додається, із цією спадщиною: Агнесі, дочці, її зелений халат з трьома обшивками та хутрову мантию (*eiusdem secte*); два гобелени; шість аркушів; два пухові ліжка, а саме, одне велике і одне маленьке; одну латунну миску і глечик; два латунних горщика середніх розмірів (*de mediis*), і одне латунне блюдо; дві скатертини і чотири рушники; срібний кубок з підставкою майстерності Тури і срібну чашу без підставки; шість срібних ложок з посрібленими прикрасами; і одну з її великих скринь, і т.д. Аміції, дочці, її яскраво-червоний плащ з трьома обшивками та хутрову мантию; два гобелени; шість аркушів; два пухові ліжка, одне велике, а інше середнього розміру; одну мідну миску з глечиком; також два латунних горщики, один з більшого, а інший середнього розміру; одне латунне блюдо; дві скатертини і чотири рушники; також срібний кубок з підставкою майстерні Тура, а другий срібний кубок без підставки; шість ложок з посрібленими прикрасами; одну частину яскраво-червоного шовку (*cindone gueleto*); і одну з її великих скринь.

*Calendar of wills proved and enrolled
in the Court of Husting, London, A.D. 1258-A.D. 1688/
Ed. by Reginald R. Sharpe. – London, 1889. –
Vol. I. – P. 1-2, 4, 6, 32, 169-170, 173-174.*

1.4.2. «Пісенька про кохання».

Її кохання тривожить і дає надію,
Та разом з ним, я в'яну і тьмянію,
Але без любові душею порожнію,
Від неї, як віск зі свічі стікаю.

З її коханням в снах я бездиханний,
Та ніч усю присвячую коханій.
Від нього сум, захований в зітханні.
З усіх – найбільше я її кохаю.

A Love Ditty //
Early English and Scottish Poetry, 1250-1600.
Selected and Edited, With a Critical Introd. and Notes by
H. Macaulay Fitzgibbon. - London, W. Scott, 1888. – P. 3.

1.4.3. «Колесо пані Фортуни».

Разом зі світом з'явилась Пані Фортуна,
Що руку щораз може змінити,
За її згоди щастя погубити,
Вниз і вгору, як хоче крутити.

Добре, як коло вперед рушає,
А як назад – щастя в горі впадає.
І знову закрут – із біди у добро –
Так крутить часто вона колесо.

Який із клерків нічого не жде,
То трапиться, що щастя і йому сяде:
Він до нічого ще й нуль приєднає,
Та задрість з достатком разом шкандибає.

Отак розказують, трапляється ще й гірше.
А пані Фортуна колесо гойдає сильніше.

Dame Fortune's Wheel //
Early English and Scottish Poetry, 1250-1600.
Selected and Edited, With a Critical Introd. and Notes by
H. Macaulay Fitzgibbon. - London, W. Scott, 1888. – P. 7.

XI ст.

XII ст.

XIII ст.

2.1.1. Будівництво та будівельники

Bayeux Tapestry, panel 38.

BL, Cotton, MS Nero C. IV., f. 3r.

BL, Burney, MS 3, f. 5v.

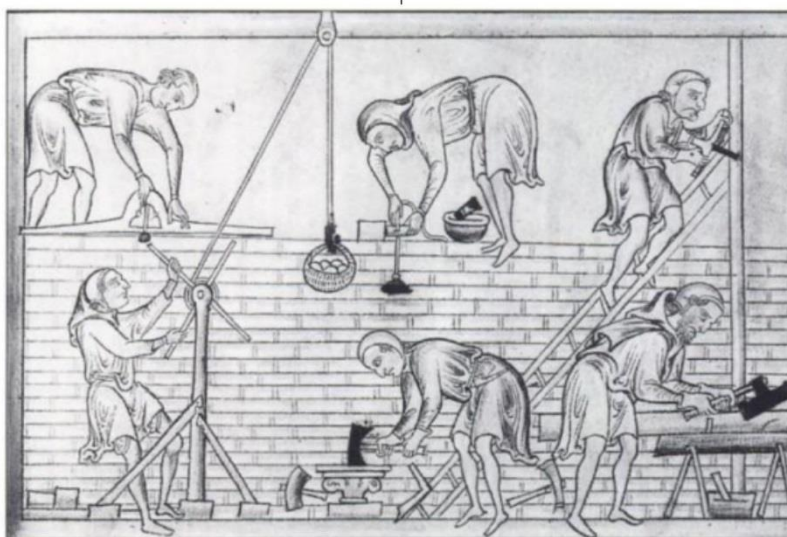
Bayeux Tapestry, panel 39.

Dublin, CT, MS 177, f. 59v.

BL, Harley, MS 603, f. 64r.

Dublin, CT, MS 177, f. 60r.

BL, Harley, MS 603, f. 66v.

2.1.2. Домашні вогнище

Bodl.L., MS 614, f. 4r.

BL, Cotton, MS Nero C. IV., f. 40v.

BL, Arundel, MS 157, f.13v.

St. Alban's Psalter, p. 4.

TC, MS B.11.4, f. i.

CVMS 002138

2.1.3. Багатоповерховість будинку

Bayeux Tapestry, panel 1.

Bayeux Tapestry, panel 4.

BL, Cotton, MS Nero C. IV., f. 17r.

2.1.4. Побутові речі

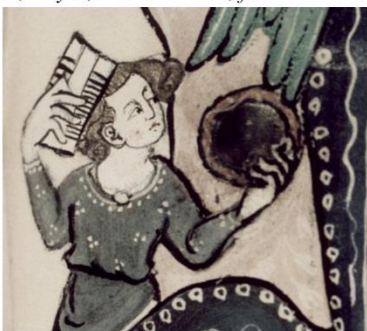
BL, Royal, MS 12 C XIX, f. 8r

BL, Royal, MS 12 F XIII, f. 6v.

Aberdeen Bestiary, f. 8r.

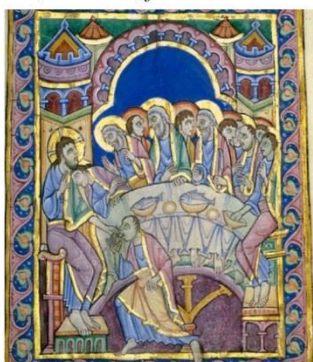
Bodl.L., Douce, MS 366, f.29r.

TC, MS 1044, f. 242r.

BL, Harley, MS 603, f. 22v.

St. Alban's Psalter, p. 41.

BL, Arundel, MS 157, f.7r.

BL, Harley, MS 603, f. 54v.

BL, Egerton, MS 1151, f. 57v.

BL, Egerton, MS 1151, f. 93v.

BL, Harley, MS 603, f. 50r.

CC, MS 22, f. 166r.

BL, Harley, MS 4751, f. 40r.

BSG, MS 0012, f. 144v.

BL., Harley 603, f. 3v.

XI cr.

BL, Harley, MS 603, f. 66v.

BL, Harley, MS 603, f. 12r.

BL, Harley, MS 603, f. 51v.

BL, Cotton, MS Tiberius C VI, f. 5v.

Bayeux Tapestry, panel 51.

XII cr.

2.2.1. Cmīl

Bodl.L., Auct., MS D.2.6., f. 166v.

Bodl.L., Auct., MS D.2.6., f. 186v.

St. Alban's Psalter, p. 3.

Bodl L, Auct., MS D.2.6 f. 7r.

XIII cr.

BL, Arundel, MS 157, f. 6v.

BL, Royal, MS 1 D X, f. 4v.

BL, Burney, MS 3, f. 440r.

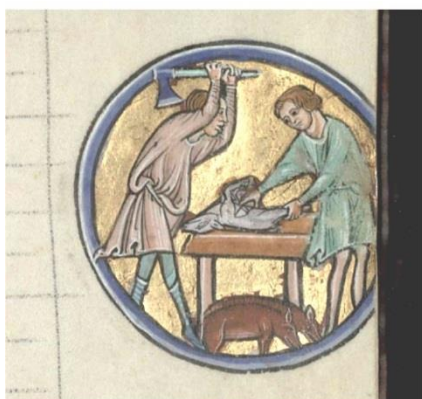

BL, Royal, MS 2 B VII, f. 202v.

2.2.2. Приготування їжі

Bayeux Tapestry, panel 50.

TC, MS B.11.4, f. vi.

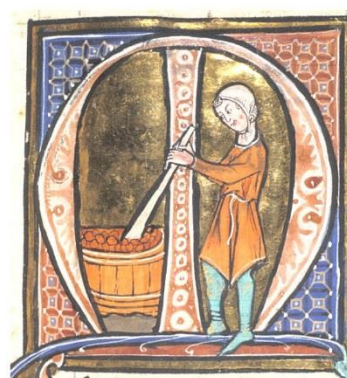
BL, Royal, MS 2 B VII, f. 82v.

BL, Royal, MS 2 B VII, f. 111r.

BL, Harley, MS 3487, f. 161r.

BL, Sloane, MS 2435, f. 46r.

Bodl L, Bodl., MS 614, f. 3r.

TC, MS 1044, f. 246v.

TC, MS 1044, f. 260v.

2.3.1. Оголеність та одяг вітражів XIII ст.

CVMA, 001965.

CVMA, 017745.

CVMA, 007127.

CVMA, 006864.

CVMA, 00200.

CVMA, 007115.

2.3.2. Укорочення одягу для практичності

BL, Harley, MS 603, f. 21r.

Bodl. L., Douce, MS 88, f. 51r.

BL, Cotton, MS Tiberius B VI/1, f. 5v.

XI cr.

BL, Harley, MS 603, f. 22v.

Bodl. L., Junius, MS 11, f. 45r.

BL, Cotton, MS Vit. C XIII/1, f. 131r.

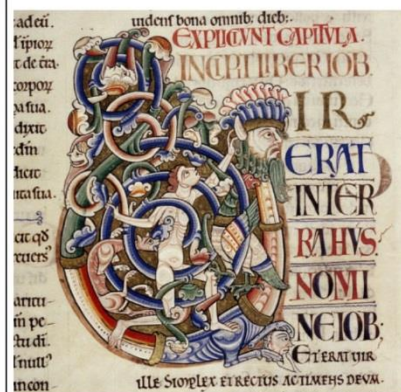
BL, Cotton, MS Vit. C XIII/1, f. 121r.

XII cr.

2.3.3. Силует одягу

Bodl. L., Auct., MS E inf. 1, f. 264v.

Bodl. L., Auct., MS E inf. 1, f. 281r.

Bodl. L., Auct., MS E inf. 1, f. 304r.

BL, Cotton, MS Nero C IV, f. 2r.

XIII cr.

BM, Royal, MS 14 C VII, f. 6r.

BL, Royal, MS 14 C VII, f. 138v.

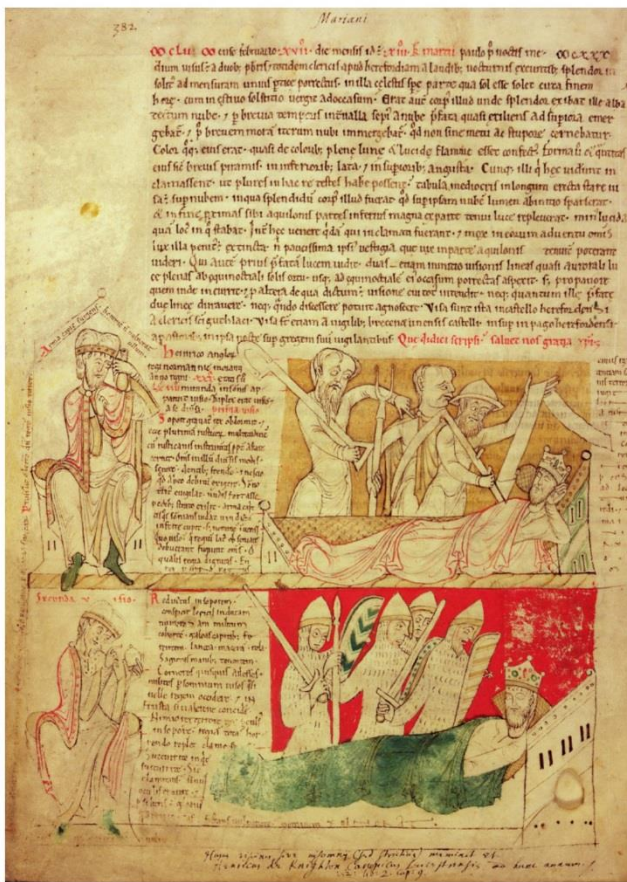

BM, MS 0034, f. 121v.

BM, MS 0034, f. 279r.

2.3.4. Сон Генріха I з «Хроніки» Джона Вустерського

CC, MS 157, p. 382.

CC, MS 157, p. 383.

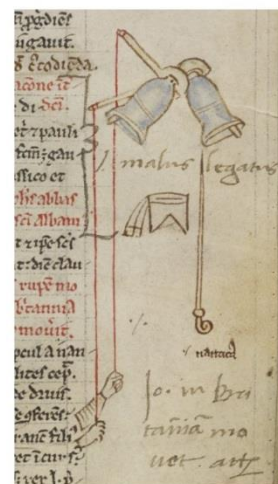
2.4.1. Дзвони

CVMA 002803.

BL, Royal, MS 14 C VII, f. 138v.

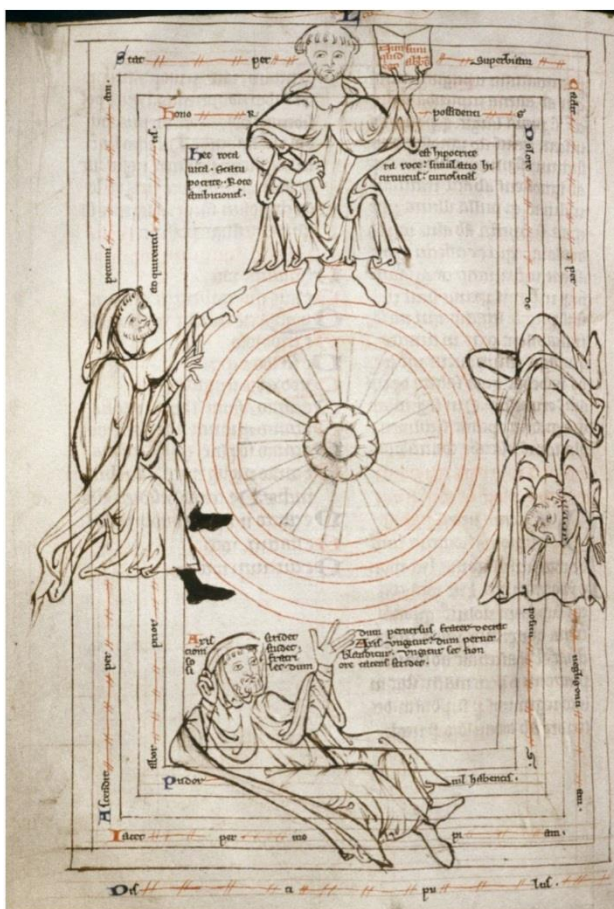

BL, Royal, MS 14 C VII, f. 94r.

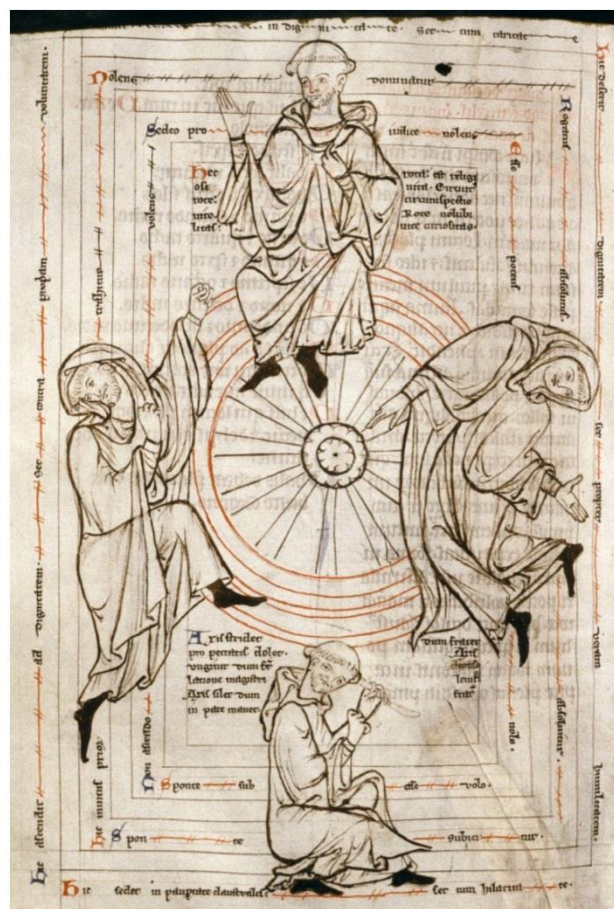
2.4.2. Колесо Фортуни

FWM, MS 330, f. iv.

Bodl L, Bodl, MS 188, f. 126v.

Bodl L, Bodl, MS 188, f. 120v.

XI ст.

BL, Harley, MS 603, f. 9r.

BL, Harley, MS 603, f. 16r.
me letitia.
n gloria.

BL, Harley, MS 603, f. 17r.

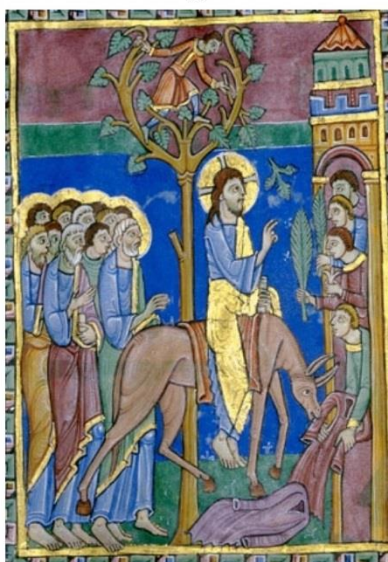
BL, Harley, MS 603, f. 27v.

XII ст.

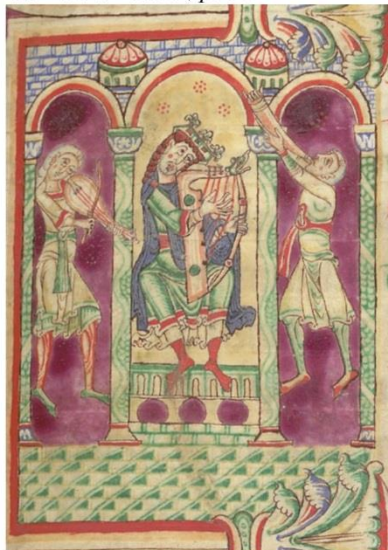
2.4.3. Міські мури

St. Albans Psalter, p. 29.

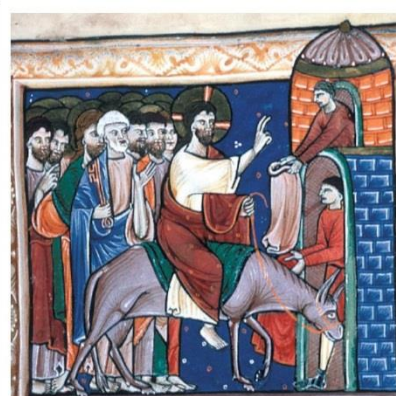

St. Albans Psalter, p. 37.

BL, Royal, MS 1 C VII, f. 92r.

XIII ст.

BL, Arundel, MS 157, f. 8v.

BL, Harley, MS 5102, f. 32r.

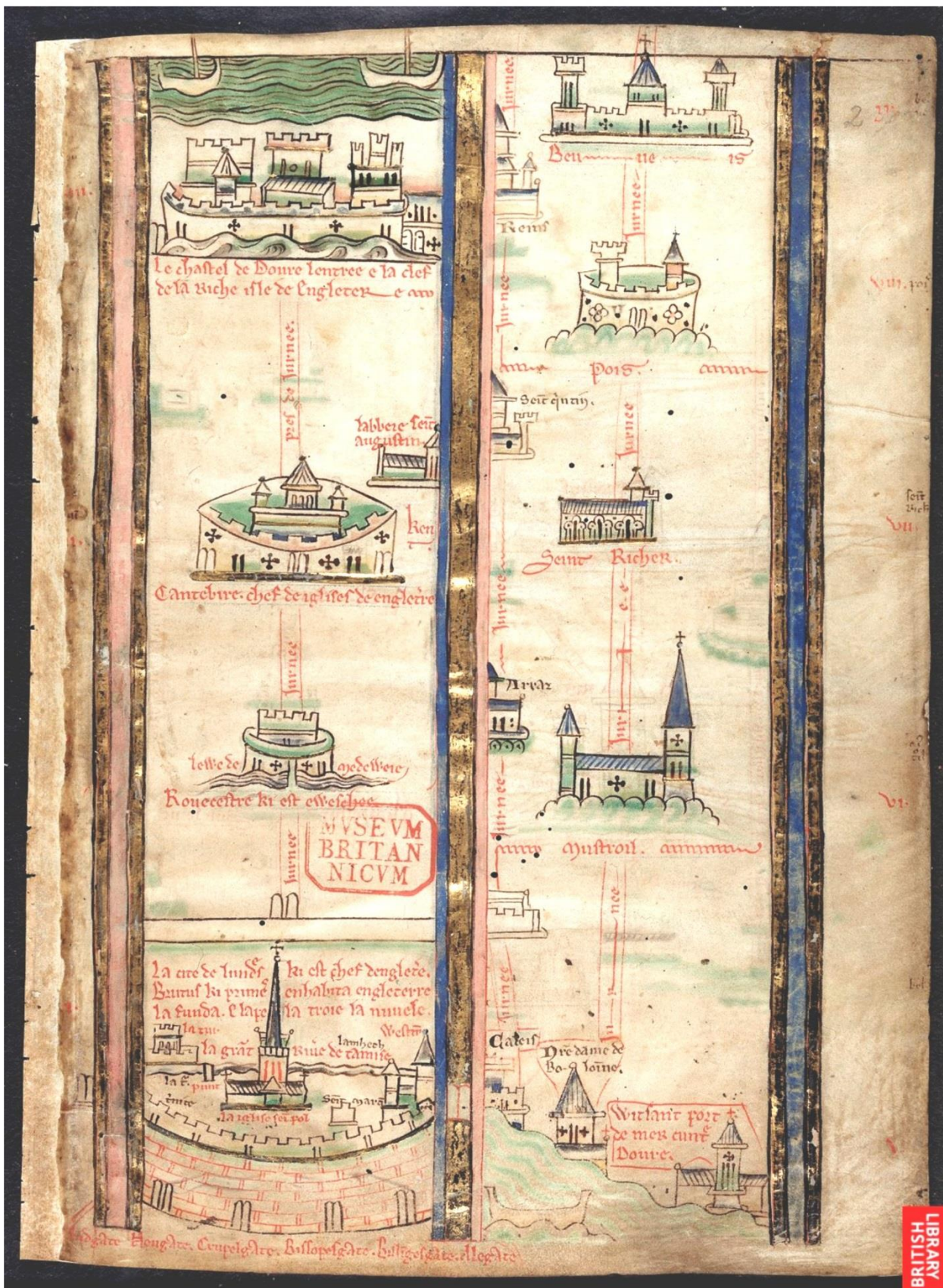

BL, Royal, MS 1 D X, f. 4v.

Bodl L, Bodl Auct, MS D.3.5., f. 261r.

2.4.4. Карта Матвія Паризького

BL, Royal, MS 14 C VII, f. 2v.

2.4.5. Календар Роберта Гроссетеста (січень)

Cicli natal' cōpota				Ani mīf lre fiale		Januar' hī dies. 31		Lunacoēs. 30.		Dies anī	
pm	scd	tti	q̄rt	an	lre	Reglar' fial' 3.	Reglar' fial' 3.	Reglar' fial' 3.	Reglar' fial' 3.	die	anī
2 ^f		12 ^f	8 ^t	3	a	W	circūscāio dñi	2 ^o . 1 ^o . 1 ^o . 1 ^o .		1	1
21 ^h	14 ^h	9 ^h			b	9 ^h				2	2
		22 ^q	7 ^h	11	c	3 ^h	sce genouefe			3	3
10 ^q	2 ^q		10 ^q		d	2 ^h				4	4
	22 ^e	18 ^e	12 ^e	19	e	1 ^h				5	5
6 ^e				8	f	0 ^h	ep̄phania dñi.			6	6
19 ^h	15 ^h	1 ^h	1 ^h		g	1 ^h		clauē. 10 ^e .		7	7
12 ^h		20 ^h		16	a	0 ^h				8	8
	8 ^h	2 ^h		4	b	4 ^h				9	9
2 ^h	22 ^h	6 ^h	10 ^h		c	2 ^h	guillelmi			10	10
11 ^h			23 ^h	13	d	3 ^h				11	11
	11 ^h	14 ^h		2	e	2 ^h				12	12
12 ^h	6 ^h	22 ^h	18 ^h		f	1 ^h	ylari' & remig.	firmi ep̄i		13	13
	20 ^h			10	g	1 ^h	februari.			14	14
2 ^h		12 ^h	8 ^h		a	18 ^h				15	15
21 ^h	14 ^h	9 ^h		18	b	18 ^h				16	16
		22 ^h	7 ^h	1	c	16 ^h				17	17
10 ^q	2 ^q		10 ^q		d	14 ^h		1 ^o . 10 ^o . sol ī aq̄rio.		18	18
	22 ^q	18 ^q	12 ^q	14	e	12 ^h				19	19
4 ^q				2	f	13 ^h	fabiani & sebastiani.			20	20
19 ^h	15 ^h	1 ^h	1 ^h		g	12 ^h	agneti' iur' & ayt'			21	21
		20 ^h	12 ^h	12	a	11 ^h	vicenti ayt'			22	22
8 ^h	2 ^h			1	b	10 ^h				23	23
27 ^f	21 ^f	14 ^f	9 ^f		c	9 ^h				24	24
11 ^o			23 ^o	9	d	8 ^h	cōuersio s̄i pauli.	2 ^o . 1 ^o . 1 ^o . 6 ^o .		25	25
	11 ^o	4 ^o			e	8 ^h				26	26
12 ^o	6 ^o	22 ^o	18 ^o	18	f	6 ^h				27	27
	19 ^o			6	g	4 ^h	agneti' & cō. iuliani	clauē. 20 ^o .		28	28
1 ^o	15 ^o	1 ^o		2	a	2 ^h				29	29
14 ^o	9 ^o		24 ^o	12	b	3 ^h				30	30
		25 ^o		3	c	2 ^h				31	31

BL, Harley, MS 3735, f. 6v.

2.4.6. Розваги (I)

BL, Arundel, MS 157, f. 95v.

BL, Royal, 1 D X, f. 74v.

Bodl L, Douce, MS 366, f. 109r.

BL, Royal, MS 2 B VII, f. 161v.

BL, Harley 603, f. 17r.

Bodl L, Douce, MS 366, f. 128r.

BL, Royal, MS 2 B VII, f. 131r.

BL, Royal, MS 2 B VII, f. 160v.

BL, Royal, MS 2 B VII, f. 166v.

BL, Royal, MS 2 B VII, f. 167r.

BL, Royal, MS 2 B VII, f. 74v.

2.4.6. Розваги (II)

BL, Harley 603, f. 24v.

Ethehed. e le quart

BL, Royal, MS 14 B V, roll.

Bodl L, Auct., MS D.3.2., f.278r.

BL, Egerton, MS 1151, f. 47r.

BM, MS 0034, f. 205r.

BL, Royal, MS 1 D I, f. 246v.

BL, Arundel, MS 157, f. 71v.

BL, Arundel, MS 157, f. 71v.

BL, Harley, MS 5102, f. 77v.

BL, Lansdowne, MS 402, f. 12r.

BL, Royal, MS 2 B VII, f. 166r.

BL, Royal, MS 2 B VII, f. 196v.

2.4.6. Розваги (III)

BL, Royal, MS 12 F XIII, f. 17r.

BL, Royal, MS 2 B VII, f. 155v.

BL, Royal, MS 2 B VII, f. 151v.

BL, Royal, MS 2 B VII, f. 152v.

WAM, MS 102, f. 29r.

BL, Royal 2 B VII, f. 198v.

2.5.1. Виконання розпорядження

BL, Burney, MS 3, f. 392r.

2.5.2. Одруження та подружнє життя

Incipit liber quartus de

um comedere panem
us mei: adhesit os n

Reg henricus Alienora.

BL, Royal, MS 10 D VII, f. 233r. Bodl L, Douce, MS 366, f. 131r. BL, Royal, MS 14 C VII, f. 124v. St. Alban's Psalter, p. 57.

BL, Harley, MS 3487, f. 121v.

BL, Sloane, MS 2435, f. 9v.

XI ст.

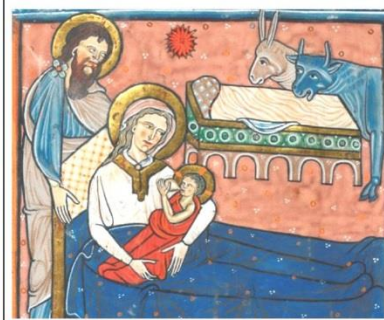
Bodl. Lib., Junius 11, p. 47

XII ст.

St. Albans Psalter, p. 21

XIII ст.

BL, Royal 1 D X, f. 1v

2.5.3.1. Дитинство (сповивання)

Bodl. Lib., Junius 11, p. 53

Bodl. Lib., Douce 293, f. 8v

BL, Lansdowne 420, f. 7v

2.5.3.2. Дитинство (коліска)

Bodl. Lib., Junius 11, p. 53

St. Albans Psalter, p. 25

BL, Royal 1 D I, f. 272v

2.5.3.3. Дитинство (дитячий одяг)

BL, Harley 603, f. 29r

Morgan L&M, M 619

BL, Royal 1 D I, f. 110r

2.5.3.4. Дитинство (оголена дитина та душа)

St. Albans Psalter, p. 81

BL, Harley 3487, f. 202r

Bodl L, Ashmole 399, f. 14r

BL, Harley 3487, f. 191r

BL, Harley 3487, f. 197r

2.5.3.5. Дитинство (дитячі ігри)

BL, Harley 3487, f. 4r (два фразм.)

BL, Harley 3487, f. 34r

BL, Harley 3487, f. 140v

2.5.3.6. Дитинство (діти звірів)

BL, Royal 12 F XIII, f. 17r

Morgan L&M, M81, f. 19v

BL, Add. 24684, f. 13r

XI ст.

XII ст.

XIII ст.

2.6.1. Єдність та індивідуальність

BL, Harley, MS 603, f. 14v.

BL, Harley, MS 603, f. 53v.

BL, Harley, MS 603, f. 58r.

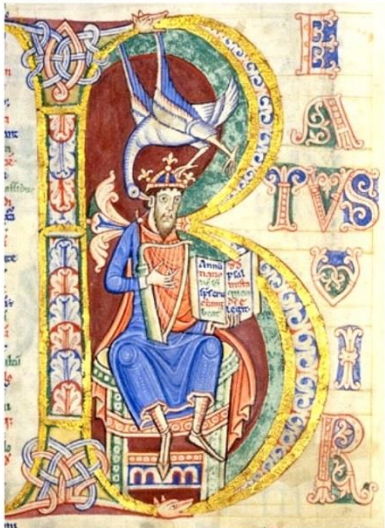
Bodl L., Junius, MS 11, p. 47.

BL, Cotton, MS Tiberius C VI, f. 10r.

St. Albans Psalter, p. 383.

St. Albans Psalter, p. 72.

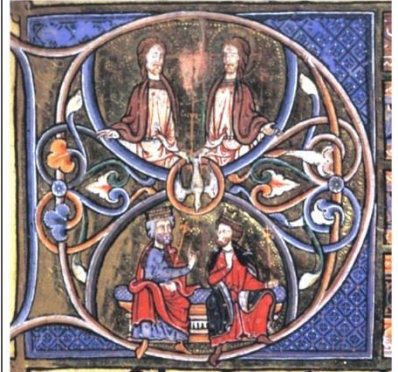
BL, Arundel, MS 16, f. 2r.

BSG, MS 0012, f. 98v.

BM, MS 0034, f. 144r.

BL, Harley, MS 5102, f. 104r.

BL, Harley, MS 3487, f. 22v.

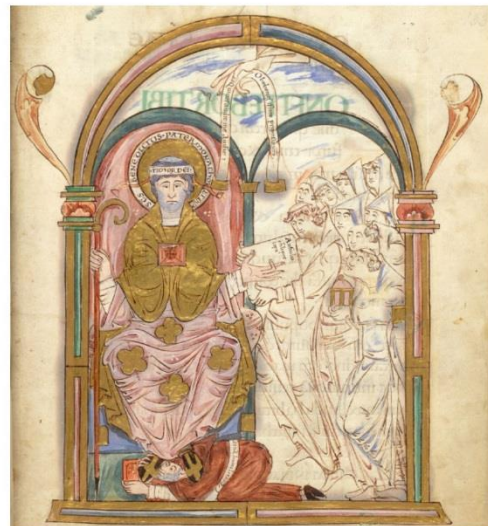

Bodl L, Auct., MS D.3.5., f. 2v.

2.6.2. «Автопортрети» та підписи в рукописах

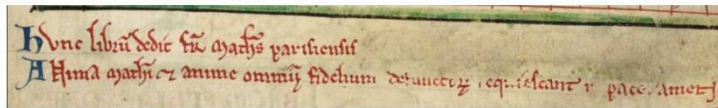
BL, Royal, MS 14 C VII, f. 6r.

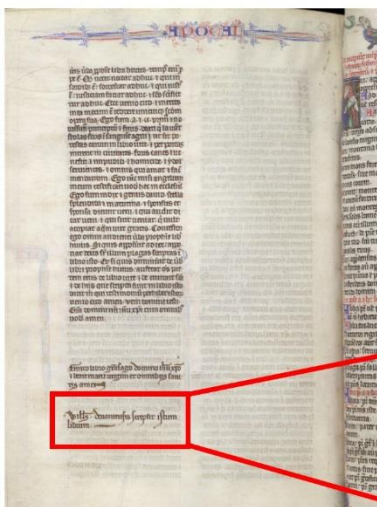
BL, Arundel, MS 155, f. 133r.

BL, Royal, MS 14 C VII, f. 6v.

BL, Royal, MS 14 C VII, f. 6v (dem.).

BL, Royal, MS 1 D I, f. 540v.

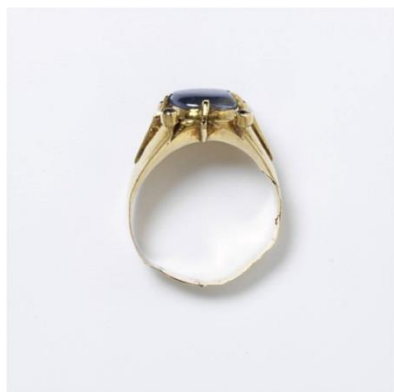

BL, Add., MS 499999, f. 43r.

BL, Royal, MS 1 D I, f. 540v (dem.).

3.1. Прикраси.

V&AM. - № M.7 – 1929.

V&AM. - № M.288-1962.

V&AM. - № 816-1902.

V&AM. - № M.49-1975.

V&AM. - № M.43-1975.

V&AM. - № M.184-1975.

3.2. Особисті печатки.

3.2.1. Печатка Вальтера де Ласі (кінець XII – початок XIII ст.)

3.2.2. Печатка Джефрі, сина Томаса (кінець XII – початок XIII ст.)

3.2.3. Печатка Гулберта Турса (кінець XII – початок XIII ст.)

3.2.4. Печатка Еліаса, сина Харсальфа Хіттона (кінець XII – початок XIII ст.)

3.2.5. Печатка Аліси, дружини Вільяма Грейндорджа (кінець XII – початок XIII ст.)

3.2.6. Печатка Матільди, дочки Вільяма Брітвелла (кінець XII – початок XIII ст.)

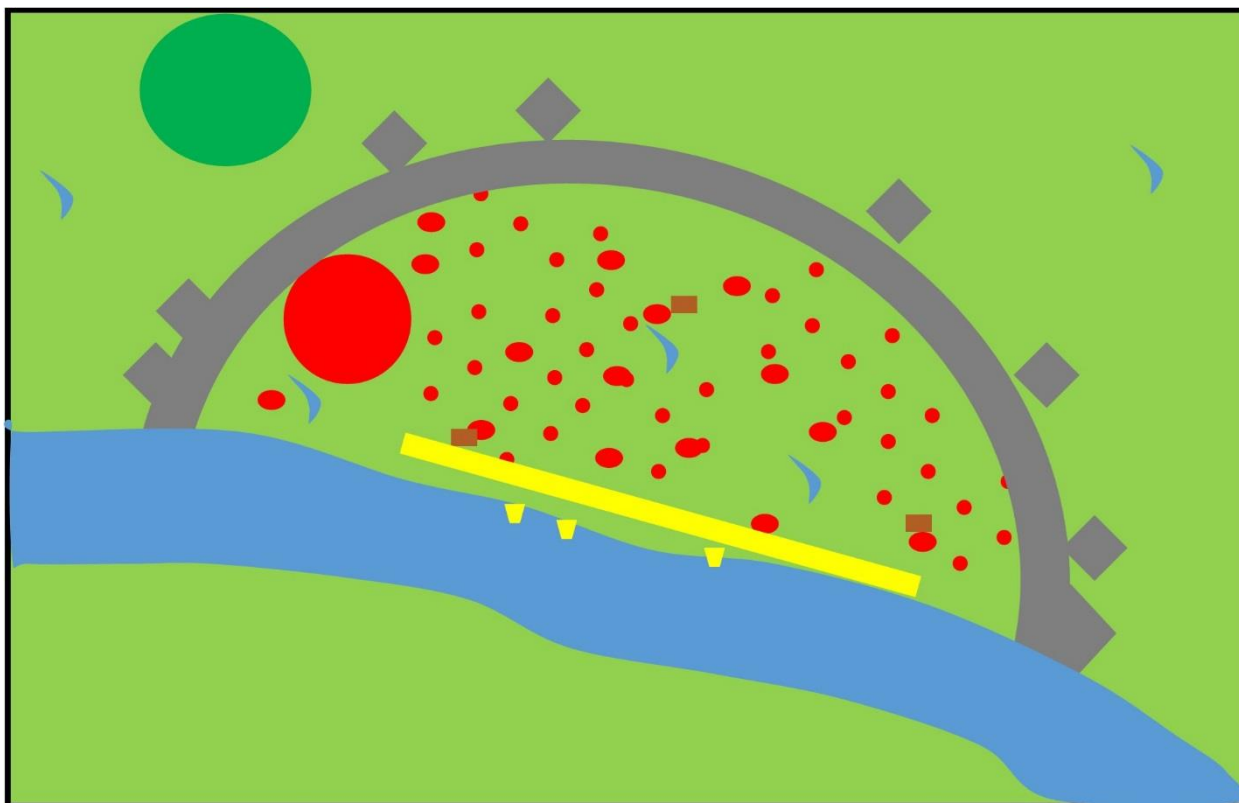

3.2.7. Печатка Інгус, дочки Матвія Гарнета (кінець XII – початок XIII ст.)

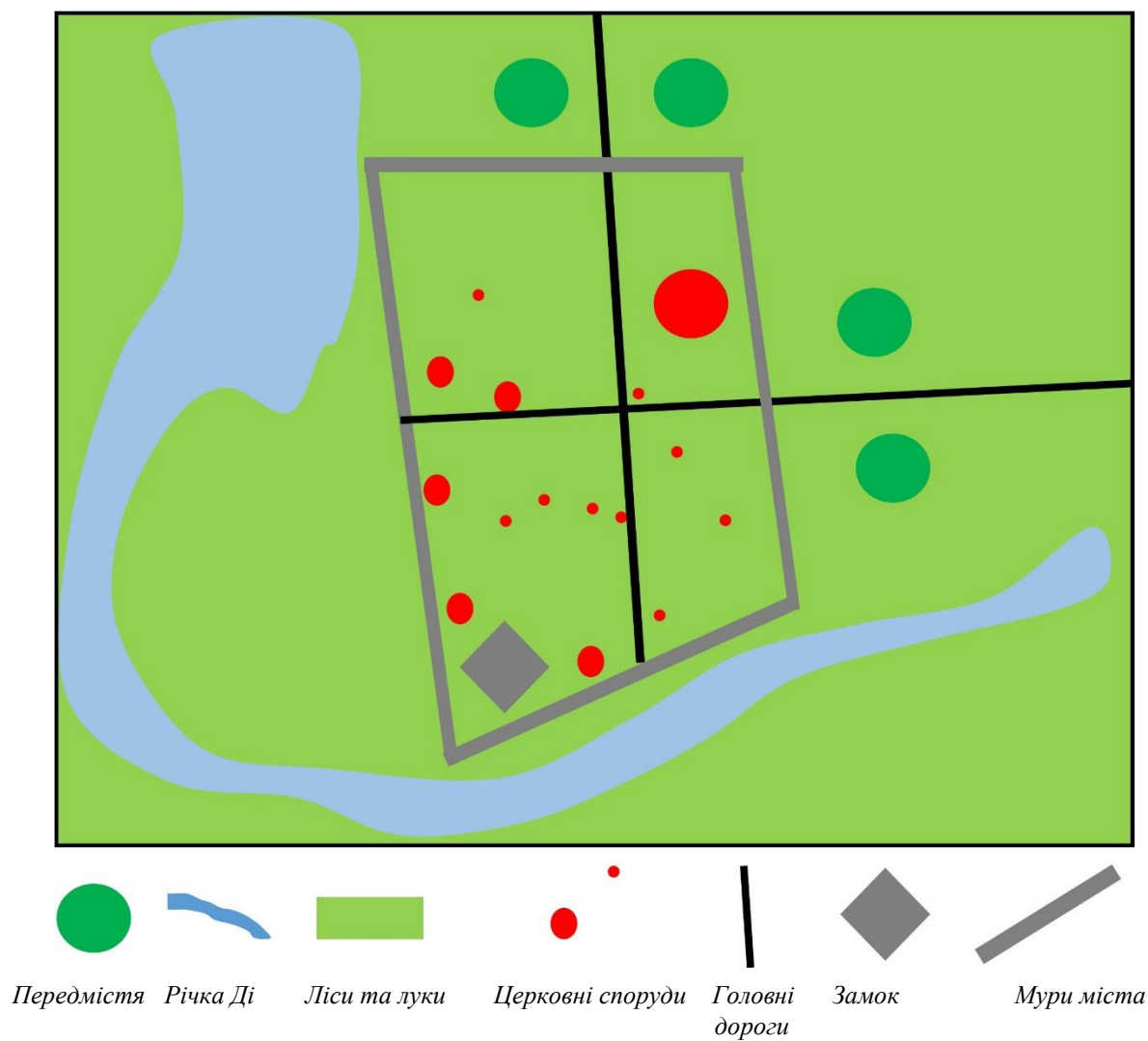
4.1. Ментальні карти міст.

4.1.1. Лондон.

Складено за: *De Situ Nobilissimae Civitatis Londoniae // Munimenta Gidhallae Londoniensis: Liber Albus, Liber Custumarum, Et Liber Horn / Ed. by H. T. Riley. – London, 1860. – Vol. II, part 1. – P. 1-15.*

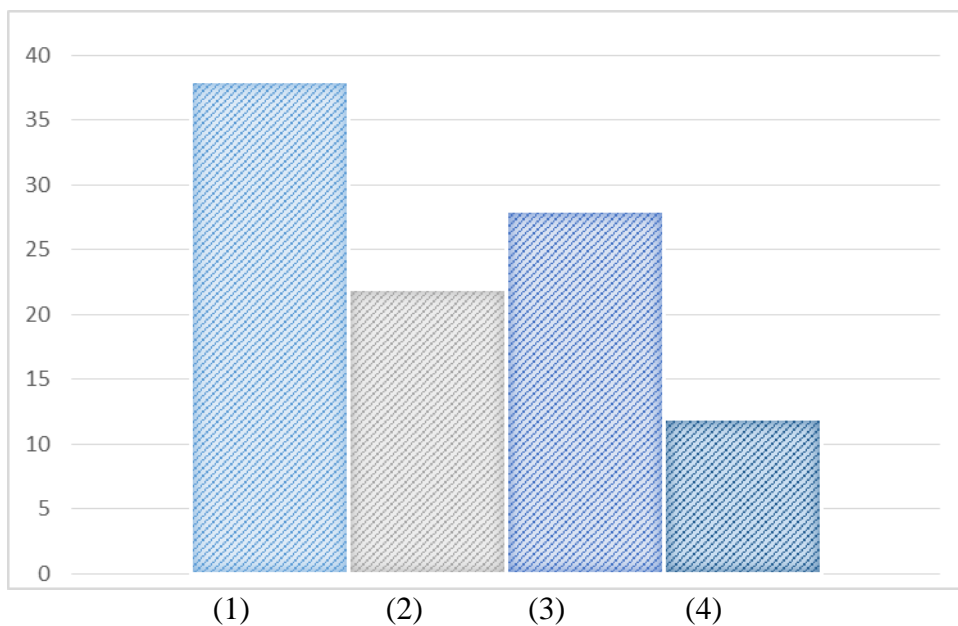
4.1.2. Честер.

Складено за: *Lucian. De laude Cestrie// Mapping Medieval Chester*
 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.medievalchester.ac.uk/texts/reading/Lucian.html>

4.2. Сім'я за заповітами лондонців, 1258-1272 рр.

Період	Датування у заповітах (рік короля)	Всього заповітів	з них:	само-стійні (1)	сімейна пара без дітей (2)	сімейна пара з дітьми (3)	велика родина (4)
1258/1259	43 Hen III	17		6	2	6	3
1259/1260	44 Hen III	9		4	2	1	2
1260/1261	45 Hen III	7		0	3	4	0
1264/1265	49 Hen III	2		2	0	0	0
1268/1272	53/56 Hen III	15		7	4	3	1
<i>Разом, кількість</i>		50		19	11	14	6
<i>Разом, %</i>				38	22	28	12

Складено за: *Calendar of wills proved and enrolled in the Court of Husting, London, A.D. 1258-A.D. 1688. – In 2 vols. – Pt. I. A.D. 1258 – A.D. 1358 / Ed. by R. R. Sharpe. – London, 1889. – P. 1-14.*

4.3. Англійська антропоніміка за заповітами лондонців, 1258-1272 рр.

4.3.1. Чоловічі імена.

							ВСЬОГО	
		1258/59	1259/60	1260/61	1264/65	1268/72	Кількість	%
1	John	6	3	1	1	3	14	13,1
2	Richard	4		3		5	12	11,2
3	Ralph	5	2	2		1	10	9,3
4	William	3	1			6	10	9,3
5	Robert	1	1	4		3	9	8,4
6	Walter	2	3	1		2	8	7,5
7	Henry	2		3			5	4,7
8	Roger	3	2				5	4,7
9	Thomas	1	1	1		2	5	4,7
10	Hugh	1			1	1	3	2,8
11	Stephan		1	1		1	3	2,8
12	Andrew	2					2	1,9
13	Laurence		1			1	2	1,9
14	Nicholas	2					2	1,9
15	Simon		1	1			2	1,9
16	Brethen		1				1	0,9
17	Cristian	1					1	0,9
18	Devis	1					1	0,9
19	Geoffrey					1	1	0,9
20	George	1					1	0,9
21	Gerard		1				1	0,9
22	James	1					1	0,9
23	Joyce					1	1	0,9
24	Lambert		1				1	0,9
25	Michael	1					1	0,9
26	Norman					1	1	0,9
27	Otho	1					1	0,9
28	Reginald			1			1	0,9
29	Sibil					1	1	0,9
30	Wulmar		1				1	0,9
							107	100

Складено за: *Calendar of wills proved and enrolled in the Court of Husting, London, A.D. 1258-A.D. 1688. – In 2 vols. – Pt. I. A.D. 1258 – A.D. 1358 / Ed. by R. R. Sharpe. – London, 1889. – P. 1-14.*

4.3.2 Жіночі імена.

							ВСЬОГО	
		1258/59	1259/60	1260/61	1264/65	1268/72	Кількість	%
1	Alice	3	1	3		1	8	15,1
2	Johanna	4		2		1	7	13,2
3	Isabel	2		1		1	4	7,5
4	Christina		3	1			4	7,5
5	Agnes			1		3	4	7,5
6	Julianna		2				2	3,8
7	Margery		1			1	2	3,8
8	Idonea			2			2	3,8
9	Felicia	1					1	1,9
10	Ernaburga	1					1	1,9
11	Earilda	1					1	1,9
12	Bona	1					1	1,9
13	Philippa	1					1	1,9
14	Sibil	1					1	1,9
15	Elizabeth	1					1	1,9
16	Roysia	1					1	1,9
17	Elena	1					1	1,9
18	Olive		1				1	1,9
19	Petronilla		1				1	1,9
20	Beatrice			1			1	1,9
21	Lecia			1			1	1,9
22	Elice			1			1	1,9
23	Roesia			1			1	1,9
24	Cecilia			1			1	1,9
25	Katherine			1			1	1,9
26	Vivian					1	1	1,9
27	Alielme					1	1	1,9
28	Edyth					1	1	1,9
							53	100

Складено за: *Calendar of wills proved and enrolled in the Court of Husting, London, A.D. 1258-A.D. 1688. – In 2 vols. – Pt. I. A.D. 1258 – A.D. 1358 / Ed. by R. R. Sharpe. – London, 1889. – P. 1-14.*

4.4. Святкові та робочі дні за календарями XII-XIII ст.

Місяці року	XII ст.	XIII ст.				Середнє значення
	Lansd. 385	Royal 1 D X	Royal A 2 XXII	Royal 14 C VII	Harley 3735	
Січень	26	20	19	19	11	19
Лютий	8	13	10	10	7	10
Березень	11	12	8	8	7	9
Квітень	10	12	11	9	7	10
Травень	13	14	12	9	8	11
Червень	16	19	21	21	9	17
Липень	19	25	23	18	8	19
Серпень	20	25	25	24	16	22
Вересень	17	17	17	16	11	16
Жовтень	14	13	16	20	11	15
Листопад	19	20	17	16	10	16
Грудень	10	16	13	14	13	13
<i>Загалом</i>	183	206	192	184	118	177
<i>Неділі (+54 дні)</i>	237	260	246	238	172	231
Робочі дні	128	105	119	127	193	134

Складено за: BL. – Lansdowne. – MS 383. – F. 2v-8v [Shaftesbury Psalter];

BL. – Royal. – MS 1 D X. – F. 9r-14v [Psalter];

BL. – Royal. – A 2 XXII. – F. 4v-10v [Westminster Psalter];

BL. – Royal. – 14 C VII. – F. 7r-8r [Matthew Paris, Historia Anglorum];

BL. – Harley. – MS 3735. – F. 6r-12r [Robert Grosseteste, Kalendarium].